

ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟ ΚΡΗΤΗΣ

**ΓΕΝΙΚΟ ΤΜΗΜΑ
ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ: ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΚΑΙ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΚΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ**

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ:

**Μία ανάλυση της ποιότητας ζωής και
της ποιότητας στην εργασία**

**ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΦΟΙΤΗΤΡΙΑ:
Μυκονιάτη Αντωνία**

**ΕΠΙΒΛΕΠΩΝ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ:
Λιοδάκης Γιώργος**

**ΧΑΝΙΑ
Απρίλης 2008**

Περιεχόμενα

Σελ.

Εισαγωγή.....	1
---------------	---

Κεφάλαιο1: Εισαγωγή στις έννοιες ποιότητα ζωής και ποιότητα στην

εργασία.....	5
1.1 Θεωρητικές προσεγγίσεις της ποιότητας ζωής.....	5
1.1.1 Η ευδαιμονία στον Αριστοτέλη και η θεωρία του ηδονισμού.....	5
1.1.2 Οι θεωρίες των επιθυμιών	7
1.1.3 Η θεωρία της χρησιμότητας και τα οικονομικά της ευημερίας.....	9
1.1.4 Η θεωρία του Sen για τις δυνατότητες.....	11
1.1.5 Η ποιότητα ζωής με βάση τις ανάγκες.....	12
1.2 Η ποιότητα ζωής και οι παράγοντες που την επηρεάζουν.....	14
1.3 Η σχέση του ανθρώπου με τη φύση.....	21
1.4 Το οικολογικό πρόβλημα.....	26
1.5 Απόψεις για την εργασία και ο ορισμός της.....	28
1.6 Η εξέλιξη της επιστήμης και της τεχνολογίας.....	30
1.6.1 Εργασία και χρήση της τεχνολογίας.....	32

Κεφάλαιο 2: Συνθήκες ανάπτυξης του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής και

συνθήκες εργασίας.....	34
2.1 Ιστορική αναδρομή.....	34
2.2 Γενικά χαρακτηριστικά του καπιταλισμού.....	37
2.2.1 Ο τρόπος αξιοποίησης της τεχνολογίας στην καπιταλιστική παραγωγή.....	41
2.3 Συστήματα οργάνωσης της παραγωγής – Παλαιότερες και πρόσφατες εξελίξεις.....	43
2.3.1 Ο ταιϋλορισμός.....	43
2.3.2 Ο φορντισμός και ο νεο-φορντισμός.....	46
2.3.3 Η ευέλικτη απασχόληση.....	48

Κεφάλαιο 3: Ζητήματα και πλευρές της ποιότητας της εργασίας και της ποιότητας ζωής.....	56
3.1 Κοινωνικο-οικονομικές συγκυρίες των τελευταίων δεκαετιών.....	56
3.1.1 Παράμετροι της ποιότητας της εργασίας και της ικανοποίησης των εργαζομένων.....	58
3.1.2 Η ανάπτυξη της εργασιακής διαδικασίας.....	61
3.1.3 Η «ποιότητα της εργασίας» ως διοικητική πρακτική: τα «προγράμματα ποιότητας».....	66
3.1.4 Η ποιότητα των προϊόντων και των υπηρεσιών.....	70
3.2 Η ποιότητα του τρόπου ζωής.....	73
3.2.1 Η ανισότητα.....	76
3.2.2 Οι ανθρώπινες σχέσεις.....	79
3.2.3 Η ικανοποίηση των αναγκών.....	83
3.2.4 Η ποιότητα του περιβάλλοντος.....	86
3.3 Κοινωνικο-δημοκρατικός έλεγχος, καπιταλισμός και ποιότητα ζωής.....	89
 Κεφάλαιο 4: Ειδικά θέματα για τις συνθήκες εργασίας και νέοι προσανατολισμοί για την ποιότητα ζωής.....	95
4.1. Η μείωση του εργάσιμου χρόνου.....	95
4.2 Η εντατικοποίηση.....	99
4.3 Οι τάσεις σχετικά με την εξέλιξη της εργασίας.....	101
4.4 Ανεργία και εργασιακή ανασφάλεια.....	104
4.5 Συμμετοχή στη λήψη αποφάσεων.....	106
4.6 Οι μισθοί.....	108
4.7 Οι δεξιότητες.....	109
4.8 Ο ρόλος των εργατικών συνδικάτων.....	111
4.9 Προοπτικές και νέοι προσανατολισμοί.....	113
 Συμπερασματικές παρατηρήσεις.....	117
 Βιβλιογραφία.....	121

Εισαγωγή

Αφετηρία για τη συγγραφή της μελέτης που ακολουθεί, αποτέλεσε ο προβληματισμός μου σχετικά με δύο μεγάλης σπουδαιότητας ζητήματα για την κοινωνία. Αυτά τα ζητήματα είναι, αφενός, η ποιότητα ζωής και αφετέρου, η ποιότητα στην εργασία¹ και πώς αυτά διαμορφώνονται μέσα από τη λειτουργία του καπιταλιστικού συστήματος.

Το ενδιαφέρον μου για τη διερεύνηση του παραπάνω θέματος γεννήθηκε από την αντίφαση που παρατηρώ ότι υπάρχει στην εποχή μας ανάμεσα στην θεαματική υλική πρόοδο των ανεπτυγμένων βιομηχανικά χωρών και στην υποβάθμιση της ποιότητας ζωής του συνόλου της κοινωνίας. Ζητήματα όπως η υποβάθμιση του φυσικού περιβάλλοντος, η οικονομική και κοινωνική ανισότητα μέσα στην ίδια χώρα αλλά και μεταξύ χωρών, η αδυναμία του συστήματος για την ικανοποίηση των ανθρώπινων αναγκών αποτελούν στοιχεία που φανερώνουν την επιδείνωση της ποιότητας ζωής. Αυτή η επιδείνωση συμβαδίζει με την υλική πρόοδο, η οποία απευθύνεται σε μία μικρή μειοψηφία του συνόλου της κοινωνίας. Επίσης, ξεκινώντας από το ενδιαφέρον μου για την διερεύνηση του ζητήματος της ποιότητας ζωής, διαπίστωσα την ουσιαστική διασύνδεσή του με το ζήτημα των συνθηκών εργασίας. Κατά συνέπεια, η μελέτη μου κινήθηκε με αφετηρία την έννοια της ποιότητας ζωής και των συνθηκών διαβίωσης προς την ανάλυση των συνθηκών εργασίας όπως αυτές διαμορφώνονται μέσα στα πλαίσια του σύγχρονου καπιταλισμού.

Σχετικά με τον τρόπο συγγραφής της μελέτης αυτής, θέλω να σημειώσω ότι βασίστηκα στο υπόβαθρο που απέκτησα μέσω της παρακολούθησης του προγράμματος μεταπτυχιακών σπουδών στις κοινωνικές επιστήμες. Στη συνέχεια, κατά την συγγραφή της παρούσας μελέτης, παρακολούθησα τη σχετική βιβλιογραφία που είχα στη διάθεσή μου, δίνοντας ιδιαίτερη βαρύτητα στις απόψεις των διαφόρων συγγραφέων πάνω στο θέμα της ποιότητας ζωής και της ποιότητας στην εργασία. Ακολούθησα αυτό τον τρόπο προσέγγισης επειδή θεωρώ ότι η παράθεση διαφορετικών οπτικών πάνω σε ένα πολυσήμαντο ζήτημα όπως είναι η ποιότητα ζωής

---

¹ Όσον αφορά την εργασία, στην παρούσα μελέτη εξετάζεται το κατά πόσο και με ποιο τρόπο διασφαλίζεται ποιότητα στην εργασία, δηλαδή αν ικανοποιούνται οι επιδιώξεις που έχουν οι εργαζόμενοι από την εργασία τους. Σε αυτό το πλαίσιο αναλύονται και οι συνθήκες εργασίας (δηλαδή τα στοιχεία που επηρεάζουν την ποιότητα στην εργασία όπως είναι π.χ. η ασφάλεια και η υγιεινή του εργασιακού περιβάλλοντος). Εδώ πρέπει να σημειωθεί, επίσης, ότι η διασφάλιση της ποιότητας της εργασίας ως διοικητική πρακτική που αποσκοπεί απλά στην αύξηση της παραγωγικότητας (αποτέλεσμα) αντιμετωπίζεται με κριτική διάθεση.

μπορεί να του ρίξει περισσότερο φως. Χαρακτηριστικό της διατριβής μου είναι η ελάχιστη παρουσία εμπειρικών δεδομένων, τα οποία όπου υπάρχουν βασίζονται σε έρευνες άλλων συγγραφέων. Θεωρώ ότι τα εμπειρικά δεδομένα συμβάλουν στην πληρέστερη ανάλυση του θέματος, αλλά δεν έκρινα σκόπιμο να καταπιαστώ με εμπειρική έρευνα λόγω της φύσεως του θέματός και για να αποφύγω την εξαγωγή πολύ ειδικών συμπερασμάτων, τα οποία θα περιόριζαν το εύρος του πολυσύνθετου ζητήματος της ποιότητας ζωής και της ποιότητας στην εργασία.

Ολοκληρώνοντας τη διατριβή κατέληξα στο γενικό συμπέρασμα ότι για την υποβάθμιση της ποιότητας ζωής και της ποιότητας στην εργασία ευθύνεται κατά κύριο λόγο η αρχή με βάση την οποία κινείται το σύγχρονο καπιταλιστικό σύστημα, δηλαδή η μεγιστοποίηση του κέρδους, η οποία υπαγορεύει την ανεξέλεγκτη παραγωγική δραστηριότητα. Με άλλα λόγια, η κοινωνία μας δεν τοποθετεί στις προτεραιότητές της την ποιότητα της ζωής και την ποιότητα στην εργασία, αφού μία τέτοια προτεραιότητα θα ερχόταν σε αντίφαση με τη μεγιστοποίηση του κέρδους. Επομένως, θεωρώ ότι το ζητούμενο είναι ένας τρόπος οργάνωσης της παραγωγής που να έχει ως επίκεντρο την πρόοδο και τη βελτίωση της ποιότητας ζωής ολόκληρης της κοινωνίας.

Το κείμενο που ακολουθεί αποτελείται από τέσσερα κεφάλαια. Αναλυτικά, το πρώτο κεφάλαιο αφορά τις διάφορες θεωρίες που έχουν διατυπωθεί για το τι περιλαμβάνει η ποιότητα ζωής και το πώς μπορεί να επιτευχθεί ικανοποιητική ζωή. Οι απόψεις του Αριστοτέλη για την «ευδαιμονία», η ηδονιστική θεωρία η οποία κρίνει τη ζωή με όρους ευχαρίστησης και πόνου, η θεωρία των επιθυμιών, η θεωρία της χρησιμότητας που προκύπτει από τη θεωρία των επιθυμιών παρουσιάζουν σημαντικές αδυναμίες και θεωρούνται ανεπαρκείς για την αξιολόγηση της ποιότητας ζωής. Στην ηδονιστική θεωρία είναι βασισμένα και τα οικονομικά της ευημερίας. Θεωρίες για την ευημερία έχουν διατυπωθεί από πολλούς, όπως ο Pigou και ο Rawls. Πιο γνωστή είναι η θεωρία του Pareto για το βέλτιστο. Ο Sen διατυπώνει μία περισσότερο έγκυρη θεωρία για την ποιότητα ζωής, συνδέοντάς την με τις δυνατότητες και την ελευθερία που παρέχουν αυτές στο άτομο, η οποία όμως είναι επίσης ανεπαρκής. Οι μαρξιστές συνδέουν την ποιότητα ζωής με την ικανοποίηση των αναγκών για ολόκληρη την κοινωνία, απορρίπτοντας την άποψη ότι η ποιότητα ζωής είναι αποκλειστική υπόθεση του κάθε μεμονωμένου ατόμου.

Στη συνέχεια, προσεγγίζεται η έννοια της ποιότητας ζωής, η οποία ήρθε στο προσκήνιο τη δεκαετία του 1970 και περιλαμβάνει οικονομικές, πολιτικές,

κοινωνικές και ιδεολογικές διαστάσεις. Ακολουθεί η εξέταση της σχέσης του ανθρώπου με τη φύση (με ειδική μνεία στη θεωρία του Μαρξ για την αποξένωση) καθώς και της ποιότητας του περιβάλλοντος. Γίνεται εκτενής αναφορά στην εργασία και τις διάφορες απόψεις που έχουν διατυπωθεί στο παρελθόν. Η νεοκλασική θεωρία αντιλαμβάνεται την εργασία ως ένα παραγωγικό συντελεστή που προσφέρουν οι εργαζόμενοι με αντάλλαγμα ένα μισθό. Η μαρξιστική θεωρία υιοθετεί μία περισσότερο θετική στάση απέναντι στην εργασία, προβάλλοντάς την ως μία δημιουργική δραστηριότητα όταν αυτή εκτελείται κάτω από ορισμένες συνθήκες. Επίσης, διατυπώνεται ένας ορισμός της τεχνολογίας και γίνεται αναφορά στην επίδρασή της στην εργασία.

Το δεύτερο κεφάλαιο εστιάζει στις συνθήκες ανάπτυξης του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, εξετάζουμε πώς διαμορφώνονται οι συνθήκες εργασίας και πώς επιδρά η τεχνολογία. Γίνεται ιδιαίτερη αναφορά στα συστήματα οργάνωσης της παραγωγής του ταιϋλορισμού, του φορντισμού και της ευέλικτης απασχόλησης.

Το τρίτο κεφάλαιο εξετάζει διάφορες πτυχές της ποιότητας ζωής και της ποιότητας στην εργασία. Ξεκινά με την ιστορική συγκυρία των τελευταίων δεκαετιών που συνέβαλε στη διαμόρφωση της εργασίας όπως επικρατεί σήμερα. Γίνεται αναφορά στις παραμέτρους οι οποίες χαρακτηρίζουν σήμερα την ποιότητα στην εργασία, στους παράγοντες που επιδεινώνουν τις συνθήκες της εργασίας και σε αυτούς που προσφέρουν μεγαλύτερη ικανοποίηση στους εργαζομένους. Γίνεται επίσης μία φιλοσοφική ανάλυση του θέματος της ποιότητας στην εργασία και αναδεικνύεται ο χαρακτήρας της εργασίας που κυριαρχεί σήμερα αλλά και η τάση της εργασίας να εξελιχθεί σε καθολική δημιουργική εργασία. Στο ίδιο κεφάλαιο εξετάζονται ιδιαίτερα τα «προγράμματα ποιότητας», οι αρχές πάνω στις οποίες βασίζονται, ο τρόπος που αυτά λειτουργούν και οι συνέπειες που έχουν για την ποιότητα της εργασίας και των συνθηκών εργασίας. Ακολουθεί αναφορά στην ποιότητα των προϊόντων και στο κατά πόσο αυτή διασφαλίζεται μέσω της τυποποίησης και των προτύπων ποιότητας. Εξετάζεται επίσης ο τρόπος ζωής των ανθρώπων και το κατά πόσο αυτός διέπεται από ποιότητα, και τίγονται ζητήματα όπως η ανισότητα, οι ανθρώπινες σχέσεις και η ικανοποίηση των ανθρώπινων αναγκών, η οποία αποτελεί έναν από τους σημαντικότερους παράγοντες της ποιότητας ζωής. Γίνεται αναφορά, επίσης, στην υποβάθμιση του περιβάλλοντος, ένα ζήτημα που έρχεται στο προσκήνιο σήμερα, με την εξάντληση των φυσικών πόρων

και τους κινδύνους ως προς την επιβίωση των ανθρώπων. Τέλος, σε αυτό το κεφάλαιο εξετάζεται το κατά πόσο η δημοκρατική διακυβέρνηση και το κράτος συμβάλουν στην ποιότητα ζωής, καθώς και η συμβατότητα του καπιταλισμού με τη δημοκρατία.

Στο τέταρτο κεφάλαιο αναλύονται κάποιοι σημαντικοί παράγοντες για την ποιότητα στην εργασία, όπως είναι η εργασιακή προσπάθεια, το ζήτημα της μείωσης του χρόνου εργασίας και το μέλλον της ανθρώπινης εργασίας, η ασφάλεια και η ανεργία, η συμμετοχή στη λήψη αποφάσεων, οι αμοιβές και η χρήση δεξιοτήτων. Στο ίδιο κεφάλαιο θίγονται οι εργατικές διεκδικήσεις και, ολοκληρώνοντας, γίνεται λόγος για τις προοπτικές που μπορούν να οδηγήσουν στην διασφάλιση της ποιότητας ζωής και της ποιότητας στην εργασία.

Κεφάλαιο 1: Εισαγωγή στις έννοιες ποιότητα ζωής και ποιότητα στην εργασία

1.1 Θεωρητικές προσεγγίσεις της ποιότητας ζωής

Διάφορες θεωρίες έχουν προσπαθήσει να ερμηνεύσουν την έννοια της ποιότητας ζωής, όπως η θεωρία περί ευδαιμονίας του Αριστοτέλη, ο ηδονισμός, η θεωρία των επιθυμιών, η θεωρία των δυνατοτήτων του Sen και η θεωρία των αναγκών του Μαρξ, τις οποίες θα παρουσιάσουμε στο παρόν υποκεφάλαιο. Η αναφορά αυτών των θεωριών αποσκοπεί αποκλειστικά στην καλύτερη κατανόηση της έννοιας της ποιότητας ζωής και δεν έχει ως στόχο την εκτενή ανάλυσή τους.

1.1.1 Η ευδαιμονία στον Αριστοτέλη και η θεωρία του ηδονισμού

Το ζήτημα της ποιότητας ζωής δεν είναι μόνο σύγχρονο αφού ο τρόπος και οι συνθήκες εξασφάλισης καλής ζωής (ευ ζην) απασχολούσαν την διανόηση ήδη από την αρχαιότητα. Ο Αριστοτέλης (384-322 π.Χ.) καταπιάνεται στην ανάλυση της ηθικής του φιλοσοφίας με την ευδαιμονία και το ευ ζην. Μερικές από τις απόψεις του για την ευδαιμονία διατυπώνονται στα *Ηθικά Νικομάχεια*. Ο Αριστοτέλης (1993: 51, 65, 67) θεωρεί ότι η ευδαιμονία είναι το σημαντικότερο αγαθό για τον άνθρωπο και το μόνο που αποτελεί αυτοσκοπό, ενώ τα υπόλοιπα αγαθά επιδιώκονται και για την ικανοποίηση που προσφέρουν τα ίδια αλλά και για την κατάκτηση μέσω αυτών της ευδαιμονίας. Η ευδαιμονία καθιστά τη ζωή πλήρη και επιθυμητή και προς την ευδαιμονία αποσκοπούν όλες οι πράξεις. «Η ευδαιμονία είναι ταυτόχρονα και το άριστο και το πιο ωραίο και το πιο ευχάριστο» (στο ίδιο: 77-8). Η ευδαιμονία είναι αποκλειστικό προνόμιο του ανθρώπου, ενώ τα ζώα δεν μπορούν να την επιτύχουν². Ο Sen (1993: 46) υποστηρίζει ότι η άποψη του Αριστοτέλη για το καλό σχετίζεται κατά κύριο λόγο με την αναγκαιότητα διασφάλισης της ανθρώπινης λειτουργίας, και αυτό οδηγεί στο να διερευνάται η ζωή ως δραστηριότητα. Εξάλλου, κατά τον Crisp (2005),

---

² Η ευδαιμονία συνιστά επίσης πραγματοποίηση καλού τρόπου ζωής. Κατά τον Αριστοτέλη (1993: 69, 75, 55), οι κύριοι τρόποι ζωής είναι αυτός της ευχαρίστησης και των διασκεδάσεων, αυτός της ενασχόλησης με την πολιτική και η ζωή του ερευνητή. Παρατηρούμε ότι η έμφαση που δίνει ο Αριστοτέλης στην ερευνητική δραστηριότητα συνάδει με τη θεωρία του Μαρξ για τον χαρακτήρα της καθολικής δημιουργικής εργασίας, η οποία αναλύεται στα επόμενα κεφάλαια.

ο Αριστοτέλης υποστήριζε ότι η ευημερία του ενός ατόμου εξαρτάται και από την ευημερία των γύρω του.

Παρατηρούμε λοιπόν ότι ήδη στην αρχαιότητα υπήρχε μεταξύ των επιστημόνων προβληματισμός σχετικά με την ευδαιμονία και τον τρόπο που μπορεί αυτή να εξασφαλιστεί. Μία άλλη προσέγγιση πάνω στο ίδιο θέμα είναι η ηδονιστική θεωρία, της οποίας πρόδρομοι θεωρούνται ο Σωκράτης και ο Πρωταγόρας και κυριότερος μεταγενέστερος εκπρόσωπος ο Bentham.

Σύμφωνα με την κλασική εκδοχή της ηδονιστικής θεωρίας, η ευχαρίστηση είναι ο μόνος παράγοντας που συμβάλλει στην ποιότητα ζωής (Scanlon 1993: 189). Η ποιότητα ζωής έγκειται στη μέγιστη υπεροχή της ευχαρίστησης έναντι του πόνου (Crisp 2005). Σύμφωνα με μία ερμηνεία αυτής της εκδοχής, κάποιες διανοητικές καταστάσεις, όπως η ευχαρίστηση ή η ευτυχία, είναι που καθιστούν τη ζωή καλύτερη ή χειρότερη. Σύμφωνα με τον Scanlon (1993:186), ο Parfit διατυπώνει μία εναλλακτική ερμηνεία (προτιμησιακός ηδονισμός), κατά την οποία η εμπειρία της ζωής γίνεται καλύτερη όταν περιλαμβάνει διανοητικές καταστάσεις τις οποίες το άτομο θέλει να ζήσει, και γίνεται χειρότερη όταν περιλαμβάνει καταστάσεις τις οποίες το άτομο θα προτιμούσε να αποφύγει. Γενικά, κατά τον ηδονισμό, τίποτα δεν μπορεί να επηρεάσει την ποιότητα ζωής εκτός από την εμπειρία του να ζεις αυτή τη ζωή (Bok 1993: 202).

Διάφορες εκτιμήσεις διατυπώθηκαν για την εγκυρότητα της ηδονιστικής θεωρίας. Κατά τον Crisp (2005), η ηδονιστική θεωρία του Bentham θεωρεί την ευχαρίστηση και τον πόνο σαν ένα είδος αισθήσεων. Πρόκειται δηλαδή για υποκειμενικές έννοιες και εξαρτώνται από τις εμπειρίες που ο κάθε άνθρωπος βιώνει. Όμως, για την ηδονιστική θεωρία με όλες τις εκδοχές της, η ευχαρίστηση έχει την ίδια αξία είτε πρόκειται για την κατώτερη μορφή ευχαρίστησης είτε για την ανώτερη. Την αδυναμία αυτή της ηδονιστικής θεωρίας ήρθε να διορθώσει ο J.S. Mill ο οποίος πρόσθεσε στα κριτήρια της ευχαρίστησης, εκτός από την διάρκεια και την ένταση (Bentham), και την ποιότητα. Τέλος, ο Sayers (2005: 609) εκτιμά ότι η ηδονιστική θεωρία αντιλαμβάνεται λανθασμένα την ανθρώπινη φύση, η δε εργαλειακή άποψή της για την εργασία συνεπάγεται μία λανθασμένη αντίληψη για το ρόλο της στην ανθρώπινη ζωή.

Αν και η ηδονιστική θεωρία προσαρμόζει τον τρόπο και το περιεχόμενο της ηδονής με βάση τη δομή της εκάστοτε κοινωνίας, η θεωρία αυτή έχασε το κύρος της όταν έγινε προσπάθεια να αποκτήσει καθολικό χαρακτήρα και να εφαρμοστεί σε όλη

την κοινωνία (Μαρξ & Έγκελς 1979, τ.2: 163). Η ανεπάρκεια αυτής της θεωρίας να εφαρμοστεί σε όλη την κοινωνία αναδείχτηκε γενικότερα από τη μαρξιστική θεωρία με την κριτική των όρων της καπιταλιστικής παραγωγής και ανταλλαγής (βλ. στο ίδιο: 164-5)

Εντούτοις, ο ηδονισμός γίνεται αποδεκτός από τις θεωρίες των επιθυμιών γιατί βασίζει την ποιότητα ζωής σε συγκεκριμένες διανοητικές καταστάσεις και προσεγγίζει την ποιότητα ζωής με αντικειμενικότητα καθώς αναδεικνύεται το γεγονός ότι διαφορετικοί άνθρωποι αποκομίζουν ευχαρίστηση από διαφορετικά πράγματα. Όμως, αν και οι δύο θεωρίες αναφέρονται σε διανοητικές καταστάσεις, τις προσεγγίζουν με εντελώς διαφορετικό τρόπο. Ο ηδονισμός υπερτονίζει την αξία κάποιων συγκεκριμένων διανοητικών καταστάσεων, ενώ οι θεωρίες των επιθυμιών θεωρούν κάποια πράγματα ότι έχουν αξία επειδή προέκυψαν από συγκεκριμένες διανοητικές καταστάσεις, χωρίς να αποδίδουν αξία στις ίδιες τις διανοητικές καταστάσεις (Scanlon 1993: 189).

1.1.2 Οι θεωρίες των επιθυμιών

Σύμφωνα με τον Scanlon (1993: 186-7) οι θεωρίες των επιθυμιών απορρίπτουν τις εμπειρίες ως καθοριστικό κριτήριο της ποιότητας ζωής και ενσωματώνουν οτιδήποτε ικανοποιεί τις προτιμήσεις του ατόμου. Η πιο γενική από αυτές, η θεωρία των «απεριόριστων τρεχουσών επιθυμιών», υποστηρίζει ότι η ποιότητα ζωής ενός ατόμου μπορεί να μετρηθεί, σε μία δεδομένη στιγμή, με το βαθμό στον οποίο ικανοποιούνται οι επιθυμίες του τη συγκεκριμένη στιγμή. Όμως, αυτή η εκδοχή μπορεί να οδηγήσει το άτομο στην ικανοποίηση των τωρινών του επιθυμιών σε βάρος των μελλοντικών (Crisp 2005). Εξάλλου, σύμφωνα πάντα με τον Scanlon (1993: 186-7), δεδομένου ότι κάθε άτομο μπορεί να έχει προτιμήσεις για οτιδήποτε ανά πάσα στιγμή, οι παράγοντες που καθορίζουν την ποιότητα ζωής του ατόμου είναι πάρα πολλοί. Γι' αυτό το λόγο, άλλες παραλλαγές της θεωρίας των επιθυμιών περιορίζουν το εύρος αυτών των παραγόντων. Μία τέτοια παραλλαγή είναι αυτή που ο Parfit ονομάζει «θεωρία της επιτυχίας», κατά την οποία λαμβάνονται υπόψη μόνο οι προτιμήσεις που σχετίζονται με την ίδια τη ζωή του συγκεκριμένου ατόμου. Άλλες παραλλαγές εστιάζουν σε επιθυμίες που έχουν κάποια συγκεκριμένη βάση. Για παράδειγμα, στη «θεωρία της πληροφορημένης επιθυμίας», η ποιότητα ζωής εξαρτάται από την ικανοποίηση των επιθυμιών που θα είχαν τα άτομα αν

προηγουμένως είχαν εκτιμήσει την πραγματική φύση των αντικειμένων αυτών των επιθυμιών.

Όπως αναφέρει ο Crisp (2005), μία άλλη εκδοχή της θεωρίας των επιθυμιών είναι αυτή σύμφωνα με την οποία αυτό που έχει σημασία για την ευημερία ενός ατόμου είναι η συνολική ικανοποίηση των επιθυμιών του σε όλη του τη ζωή. Όμως αυτή η εκδοχή, όπως και κάποιες άλλες, κρύβει τον κίνδυνο του εθισμού σε κάποια επιθυμία, π.χ. στο αλκοόλ. Μία παραλλαγή αυτής της εκδοχής ιεραρχεί τις επιθυμίες, δίνοντας ιδιαίτερη βαρύτητα σε εκείνες που αφορούν τη μορφή και το περιεχόμενο της συνολικής ζωής ενός ατόμου.

Σύμφωνα πάντα με τον Crisp (στο ίδιο), οι θεωρίες των επιθυμιών επικρατούν σήμερα, λόγω του ότι εμφανίστηκαν τα οικονομικά της ευημερίας (welfare economics), όπου ο πόνος ή η χαρά είναι δύσκολο να μετρηθούν, σε αντίθεση με την ικανοποίηση των προτιμήσεων ή των επιθυμιών. Οι οικονομολόγοι άρχισαν λοιπόν να ταυτίζουν την ποιότητα ζωής (well-being) με αυτή την ικανοποίηση, όπως εκφράζεται από τα άτομα ως φορείς των επιθυμιών-προτιμήσεων. Έτσι, μπόρεσαν να ιεραρχήσουν τις προτιμήσεις και να αναπτύξουν μεθόδους αποτίμησης της ικανοποίησης.

Πάντως κατά τον Scanlon (στο ίδιο: 191-2), οι θεωρίες των επιθυμιών παρουσιάζουν σημαντικές αδυναμίες ως προς την καταλληλότητά τους τόσο για τη μέτρηση της ποιότητας ζωής όσο και για τη λήψη αποφάσεων σε ατομικό επίπεδο. Σύμφωνα με την επιχειρηματολογία του Richard Brandt, την οποία δέχεται ο Scanlon, οι επιθυμίες του παρελθόντος δεν παρέχουν κίνητρο για δράση και η εκπλήρωσή τους δεν συμβάλει στην ποιότητα ζωής του ατόμου. Γενικότερα, ο Brandt συμπεραίνει ότι η θεωρία των επιθυμιών πρέπει να απορριφθεί ως εκτίμηση του τι βελτιώνει τη ζωή του ατόμου, και στη θέση της πρέπει να υιοθετηθεί μία θεωρία της διανοητικής κατάστασης. Στο σημείο αυτό, ο Scanlon επισημαίνει ότι τα παραδείγματα που επικαλείται ο Brandt δεν επαρκούν για να προτιμηθεί μία θεωρία της διανοητικής κατάστασης έναντι μίας θεωρίας των υλικών αγαθών. Επικριτικός για τις θεωρίες των επιθυμιών είναι και ο Sen (1987: 11), ο οποίος επισημαίνει ότι το επίπεδο διαβίωσης δεν μπορεί να αξιολογηθεί με βάση τις επιθυμίες, γιατί όταν ένα άτομο έχει περιορισμένες επιθυμίες και αυτές ικανοποιούνται αυτό δεν συνεπάγεται και υψηλό επίπεδο διαβίωσης.

1.1.3 Η θεωρία της χρησιμότητας και τα οικονομικά της ευημερίας

Σύμφωνα με τον Lane (1991: 430-1), η ηδονιστική θεωρία επηρεάστηκε από τον Bentham, ως προς την άποψη ότι η ευτυχία (happiness) είναι το μόνο αγαθό το οποίο ο άνθρωπος θα πρέπει να επιδιώκει. Ο Bentham προχώρησε με τις ιδέες του στον ορθολογικό διαχωρισμό της αγοράς σε όρους πόνου (pain) από τη μία και ευχαρίστησης (pleasure) από την άλλη. Η έννοια της χρησιμότητας (utility) στα οικονομικά, που προέκυψε από τις απόψεις του Bentham, σημαίνει κάτι μεταξύ ικανοποίησης (satisfaction) και ευτυχίας (happiness). Η δυνατότητα εξήγησης της συμπεριφοράς όλων των ατόμων με βάση την επιδίωξή τους να μεγιστοποιήσουν τη χρησιμότητα που απολαμβάνουν εξηγεί την στροφή των οικονομολόγων προς την ικανοποίηση και τη χρησιμότητα.

Σύμφωνα με τους Μαρξ & Έγκελς (1979, τ.2: 153-4, 156-8), η θεωρία της χρησιμότητας που εμπνεύστηκε από τις ιδέες του Bentham, ανάγει όλες τις ανθρώπινες σχέσεις στη σχέση της χρησιμότητας, δηλαδή σε μία «χρηματική-εμπορική σχέση». Συγκεκριμένα, αυτή η θεωρία υπονοεί ότι προσπαθώ να ωφελησω τον εαυτό μου με αντίκτυπο την επιδείνωση της κατάστασης ενός άλλου ανθρώπου. Έτσι, μέσω της θεωρίας της χρησιμότητας προάγεται η σχέση εκμετάλλευσης του ανθρώπου από άνθρωπο. Υλική έκφραση αυτής της σχέσης αμοιβαίας εκμετάλλευσης είναι το χρήμα. Ο Bentham και ο Mill είναι αυτοί που έδωσαν στη «χρησιμότητα» οικονομικό περιεχόμενο και την εντάξανε με αυτό τον τρόπο στην πολιτική οικονομία.

Σχετικά με την ποιότητα ζωής, όπως εννοείται από τους οικονομολόγους, ο Green (2006: 151) επισημαίνει το εξής παράδοξο. Οι νεοκλασικοί ενσωμάτωσαν αυτή την έννοια στη θεωρία για τη χρησιμότητα και έκτοτε αναπτύχθηκαν διάφορες συναφείς έννοιες και θεωρίες (οριακή χρησιμότητα, βέλτιστη συμπεριφορά κτλ.), εντούτοις όμως η ποιότητα ζωής θεωρείται μη μετρήσιμη έννοια.

Ο Binswanger (2006: 368) αμφισβητεί την θεωρία της χρησιμότητας. Υποστηρίζει ότι στην πραγματικότητα, η παραδοχή της νεοκλασικής θεωρίας σύμφωνα με την οποία τα επιμέρους άτομα ενεργούν ανεξάρτητα το καθένα για την μεγιστοποίηση της χρησιμότητάς τους δεν ισχύει, γιατί τα άτομα συγκρίνουν τον εαυτό τους με τους άλλους (με την ευημερία τους) και έτσι συχνά δίνουν μέρος του

εισοδήματός τους για την απόκτηση αγαθών κύρους με στόχο να εντυπωσιάσουν τους άλλους ανθρώπους. Η παραγωγή και κατανάλωση αυτών των αγαθών εντυπωσιασμού σχετίζεται με μία λανθασμένη διανομή των παραγωγικών πόρων και δεν βελτιώνουν την συνολική ευημερία του κάθε ατόμου.

Όπως αναφέρει ο Praag (1993: 365), για την ευημερία των ατόμων διατύπωσε μία σημαντική θεωρία και ο Pareto. Σύμφωνα με αυτή, οι συγκρίσεις της ευημερίας δεν επιτρέπονται, εκτός από το αξίωμα ότι εάν ένα άτομο Α δεν έχει σε τίποτα λιγότερα από ένα άτομο Β, δεν μπορεί να είναι σε χειρότερη θέση από το άτομο Β. Έτσι, η κοινωνική διανομή των αγαθών στα άτομα μπορεί να βελτιωθεί με την νέα διανομή αν κανένας δεν παίρνει λιγότερο και τουλάχιστον ένας παίρνει περισσότερο (βελτίωση κατά Pareto).

Ο Pigou, στη θεωρία του για την οικονομική ευημερία (economic welfare) συνδυάζει τις έννοιες τόσο της ικανοποίησης όσο και των επιθυμιών, υποστηρίζοντας ότι η χρησιμότητα βασίζει τη σπουδαιότητά της στην ικανοποίηση και όχι στις επιθυμίες, οι οποίες όμως, όπως αντανακλώνται στη ζήτηση, εκφράζουν πιστά την ικανοποίηση (Sen 1987: 9).

Κατά τον Cohen (1993: 10-11), η έννοια της ευημερίας λαμβάνει μεταξύ άλλων τις εξής δύο ερμηνείες. Η «ηδονική ευημερία» μπορεί να θεωρηθεί ως μία επιθυμητή ή ευχάριστη κατάσταση της συναίσθησης. Η ευημερία ως «ικανοποίηση των προτιμήσεων» επιτυγχάνεται όταν ικανοποιείται η προτίμηση του ατόμου έναντι άλλων επιλογών. Η ευημερία ως ικανοποίηση των προτιμήσεων διαφέρει από την ηδονική ευημερία στο ότι δεν αφορά σε μία κατάσταση της συναίσθησης αλλά οι προτιμήσεις του ατόμου μπορούν να ικανοποιηθούν ακόμη και αν αυτό δεν το γνωρίζει και αν προκύψει αυτή η ικανοποίηση από γεγονότα που συμβαίνουν σε κάποιο άλλο σημείο του πλανήτη.

Ο Rawls (όπως αναφέρεται στο Korsgaard 1993: 56, 58-9) απορρίπτει τις παραπάνω δύο εκδοχές της ευημερίας και θεωρεί ότι υπάρχουν πολλές και διαφορετικές μεταξύ τους απόψεις για το καλό. Διατυπώνει έτσι μία φιλελεύθερη θεωρία, σύμφωνα με την οποία το κράτος πρέπει να ενισχύει την καλή ζωή των πολιτών του, αλλά το κάθε άτομο επιλέγει από μόνο του τι είναι καλό για το ίδιο. Επίσης, για να διασφαλίζει η κοινωνία την ελευθερία του καθενός, πρέπει να υπάρχει η δυνατότητα ικανοποίησης των βασικών αναγκών των ανθρώπων, δηλαδή να διαθέτουν πόρους, γιατί χωρίς πόρους δεν μπορούν να είναι ελεύθεροι.

1.1.4 Η θεωρία του Sen για τις δυνατότητες

Η προσέγγιση των δυνατοτήτων (capabilities) του Sen (1993: 30-1) διαφοροποιείται από άλλες προσεγγίσεις μέσα στις οποίες συμπεριλαμβάνονται και αυτές της ατομικής χρησιμότητας, της οικονομικής ευημερίας και η προσέγγιση του Rawls για τα αγαθά πρώτης ανάγκης. Σύμφωνα με τον Prendergast (2005), στη θεωρία του για τις δυνατότητες, ο Sen δίνει προτεραιότητα στα οφέλη που προσφέρει στα άτομα η κατοχή αγαθών και όχι στα ίδια τα αγαθά (σε αντίθεση με τον Rawls και τη θεωρία του για τα αγαθά πρώτης ανάγκης). Επίσης, ο Sen διαφοροποιείται από την θεωρία της χρησιμότητας δίνοντας έμφαση στις ίδιες τις επιδράσεις των αγαθών στον άνθρωπο και όχι στις διανοητικές αντιδράσεις των ανθρώπων που προκαλούνται από τις επιδράσεις των αγαθών.

Σε αντίθεση με τις προαναφερθείσες προσεγγίσεις, αυτή των δυνατοτήτων λαμβάνει ως κριτήριο για την ωφέλεια του ατόμου και της κοινωνίας, τη δυνατότητα του ατόμου να εκτελεί ποικίλα και σημαντικά λειτουργήματα (functionings) μέσα στην καθημερινή του ζωή. Εδώ με τον όρο «λειτουργήματα» εννοούνται τα ποικίλα πράγματα που μπορεί να πραγματοποιήσει ο άνθρωπος στη ζωή του. Έτσι, σε αυτή την προσέγγιση η ποιότητα ζωής κρίνεται με βάση τη δυνατότητα εκτέλεσης πολύτιμων λειτουργημάτων. Υπάρχουν απλά λειτουργήματα όπως η σωστή διατροφή και η καλή υγεία, και πιο πολύπλοκα όπως η επίτευξη αυτοσεβασμού και το να είναι κανείς κοινωνικά ενταγμένος. Αυτά τα λειτουργήματα σταθμίζονται σε διαφορετικό βαθμό από κάθε άνθρωπο και το γεγονός αυτό είναι σημαντικό να λαμβάνεται υπόψη κατά την αξιολόγηση του τι είναι ατομικά και κοινωνικά ωφέλιμο (Sen 1993: 30-1).

Σύμφωνα με τον Dean (2003), ο Sen διακρίνει τις δυνατότητες αφενός μεν από τα αγαθά, αφετέρου δε από τα λειτουργήματα και τις υποκειμενικές τελικές καταστάσεις του ατόμου. Όμως, θεωρεί τις δυνατότητες ως τον συνδετικό κρίκο ανάμεσα στις πρώτες ύλες (που είναι απαραίτητες για την επίτευξη ευημερίας) και στα ανθρώπινα επιτεύγματα που προκύπτουν. Ακριβέστερα, ο Sen όπως αναφέρει ο Gaertner (1993: 64) υποστηρίζει ότι οι δυνατότητες ενός ατόμου πρέπει να αξιολογούνται με βάση τις πραγματικές ευκαιρίες που έχει (για να πράξει ή να είναι) και όχι με βάση τα ήδη πραγματοποιημένα επιτεύγματα. Επίσης, σύμφωνα με τον Korsgaard (1993: 54), θεωρεί ότι μεταξύ των ατόμων πρέπει να υπάρχει ισότητα στις δυνατότητες, τουλάχιστον στις βασικές και ότι, όπως αναφέρεται από τον Prendergast (2005), βασικό στοιχείο της ποιότητας ζωής αποτελεί η ελευθερία, με τη μορφή της

δυνατότητας, να ασχοληθεί το άτομο με αξιόλογες για το ίδιο δραστηριότητες. Πάντως, ο Cohen (1993: 25) θεωρεί ότι ο Sen υπερεκτιμά την σημασία της ελευθερίας και των λειτουργημάτων όταν υποστηρίζει ότι βασικό χαρακτηριστικό της ποιότητας ζωής είναι η ικανότητα της επιτυχίας σημαντικών λειτουργημάτων.

Σύμφωνα με τον Green (2006: 151-2), οι περισσότερες από τις θεωρίες για την ποιότητα ζωής επικεντρώνονται στο κάθε άτομο μεμονωμένα. Η συνεισφορά του Sen, προς αυτήν την κατεύθυνση, έγκειται στην σύλληψη της ποιότητας ζωής με έναν πιο διευρυμένο τρόπο από ότι οι άλλες υποκειμενικές θεωρίες, αφού δεν προσανατολίζεται προς τα συναισθήματα και τις διανοητικές καταστάσεις.

1.1.5 Η ποιότητα ζωής με βάση τις ανάγκες

Οι μαρξιστές οικονομολόγοι συνδέουν την ποιότητα ζωής με την ικανοποίηση των ανθρώπινων αναγκών, οι οποίες αναπαράγονται στην κοινωνία μέσω των υλικών και δημιουργικών πτυχών της ανθρώπινης φύσης (Green 2006: 151-2). Όταν η κοινωνία θέτει ως στόχο της την ατομική ευημερία και η πλειοψηφία της δεν καρπώνεται αυτή την ευημερία, τότε αυτή η κοινωνία δεν προάγει την ευτυχία και την ευημερία της αλλά οδηγείται στην εξαθλίωση. Άρα, η αδυναμία αυτής της κοινωνίας εντοπίζεται στο στόχο που θέτει τοποθετώντας το ατομικό συμφέρον πάνω από το κοινωνικό (βλ. Μαρξ 1975: 50-1). Οι θεωρίες που αναφέρθηκαν παραπάνω χαρακτηρίζονται από την αδυναμία τοποθέτησης του κοινωνικού συμφέροντος πάνω από το ατομικό.

Η κλασική πολιτική οικονομία κάνει το λάθος να διαχωρίζει την ευημερία της κοινωνίας από την ευημερία της εργατικής τάξης, η οποία αποτελεί την πλειοψηφία στην καπιταλιστική κοινωνία. Έτσι, σε όποιο επίπεδο ανάπτυξης κι αν βρίσκεται η κοινωνία, η εργατική τάξη χαρακτηρίζεται από εξαθλίωση, η οποία πηγάζει κατά κύριο λόγο από τη φύση της εργασίας, ειδικά δε σε περιόδους μη ευημερίας της κοινωνίας και από την κατάσταση αυτή της κοινωνίας (βλ. στο ίδιο: 52-3).

Κατά τον Μαρξ (1989-90: 209-10), ο εργάτης διαθέτει την εργατική του δύναμη, την οποία ανταλλάζει με χρήμα. Με το χρήμα αγοράζει εμπορεύματα για κατανάλωση και με αυτά ικανοποιεί τις ανάγκες του. Οι ανάγκες του δεν ικανοποιούνται κάθε φορά με κάποια δεδομένα εμπορεύματα, αφού αυτές μπορούν να μεταβάλλονται. Όμως, η αγορά εμπορευμάτων για την ικανοποίηση αναγκών περιορίζεται ποσοτικά από τα χρήματα που έχει στη διάθεσή του ο εργάτης. Με την

ανταλλαγή λοιπόν ο εργάτης κερδίζει μέσα διαβίωσης (αξία χρήσης και όχι ανταλλακτική αξία) για την ικανοποίηση των αναγκών του.

Η νεοκλασική θεωρία όταν αναφέρεται στις προτιμήσεις του καταναλωτή για την μεγιστοποίηση της χρησιμότητάς του, δίνει την ίδια αξία στην ικανοποίηση τόσο των αναγκών όσο και των επιθυμιών, αν και δεν έχουν την ίδια σπουδαιότητα οι ανάγκες με τις επιθυμίες. Η κλασική πολιτική οικονομία έχει μία διαφορετική προσέγγιση: υιοθετεί τη λύση της ικανοποίησης των αναγκών επιβίωσης. Δηλαδή, θεωρεί ότι ο καταναλωτής κατά πρώτο λόγο καταναλώνει το χρήμα που έχει στη διάθεσή του για την ικανοποίηση των αναγκών για την επιβίωσή του και στη συνέχεια ξοδεύει το υπόλοιπο εισόδημά του για την ικανοποίηση των επιθυμιών του (Prasch 1999: 783-4).

Πάνω σε αυτή την προσέγγιση της κλασικής πολιτικής οικονομίας για τις ανάγκες δίνει και ο Μαρξ (1989-90: 212) τη δική του ερμηνεία. Θεωρεί ότι στόχος του κεφαλαίου είναι η εργατική τάξη να ικανοποιεί τις ελάχιστες βιοτικές της ανάγκες και το υπόλοιπο χρήμα να το χρησιμοποιεί το καπιταλιστικό σύστημα για την επέκταση του κεφαλαίου. Έτσι, ως ανάγκες των εργαζομένων εκλαμβάνονται μόνο αυτές που αφορούν τη συντήρηση της ύπαρξης και της εργασιακής τους δραστηριότητας (βιολογικές ανάγκες) (Μαρξ 1975: 142-3). Ταυτόχρονα, στο καπιταλιστικό σύστημα (που βασίζεται στην ατομική ιδιοκτησία) δημιουργούνται νέες τεχνητές ανάγκες. Προς αυτή την κατεύθυνση συντελεί η παραγωγή νέων προϊόντων και η αύξηση της παραγωγής των ήδη παραγόμενων προϊόντων. Η αύξηση των αναγκών εκδηλώνεται με αύξηση της ανάγκης για χρήμα (το οποίο αποκτούν οι εργάτες μέσω της εργασίας τους) (στο ίδιο: 140-1). Η δημιουργία τεχνητών αναγκών αποσκοπεί στην αύξηση των πωλήσεων, στην διεύρυνση των αγορών και στην αναπαραγωγή του καπιταλιστικού συστήματος (Prasch 1999: 784). Επιπλέον, παρατηρείται η «εκλέπτυνση» των αναγκών και των μέσων ικανοποίησης τους. Με αυτό τον τρόπο, το ενδιαφέρον των ανθρώπων στρέφεται από την ικανοποίηση των πραγματικών αναγκών (π.χ. καθαρός αέρας, υγιές περιβάλλον κτλ.) στην ικανοποίηση των «εκλεπτυσμένων» αναγκών (Μαρξ 1975: 142-3).

Στο ζήτημα της ικανοποίησης των αναγκών, θα επανέλθουμε στην ενότητα 3.2.3. Προς το παρόν και αφού παραθέσαμε τις διάφορες θεωρίες για την ποιότητα ζωής, θα προσεγγίσουμε αναλυτικότερα αυτή την έννοια και τους συναφείς παράγοντες.

1.2 Η ποιότητα ζωής και οι παράγοντες που την επηρεάζουν

Πριν προχωρήσουμε στην παρακάτω ανάλυση, κρίνεται σκόπιμο να δοθούν κάποιες διευκρινίσεις για τον τρόπο με τον οποίο χρησιμοποιούνται σε τούτη την έρευνα όροι όπως: η ποιότητα ζωής, το ευ ζην, το βιοτικό επίπεδο, η οικονομική και η κοινωνική ευημερία.

Οι έννοιες «ποιότητα ζωής» και «ευ ζην» είναι συναφείς. Διαφέρουν όμως στο κοινωνικο-οικονομικό και ιστορικό πλαίσιο το οποίο εκφράζει η καθεμιά τους. Συγκεκριμένα, το «ευ ζην» πρωτοδιατυπώθηκε από τους αρχαίους Έλληνες φιλοσόφους το 400 π.Χ. περίπου και αναφερόταν στους όρους διασφάλισης καλής ζωής για τους ελεύθερους Αθηναίους πολίτες. Ο ίδιος όρος χρησιμοποιείται ακόμη και σήμερα, παρά το ότι έχει αλλάξει ο τρόπος οργάνωσης της κοινωνίας. Έτσι, με τη χρησιμοποίηση του όρου «ευ ζην» αγνοείται το κοινωνικό πλαίσιο που ισχύει σήμερα. Από την άλλη πλευρά, η «ποιότητα ζωής» είναι σχετικά πρόσφατος όρος και ως έννοια εμφανίζεται με την ανάπτυξη του καπιταλισμού και έρχεται στο προσκήνιο την δεκαετία του 1970 λόγω των κρίσεων που αντιμετωπίζει το καπιταλιστικό σύστημα.

Όσον αφορά την έννοια επίπεδο διαβίωσης ή βιοτικό επίπεδο, αυτή είναι συναφής με την έννοια ποιότητα ζωής, όμως δεν είναι ταυτόσημες. Η ποιότητα ζωής είναι γενικότερος όρος, ο οποίος περιλαμβάνει μέσα στα συστατικά του και το επίπεδο διαβίωσης. Με άλλα λόγια, το επίπεδο διαβίωσης είναι περισσότερο επικεντρωμένο στους υλικούς όρους διαβίωσης που χαρακτηρίζουν την ποιότητα ζωής, ενώ η ποιότητα ζωής δεν αναφέρεται μόνο στους υλικούς όρους.

Τέλος, οι όροι κοινωνική και οικονομική ευημερία έχουν προκύψει από τη νεοκλασική προσέγγιση της ποιότητας ζωής, με βάση τη γενικότερη νεοκλασική θεωρία η οποία διαχωρίζει την οικονομία από την κοινωνία στις αναλύσεις της, δίνοντας μεγαλύτερη έμφαση στα οικονομικά μεγέθη από ότι στα κοινωνικά.

Από ιστορική άποψη, ο όρος ποιότητα ζωής προέκυψε στα τέλη του 19^{ου} και στις αρχές του 20^{ου} αιώνα από έρευνες για τις συνθήκες ζωής των ανεπτυγμένων χωρών της Ευρώπης και της Αμερικής. Όμως, στο θέμα της ποιότητας ζωής άρχισε να δίνεται ιδιαίτερο ενδιαφέρον από την δεκαετία του 1970 και μετά (Βακαλιός 1984: 15). Στην παρούσα έρευνα δεν θεωρείται σκόπιμο να δοθεί ένας ακριβής ορισμός της ποιότητας ζωής, αφού μία τέτοια προσπάθεια θα ήταν παρακινδυνευμένη. Αυτό

οφείλεται στην πολυπλοκότητα και μεταβλητότητα του όρου και των ποικίλων παραγόντων που αυτός περικλείει.

O Scanlon (1993: 185), από την πλευρά του, υποστηρίζει ότι υπάρχει μία σύγχυση σχετικά με τους παράγοντες οι οποίοι καθορίζουν πότε η ζωή είναι καλή, πότε μπορούμε να ισχυριστούμε ότι υπάρχει ποιότητα ζωής. Η ποιότητα ζωής μπορεί να οριστεί από το ίδιο το άτομο, από κάποιους παρατηρητές, από αυτούς που εφαρμόζουν πολιτικές ή από την ηθική. Ο ίδιος αμφισβητούσε λοιπόν την ύπαρξη μίας θεωρίας για τον ορισμό της ποιότητας ζωής, αν και εκτιμούσε ότι μέσα στα στοιχεία της θα πρέπει να περιλαμβάνεται η επιτυχία στους στόχους που θέτει κάποιος και οι προσωπικές του σχέσεις (Crisp 2005).

Ένα άλλο στοιχείο που πρέπει να ληφθεί υπόψη για να γίνει κατανοητή η δυσκολία προσδιορισμού της ποιότητας ζωής, είναι ότι οι άνθρωποι, ενδέχεται, όταν βελτιωθούν οι συνθήκες διαβίωσής τους, να νοιώσουν περισσότερο ευτυχισμένοι στην αρχή, αλλά στη συνέχεια αυτό το αίσθημα ευτυχίας να μειωθεί σταδιακά (Lane 2000: 321).

Κατά τον Crisp (2005), η έννοια της ποιότητας ζωής αναφέρεται στο κατά πόσο η ζωή είναι ικανοποιητική για το ίδιο το άτομο, βρίσκεται κοντά στις έννοιες της ευημερίας, της ευτυχίας, και σχετίζεται με τη θεωρία της χρησιμότητας. Όμως, η ποιότητα ζωής δεν αποτελεί μόνο ατομική υπόθεση αλλά και κοινωνική. Ο Coombs (1990: 56) συνδέει λοιπόν την ποιότητα ζωής με την κοινωνία. Κατά τη γνώμη του, ποιότητα ζωής θεωρείται ο βαθμός στον οποίο η κοινωνία προσφέρει ουσιαστικές ευκαιρίες για την απόλαυση μίας καλής ζωής. Πάντως, αν και ο ορισμός αυτός συνδέει την ποιότητα ζωής με την κοινωνία, δεν μπορεί να θεωρηθεί ικανοποιητικός, γιατί δεν αναδεικνύει ότι η ποιότητα ζωής είναι μία σύνθετη έννοια με οικονομικές, πολιτικές, κοινωνικές και ιδεολογικές διαστάσεις. Έχει ως σημεία αναφοράς, όπως επισημαίνουν και οι Ρούσης & Σταματάκης (1983: 201), αφενός τη θέση του ανθρώπου στη σύγχρονη κοινωνία, και αφετέρου την πνευματική ζωή του ανθρώπου. Σε γενικές γραμμές, οι Nussbaum & Sen (1993: 1-2), λαμβάνοντας υπόψη τους την πολυπλοκότητα και την ποικιλία των παραγόντων που προσδιορίζουν την ποιότητα ζωής, υποστηρίζουν ότι το ζήτημα της μέτρησης και της αξιολόγησής της παραμένει άλυτο για οικονομολόγους, πολιτικούς, κοινωνιολόγους και φιλοσόφους.

Παράλληλα, παραμένει το θεμελιώδες ζήτημα αν η ποιότητα ζωής ορίζεται ατομικά ή κοινωνικά. Βέβαια, οι περισσότερες έρευνες υιοθετούν την υπόθεση ότι η ποιότητα ζωής αποτελεί ατομική έκφραση (O' Hara & Diwan 1999: 938). Σύμφωνα

όμως με τον Βακαλιό (1984: 16), η έννοια της ποιότητας ζωής είναι δύσκολο να οριστεί, γιατί το περιεχόμενό της αλλάζει ανάλογα με τις οικονομικοκοινωνικές συνθήκες κάθε εποχής, τις κυρίαρχες αξίες και την ισχύ των κοινωνικών δυνάμεων. Τα κοινά σημεία αναφοράς που περιλαμβάνει η έννοια της ποιότητας ζωής, ανεξάρτητα από τις εκάστοτε συνθήκες, σχετίζονται μόνο με τον προσδιορισμό του ανθρώπου ως φυσικής και κοινωνικής ύπαρξης. Παρεμφερής είναι και η επισήμανση του Lane (2000: 321) ότι η μέτρηση και σύγκριση της ποιότητας ζωής ανάμεσα σε διαφορετικές χώρες γίνεται περισσότερο δυσχερής αν ληφθεί υπόψη ότι οι ανατολικοί πολιτισμοί δεν θέτουν ως συνειδητό τους στόχο την ευτυχία του κάθε ξεχωριστού ατόμου, όπως οι δυτικοί, αλλά λειτουργούν περισσότερο συλλογικά.

Ποικίλοι είναι οι παράγοντες που επηρεάζουν τη ζωή ενός ατόμου. Κατά τη διάρκειά της, αλληλεπιδρούν μεταξύ τους παράγοντες όπως η ανθρώπινη φύση, τα διάφορα γεγονότα που αντιμετωπίζει ο άνθρωπος στην καθημερινότητά του, οι επιλογές του και οι αποφάσεις του. Στη ζωή του εμπλέκονται στοιχεία όπως η φυσική, βιολογική, οικονομική, πολιτισμική και πνευματική υπόστασή του σε σχέση με το περιβάλλον του. Οι άνθρωποι, επίσης, έχουν ποικίλες και διαφορετικές ανάγκες, οι οποίες καθορίζονται και από τον τρόπο ζωής του καθενός (Coombs 1990: 109). Στη συνέχεια, για την καλύτερη κατανόηση της εν λόγω έννοιας, παρουσιάζονται τα διάφορα στοιχεία που θεωρούν αρκετοί συγγραφείς ως συστατικά της ποιότητας ζωής.

Λαμβάνοντας υπόψη την ποικιλία των εκφάνσεων της ανθρώπινης ζωής, γίνεται φανερό ότι η οικονομία της αγοράς αδυνατεί να εξασφαλίσει από μόνη της ποιότητα ζωής, αφού δεν αναλαμβάνει το καθήκον της προαγωγής σημαντικών παραγόντων που την επηρεάζουν, όπως είναι, μεταξύ των άλλων, η ανθρώπινη ανάπτυξη και η δικαιοσύνη. Η ποιότητα ζωής μπορεί λοιπόν να βελτιωθεί κατά τον Lane (2000: 324-5) αν ενταχθούν τα πορίσματα για την ποιότητα ζωής των διαφόρων συμπεριφορικών και ιατρικών επιστημών, στην οικονομία και την πολιτική (Lane 2000: 324-5). Το παραπάνω εγχείρημα αμφισβητείται, στην παρούσα έρευνα, ως προς την αποτελεσματικότητα και την εφαρμοσιμότητά του. Εντούτοις, είναι σημαντικό να αναφερθεί, γιατί αναδεικνύει το γεγονός ότι για την διασφάλιση της ποιότητας ζωής σημαντικό ρόλο παίζουν τόσο οι υλικές συνθήκες διαβίωσης όσο και μη υλικές παράμετροι.

Οι Nussbaum & Sen (1993: 1-2) θέλοντας, επίσης, να δείξουν την πολυπλοκότητα της έννοιας της ποιότητας ζωής, υποστηρίζουν ότι σημαντικοί παράγοντες είναι το

χρηματικό εισόδημα, το προσδόκιμο ζωής των ατόμων, η ιατροφαρμακευτική περίθαλψη, η εκπαίδευση, η εργασία, τα πολιτικά και νομικά δικαιώματα, οι προσωπικές και κοινωνικές ελευθερίες, οι ανθρώπινες σχέσεις, η δυνατότητα για ανάπτυξη της φαντασίας και της έκφρασης συναισθημάτων. Γενικά, θεωρούν ότι η ποιότητα ζωής περιλαμβάνει όλα όσα οι άνθρωποι έχουν τη δυνατότητα να κάνουν και να είναι.

Κατά τον Coombs (1990: 126-7), η ποιότητα ζωής αντανakλά τη δυνατότητα ενός τρόπου ζωής να ικανοποιεί τις ανθρώπινες ανάγκες. Στις ψυχικές ανάγκες περιλαμβάνονται η ισορροπία ανάμεσα στην ασφάλεια και την πρόκληση για δράση, η ισορροπία ανάμεσα στις διαπροσωπικές σχέσεις και την προσωπική ταυτότητα, η δυνατότητα για ιδιωτική ζωή, η αίσθηση ενός συνεχούς στόχου και η δυνατότητα για αποτελεσματικές επιλογές. Η επίτευξη της ποιότητας ζωής μπορεί να πραγματοποιηθεί μέσω των ανθρώπινων δραστηριοτήτων μέσα σε περιβάλλοντα κατάλληλα για διαβίωση.

Όμοιες είναι και οι προϋποθέσεις που υιοθετεί ο Βακαλιός (1984: 16-7) για την διασφάλιση ποιότητας ζωής. Κατά την άποψή του, σημαντικοί είναι τόσο οι υλικοί όσο και οι μη υλικοί όροι ζωής. Έτσι, η ποιότητα ζωής προϋποθέτει υγεία, ασφάλεια, δυνατότητα συμμετοχής στα κοινά, σεβασμό, ευχαρίστηση, αξιοπρέπεια, αισιοδοξία για το μέλλον, αισθητικές και πολιτιστικές αξίες, καλλιέργεια του σώματος και του πνεύματος, υγιείς κοινωνικό και φυσικό περιβάλλον. Όμως, ο Βακαλιός προχωράει παραπέρα υποστηρίζοντας ότι όλα τα παραπάνω δεν είναι αρκετά για τη διασφάλιση ποιότητας ζωής αλλά πρέπει να δοθεί έμφαση στη σχέση του ανθρώπου με το περιβάλλον του και στην κοινωνία στην οποία τοποθετείται ο κάθε άνθρωπος.

Σύμφωνα με τους Levine & Rizvi (2005: 99), κάποιες από τις σημαντικότερες προϋποθέσεις για ικανοποιητική ζωή είναι οι στάσεις απέναντι στο εγώ, όπως η αίσθηση του ελέγχου των προσωπικών υποθέσεων, του επιτεύγματος, της ικανότητας χειρισμού των προβλημάτων, και η επιρροή απέναντι στα γεγονότα. Σημαντικοί παράγοντες είναι, επίσης, οι ικανοποιητικές σχέσεις και η εργασία.

Έχει εκφραστεί η άποψη ότι μπορούμε να επιτύχουμε ικανοποιητική ζωή είτε μέσω της ανάπτυξης μιας μεγάλης αίσθησης ελέγχου της ζωής μας, είτε μέσω των πλεονεκτημάτων που μας προσφέρουν οι ανθρώπινες σχέσεις. Σύμφωνα δε με τον Lane (2000: 330), όταν αλληλεπιδρούν τα δύο παραπάνω στοιχεία ενισχύεται περισσότερο η ποιότητα ζωής.

Κατά τον Λιοδάκη (2000α), η ποιότητα ζωής είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με τις ανθρώπινες ανάγκες, με το κατά πόσο αυτές ικανοποιούνται μέσα σε έναν συγκεκριμένο κοινωνικό σχηματισμό και με τον τρόπο που αυτές εξελίσσονται. Για την ποιότητα ζωής είναι, επίσης, σημαντική η διασφάλιση της ποιότητας στην εργασία, ποιότητας στο φυσικό και κοινωνικό περιβάλλον και ποιότητας στα προϊόντα³. Ακόμη, παράγοντες με καθοριστική επίδραση (θετική ή αρνητική) στην ποιότητα ζωής είναι ο περιορισμένος ελεύθερος χρόνος, η αυξανόμενη κοινωνική αλλοτρίωση, και ο διανοητικός πλούτος των ανθρώπων.

Γενικά, μπορούμε να πούμε ότι η ποιότητα ζωής επηρεάζεται από ποικίλους παράγοντες και αναφέρεται στην ποιότητα των υλικών και μη υλικών συνθηκών διαβίωσης. Για τη διασφάλιση της ποιότητας ζωής σημαντικό ρόλο παίζει η ικανοποίηση των αναγκών (οι οποίες λαμβάνουν διάφορες μορφές) και η κατοχή από τους ανθρώπους πόρων, οι οποίοι αξιοποιούνται για την ικανοποίηση αναγκών. Η ποιότητα ζωής, επίσης, αναφέρεται στη ζωή του ανθρώπου ως ατόμου αλλά και ως μέλους της κοινωνίας.

Τις δεκαετίες του 1960-70 έγινε φανερό ότι οι οικονομικοί δείκτες δεν απεικονίζουν επαρκώς την ποιότητα ζωής (Vemuri & Costanza 2006). Το κατά κεφαλήν ΑΕΠ, η αύξηση των τροφίμων, η στέγαση, η ποιότητα των υδάτων, η ιατροφαρμακευτική περίθαλψη, η εκπαίδευση και η φυσική ασφάλεια, αποτελούν κάποιους από τους σπουδαιότερους δείκτες που φανερώνουν την συνεχώς αυξανόμενη υλική πρόοδο (δηλ. κυρίως τη δυνατότητα απόκτησης περισσότερων αγαθών). Όμως, οι δείκτες της υλικής προόδου δεν αποτελούν ικανοποιητική έκφραση της ποιότητας ζωής (Ο' Hara & Diwan 1999: 937). Τα τελευταία χρόνια είναι διαδεδομένη η άποψη μεταξύ οικονομολόγων ότι η ολοένα αυξανόμενη παραγωγή δεν βελτιώνει την ποιότητα ζωής, καθώς με την αύξηση αυτή σημειώνονται σημαντικά κόστη (κυρίως περιβαλλοντικά) και η αγορά δεν μπορεί να καλύψει όλες τις πτυχές του τρόπου ζωής. Έτσι, το κέντρο βάρους έχει μετατοπιστεί στην ποιότητα ζωής (Coombs 1990: 107).

Βραχυπρόθεσμα, η αύξηση του εισοδήματος φαίνεται ότι βελτιώνει την ικανοποίηση των ατόμων, αφού μεταφράζεται στη δυνατότητα απόκτησης περισσότερων αγαθών και υπηρεσιών. Όμως, οι άνθρωποι, αποκτώντας υψηλότερο εισόδημα, αυξάνουν και τις επιθυμίες τους για επιπλέον αγαθά και υπηρεσίες, οπότε

---

³ Στο τρίτο κεφάλαιο γίνεται ιδιαίτερη αναφορά σε αυτούς τους τομείς και στο κατά πόσο εξασφαλίζεται ποιότητα σε αυτούς.

η ικανοποίησή τους επιστρέφει στα ίδια με πριν επίπεδα, μένει ουσιαστικά στάσιμη παρά την αύξηση του εισοδήματος, αφού ορίζεται ως η απόσταση ανάμεσα στην επιθυμία και την επίτευξη (Binswanger 2006). Με άλλα λόγια, το υψηλό επίπεδο διαβίωσης δεν εξασφαλίζει εξ ολοκλήρου ποιότητα ζωής. Η μέτρησή του, με βάση αποκλειστικά την κατοχή πόρων, είναι ανεπαρκής, γιατί μεγάλη σπουδαιότητα για το επίπεδο διαβίωσης έχουν και κάποιες συνθήκες που σχετίζονται όχι μόνο με την κατοχή πόρων αλλά και με άλλα σημαντικά στοιχεία. Τέτοιες συνθήκες αποτελούν για παράδειγμα η διατήρηση καλής υγείας και οι καλές συνθήκες εργασίας (Gaertner 1993: 73-4, 78).

Κατά την προσπάθεια ποσοτικοποίησης της ποιότητας ζωής χρησιμοποιήθηκαν αρχικά δείκτες όπως το κατά κεφαλήν ΑΕΠ, ο αριθμός των συσκευών τηλεόρασης ή ο αριθμός των ιδιωτικών αυτοκινήτων, αλλά στη συνέχεια, θεωρήθηκε ότι αυτοί συνέβαλλαν στην υποβάθμιση του όρου. Προστέθηκαν λοιπόν ορισμένοι επιπλέον δείκτες, όπως ο ελεύθερος χρόνος, οι περιβαλλοντικές και οικολογικές συνθήκες, η διανομή του εισοδήματος, η εγκληματικότητα, η εκπαίδευση και οι δυνατότητες ψυχαγωγίας, για να διορθώσουν τον τρόπο μέτρησης του όρου. Εντελώς διαφορετική είναι η μέτρηση που αναζητά τον προσδιορισμό των κοινωνικο-πολιτισμικών και κοινωνικοπολιτικών συνθηκών της ποιότητας ζωής. Σε αυτόν τον τρόπο μέτρησης κυρίαρχη είναι η προσπάθεια ένταξης στα μέτρα της ποιότητας ζωής του στοιχείου της ελευθερίας στις διάφορες πτυχές του. Όμως, η μέτρηση της ελευθερίας καθίσταται ιδιαίτερα δύσκολη και για αυτό το λόγο η μέθοδος αυτή δεν είναι ιδιαίτερα διαδεδομένη (O' Hara & Diwan 1999: 937).

Ειδικά όσον αφορά την αναποτελεσματικότητα του κατά κεφαλήν ΑΕΠ ως μεγέθους μέτρησης της ευημερίας, χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα της Ινδίας και της Κίνας, οι οποίες αν και έχουν κατά κεφαλήν ΑΕΠ στα ίδια επίπεδα, διαφέρουν σημαντικά ως προς κάποιες βασικές δυνατότητες επιβίωσης και εκπαίδευσης, όπως είναι η δυνατότητα μακροζωίας, η αποφυγή της παιδικής θνησιμότητας, η ικανότητα γραφής και ανάγνωσης. Στις παραπάνω δυνατότητες υπερτερεί σημαντικά η Κίνα. Η υπεροχή της Κίνας αποδίδεται στην έμφαση που έδωσε ο Mao στην βελτίωση του επιπέδου διαβίωσης της μεγάλης μάζας του πληθυσμού της Κίνας. Αντίθετα, στην Ινδία παρατηρείται μεγάλη ανισότητα με την ύπαρξη μίας μικρής μειοψηφίας εύπορων και της μεγάλης πλειοψηφίας του πληθυσμού να ζει σε κατάσταση φτώχειας (Gaertner 1993: 62-3).

Σύμφωνα με τη λεγόμενη σουηδική προσέγγιση, όπως αναφέρει ο Allardt (1993: 88-9, 91), το επίπεδο διαβίωσης ορίζεται ως ο έλεγχος των ατόμων πάνω στους πόρους, με τη μορφή π.χ. χρημάτων, περιουσιακών στοιχείων, γνώσης, πνευματικής και φυσικής ενέργειας, κοινωνικών σχέσεων, ασφάλειας κτλ., μέσω των οποίων τα άτομα ελέγχουν και κατευθύνουν τις συνθήκες διαβίωσής τους. Πάντως, η έμφαση στους πόρους θεωρήθηκε περιοριστική από μία συγκριτική σκανδιναβική μελέτη⁴ για την ποιότητα ζωής και έτσι δόθηκε έμφαση και στις βασικές ανάγκες, δηλαδή στις απαραίτητες συνθήκες για την επιβίωση, για την αποφυγή της δυστυχίας, για την συναναστροφή με άλλους ανθρώπους και για την αποφυγή της απομόνωσης. Σύμφωνα με αυτή τη μελέτη, οι βασικές συνθήκες για την ικανοποίηση των υλικών και άυλων αναγκών του ανθρώπου είναι η κατοχή (το έχειν), η αγάπη και η ύπαρξη, και με βάση αυτές τις συνθήκες αποτιμάται η ποιότητα ζωής. Η κατοχή έγκειται στο να έχεις τις απαραίτητες υλικές συνθήκες για την επιβίωση και για την αποφυγή της δυστυχίας. Συνδέεται με την κάλυψη της ανάγκης για διατροφή, για αέρα, για προστασία από τις κλιματολογικές συνθήκες, από τις ασθένειες κτλ. Δείκτες για τη μέτρηση των εν λόγω υλικών συνθηκών είναι οι διαθέσιμοι οικονομικοί πόροι, οι συνθήκες στέγασης, το επάγγελμα, οι συνθήκες εργασίας, η υγεία και η εκπαίδευση. Η αγάπη συνδέεται με την ανάγκη συσχέτισης με άλλους ανθρώπους, με το σχηματισμό κοινωνικών οντοτήτων. Η ικανοποίηση της ανάγκης για αγάπη μπορεί να μετρηθεί με βάση: τις σχέσεις μέσα στην τοπική κοινωνία, τις σχέσεις μέσα στην οικογένεια, τα ενεργά υποδείγματα φιλίας, την επαφή με τα άλλα μέλη οργανισμών και τις σχέσεις με τους συναδέλφους. Η ύπαρξη συνδέεται με την ανάγκη ένταξης στην κοινωνία και διαβίωσης σε αρμονία με τη φύση. Η ικανοποίησή της μπορεί να μετρηθεί με τον βαθμό στον οποίο ένα άτομο συμμετέχει στις αποφάσεις και τις δραστηριότητες που επηρεάζουν τη ζωή του, δηλαδή στις πολιτικές δραστηριότητες, στις ευκαιρίες για ψυχαγωγία στον ελεύθερο χρόνο, στις ευκαιρίες για σημαντική εργασιακή ζωή και στις ευκαιρίες για απόλαυση της φύσης.

Πάντως, όπως προέκυψε και από την παραπάνω ανάλυση εδώ μπορούμε να τονίσουμε ότι η ανεξέλεγκτη αύξηση της παραγωγής δεν βελτιώνει απαραίτητα την ποιότητα ζωής. Επομένως, η χρησιμοποίηση δεικτών όπως το κατά κεφαλήν ΑΕΠ, μπορεί να μετράει ικανοποιητικά την αύξηση της παραγωγής αλλά όχι και την

---

⁴ Αυτή η συγκριτική μελέτη πραγματοποιήθηκε το 1972 από την ερευνητική ομάδα συγκριτικής κοινωνιολογίας του πανεπιστημίου του Ελσίνκι και με την υποστήριξη ερευνητικών συλλόγων των Σκανδιναβικών χωρών. Βασίστηκε σε συνεντεύξεις δειγμάτων χιλίων ατόμων περίπου από κάθε χώρα. Δείγματα λήφθηκαν από τη Δανία, τη Φιλανδία, τη Νορβηγία και τη Σουηδία.

βελτίωση της ποιότητας ζωής. Τέλος, μεγάλη σπουδαιότητα έχει η προαναφερθείσα παρατήρηση του Βακαλιού ότι για την εκτίμηση της ποιότητας ζωής πρέπει να δοθεί έμφαση στη σχέση του ανθρώπου με το περιβάλλον του, φυσικό και κοινωνικό. Αυτό επιχειρούμε κι εμείς στη συνέχεια, δηλαδή την εξέταση της σχέσης του ανθρώπου με τη φύση αφενός και με την κοινωνία αφετέρου.

1.3 Η σχέση του ανθρώπου με τη φύση

Η σχέση του ανθρώπου με τη φύση είναι μεγάλης σημασίας γενικά, και αποτελεί έναν από τους θεμελιώδεις παράγοντες προσδιορισμού της ποιότητας ζωής. Κατά τον Μαρξ, όπως αναφέρεται από τους Αφανάσιεφ & Κάνκε (1987), μέσω της εργασιακής διαδικασίας, ο άνθρωπος χρησιμοποιεί τη φύση και την προσαρμόζει στις ανάγκες του. Όπως συμπληρώνει ο Πατέλης (2001), η σχέση του ανθρώπου με τη φύση αποτελεί την πιο απλή κοινωνική σχέση και αυτή αναπτύσσεται μέσω της εργασίας με τη βοήθεια της οποίας πραγματοποιείται μία ανταλλαγή ύλης ανάμεσα στον άνθρωπο και τη φύση. Το αποτέλεσμα της παραγωγής προϊόντων προκύπτει λόγω ακριβώς αυτής της αλληλεπίδρασης μεταξύ ανθρώπου και φύσης (Βαζιούλιν 2004: 197). Μάλιστα έχει διατυπωθεί η άποψη ότι η ίδια η ύπαρξη της κοινωνίας προϋποθέτει την εργασία και τη φύση (Giri 2004).

Εδώ πρέπει να τονιστεί ότι η ανθρώπινη εργασία διαχωρίζεται από τη δραστηριότητα των ζώων. Στα ζώα, η δραστηριότητα είναι ενστικτώδης και συμβάλλει αποκλειστικά στην κάλυψη των άμεσων αναγκών τους. Αντίθετα, ο άνθρωπος χρησιμοποιεί τη σκέψη του στην εργασία και ως προς αυτό το σημείο διαφοροποιείται από τα ζώα. Δεν εργάζεται ενστικτωδώς, αλλά υποτάσσει τη θέλησή του σε ένα σκοπό ο οποίος έχει διαμορφωθεί μέσω της σκέψης του πριν την παραγωγική διαδικασία, και με βάση αυτό το σκοπό παράγει το προϊόν της εργασίας του (Sayers 2005: 611-2). Σύμφωνα με τον Μπιτσάκη (2003: 227), στην παραγωγή, ο άνθρωπος μετασχηματίζει την ύλη και αναπαράγει τη φύση. Εξάλλου, μέσω της εργασίας ο άνθρωπος δε μετασχηματίζει μόνο την ύλη, αλλά αναπτύσσει και τον εαυτό του (Sayers 2005: 612).

Όπως αναφέρει και πάλι ο Sayers (2005: 614), σύμφωνα με τη θεωρία του ηδονισμού, η εργασία αποτελεί για τους περισσότερους ανθρώπους μία επίπονη και βαρετή προσπάθεια που αποσκοπεί αποκλειστικά στην ικανοποίηση κάποιων αναγκών. Δεν μπορεί να υπάρξει ικανοποιητική εργασία και ο άνθρωπος είναι από τη

φύση του καταναλωτής. Σε αυτή τη θεωρία αντιτίθενται ο Μαρξ και (πριν από αυτόν) ο Hegel, οι οποίοι υποστηρίζουν ότι ικανοποίηση μπορεί να προκύψει από την εργασία ακόμη και αν αυτή αποτελεί επίπονη προσπάθεια. Όμως, στο σύγχρονο καπιταλιστικό σύστημα υπάρχει αποξένωση-αλλοτρίωση του ανθρώπου από τη φύση και από την εργασία του. Αυτό οφείλεται στο ότι οι εργαζόμενοι αποξενώνονται από το προϊόν της εργασίας τους, το οποίο είναι ιδιοκτησία του καπιταλιστή, και στο ότι αποξενώνονται από την εργασιακή διαδικασία η οποία τώρα ελέγχεται από τον καπιταλιστή (Levine & Rizvi 2005: 22). Με αυτό τον τρόπο, η εργασία μετατρέπεται σε μέσο για την επίτευξη ενός σκοπού και δεν αποτελεί αυτοσκοπό. Προβάλλεται σαν εξωτερική και καταναγκαστική δραστηριότητα. Ο άνθρωπος λόγω της αλλοτρίωσης, αντιλαμβάνεται την εργασία του και το προϊόν της εργασίας του σαν δυνάμεις ανεξάρτητες και εχθρικές προς αυτόν (Sayers 2005: 606-8, 614).

Η αποξένωση λοιπόν του ανθρώπου από τη φύση προέκυψε από την καθιέρωση της ιδιωτικής ιδιοκτησίας και από την ανάπτυξη της καπιταλιστικής παραγωγής, στην οποία παρατηρείται η απόσπαση των μέσων παραγωγής από τον άμεσο παραγωγό (Lioudakis 2001).

Στην σύγχρονη καπιταλιστική κοινωνία, μολονότι είναι εφικτό η εργασία να αποτελέσει πηγή ικανοποίησης, αντίθετα αποτελεί αγγαρεία προς αποφυγή. Επίσης, η παρατηρούμενη μεγάλη βελτίωση της παραγωγικότητας και των δημιουργικών ικανοτήτων δεν αποδίδεται, όπως θα έπρεπε, στις ανθρώπινες κοινωνικές δυνάμεις και στα ανθρώπινα επιτεύγματα. Τα οφέλη δε αυτά στρέφονται εναντίον της ανθρωπότητας. Όλα αυτά είναι συμπτώματα της προαναφερθείσας αποξένωσης-αλλοτρίωσης (Sayers 2005).

Πάντως, ο Μαρξ, σύμφωνα με τον Sayers (2005: 614-5) εκφράζει και την άποψη ότι η αποξένωση μεταξύ ανθρώπου και φύσης μπορεί να καταπολεμηθεί, με τη μετατροπή της εργασίας σε δημιουργική εργασία. Αυτό μπορεί να συμβεί αν επέλθει ένας ολοκληρωτικός και επαναστατικός κοινωνικός μετασχηματισμός. Τότε, η επανένωση του ανθρώπου με τη φύση θα είναι ιδιαίτερης σπουδαιότητας: Η ίδια η εργασία ως δραστηριότητα, θα μπορεί να οδηγήσει τον άνθρωπο στην αυτοπραγμάτωση: δεν θα αποτελεί μόνο μέσο ικανοποίησης των υλικών αναγκών αλλά και αυτοσκοπό.

Στην εν λόγω επανένωση έχουν αναφερθεί, με διαφορετικό τρόπο, πολλοί άλλοι διανοητές. Σύμφωνα πάντα με τον Sayers (2005: 613), για τον Hegel η αποκατάσταση της σχέσης του ανθρώπου με τη φύση μπορεί να επέλθει εν μέρει με

την πνευματική εργασία και εν μέρει με την πρακτική δραστηριότητα. Κατά τον Lane (1991: 250), ο William Morris υποστηρίζει ότι με τη χειρωνακτική εργασία ο άνθρωπος δημιουργεί μία αρμονική σχέση με τη φύση και ο George Orwell διατυπώνει την άποψη ότι όταν ο άνθρωπος εργάζεται σε αρμονία με τη φύση αναπτύσσει την συνειδητότητά του. Πάντως, η πιο εύστοχη ανάλυση της σχέσης του ανθρώπου με τη φύση οφείλεται στον Μαρξ. Σ' αυτή την ανάλυση θα αναφερθούμε εδώ, με βάση τα *Οικονομικά και φιλοσοφικά χειρόγραφα* (Μαρξ 1975).

Σύμφωνα λοιπόν με τον Μαρξ (1975: 90-106), στην καπιταλιστική κοινωνία-οικονομία, μέσω της εργασίας παράγονται τα εμπορεύματα, η ίδια η εργασία και ο εργάτης. Όμως, όσο αυξάνεται η παραγωγή εμπορευμάτων, τόσο μειώνεται η αξία του εργάτη. Η αντίφαση αυτή υποδηλώνει την αλλοτριωμένη σχέση που αναπτύσσεται ανάμεσα στο προϊόν της εργασίας –το εμπόρευμα– και τον εργάτη. Όμως, το εμπόρευμα αποτελεί εργασία σε υλική μορφή. Άρα, ο εργάτης αποξενώνεται όχι μόνο από το προϊόν της εργασίας του αλλά και από την ίδια την εργασία του. Σιγά-σιγά, αποξενώνεται και από τον εαυτό του (στο ίδιο 1975: 92,95).

Με άλλα λόγια, όταν το προϊόν της εργασίας δεν ανήκει στον εργάτη (όπως συμβαίνει στον καπιταλισμό), τότε ο εργάτης, παράγοντας μεγαλύτερη ποσότητα προϊόντος, μεγεθύνει τη σχέση του προς το εμπόρευμα, που είναι ξένο αντικείμενο προς αυτόν. Ταυτόχρονα, μέσω της εργασίας του, μειώνει την ποσότητα των αντικειμένων που έχει στην κατοχή του. Το προϊόν που είναι αποτέλεσμα της εργασίας του λειτουργεί ως μία «εξωτερική ύπαρξη» ως μία ξένη και εχθρική προς τον εργάτη δύναμη. Τελικά, ο εργάτης αλλοτριώνεται με το να εργάζεται για την παραγωγή ενός αλλότριου προϊόντος, δηλαδή για την παραγωγή ξένων προϊόντων και όχι για τον ίδιο (για προϊόντα που του ανήκουν και ικανοποιούν τις ανάγκες του). Έτσι, όσο περισσότερο παράγει τόσο περισσότερο αλλοτριώνεται.

Κατά την εργασιακή διαδικασία, συνεργάζεται ο εργάτης με τη φύση για την παραγωγή του προϊόντος, το οποίο προκύπτει με το μετασχηματισμό της ύλης από τον εργάτη. Η φύση παρέχει στον εργάτη την ύλη, η οποία είναι απαραίτητη τόσο για τη συνέχιση της εργασιακής διαδικασίας όσο και για την παραγωγή των μέσων διαβίωσης του εργάτη (στο ίδιο 1975: 93). Όμως, όσο περισσότερο ο εργάτης χρησιμοποιεί την ύλη στην εργασία του, τόσο μειώνεται η δυναμικότητα της φύσης να τροφοδοτεί την εργασία με ύλη και τον εργαζόμενο με μέσα διαβίωσης. Επομένως, ο εργάτης χειραγωγείται από το αντικείμενο της εργασίας του, γιατί εργάζεται για αυτό και εξασφαλίζει τα μέσα για την φυσική του διαβίωση μόνο μέσω

αυτού. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Μαρξ: «η κατάληξη αυτής της υποδούλωσης είναι ότι μόνο σαν εργάτης μπορεί να διατηρήσει τον εαυτό του σαν φυσικό υποκείμενο και μόνο σαν φυσικό υποκείμενο μπορεί να είναι εργάτης». Όσο περισσότερο παράγει ο εργάτης τόσο περισσότερο χάνει, ενώ κερδίζει εκείνος που ιδιοποιείται το προϊόν της εργασίας (στο ίδιο 1975: 94).

Ο εργάτης, όμως, δεν αποξενώνεται μόνο από το προϊόν της εργασίας του αλλά και από την εργασιακή διαδικασία. Αυτό συμβαίνει επειδή το προϊόν συνιστά την ουσία της εργασίας, οπότε και η ίδια η εργασία είναι διαδικασία αλλοτρίωσης.

Με την εργασία, το προϊόν ιδιοποιείται από κάποιον άλλο και ο εργάτης ανήκει σε άλλον και όχι στον εαυτό του. Ο εργάτης, μέσω της εργασίας του, δεν αναπτύσσει ελεύθερα τη δημιουργικότητά του, αλλά η εργασία συνιστά γι' αυτόν μία καταναγκαστική και αφόρητη δραστηριότητα. Έτσι, αντλεί ικανοποίηση και αίσθηση ελευθερίας μόνο όταν δεν εργάζεται. Με την εργασία δεν ικανοποιεί την ανάγκη του για εργασία, αλλά εργάζεται για να ικανοποιήσει άλλες ανάγκες του, άσχετες προς αυτή (στο ίδιο 1975: 96).

Η ζωή του ανθρώπου, όπως και των ζώων, συνίσταται υλικά στο γεγονός ότι ζουν από την ανόργανη φύση. Όμως, ο άνθρωπος, είναι περισσότερο καθολικός απ' τα άλλα είδη και γι' αυτό η ανόργανη φύση από την οποία ζει είναι περισσότερο καθολική. Επίσης, η ανθρώπινη συνείδηση συνίσταται εν μέρη από τα στοιχεία της φύσης, ως αντικείμενα επιστήμης και τέχνης. Επομένως, και η ανθρώπινη ζωή και δραστηριότητα περιλαμβάνει στα στοιχεία της, τα στοιχεία της φύσης. Ο άνθρωπος εκδηλώνει την καθολικότητά του με την καθολικότητα της φύσης ως «ανόργανο σώμα» του ανθρώπου, από την άποψη ότι η φύση αποτελεί για τον άνθρωπο άμεσο μέσο ζωής, αντικείμενο και εργαλείο της εργασίας του (ύλη). Με άλλα λόγια, η φύση αποτελεί το «ανόργανο σώμα» του ανθρώπου επειδή η επιβίωση του ανθρώπου βασίζεται στην διατήρηση συνεχούς επικοινωνίας με τη φύση. Με την αποξένωση της εργασίας, αποξενώνεται ο άνθρωπος από τη φύση, από τον εαυτό του και από τους άλλους ανθρώπους (στο ίδιο 1975: 97).

Αρχικά, η εργασία προβάλλει ως μία δραστηριότητα που αποσκοπεί στη διατήρηση της φυσικής ύπαρξης. Όμως, με την εργασία, ο άνθρωπος δημιουργεί τον εαυτό του δηλαδή διαμορφώνει τον χαρακτήρα ολόκληρου του ανθρώπινου είδους. Τα ζώα ταυτίζονται με τη ζωτική τους δραστηριότητα. Όμως, η ζωτική δραστηριότητα του ανθρώπου υπόκειται στη θέληση και τη συνείδησή του και ακριβώς επειδή εκτελεί συνειδητή ζωτική δραστηριότητα διαφοροποιείται από τα

ζώα και τη ζωτική τους δραστηριότητα. Με την αποξένωση της εργασίας, ο άνθρωπος μετατρέπει τη συνειδητή του ζωτική δραστηριότητα (που συνιστά την ύπαρξή του) σε μέσο για την ύπαρξή του (στο ίδιο 1975: 98).

Τα ζώα παράγουν μόνο τα αναγκαία για την επιβίωσή τους, σε αντίθεση με τον άνθρωπο που η εργασία του είναι καθολική. Δηλαδή ο άνθρωπος παράγει ακόμη και όταν έχει ικανοποιήσει την ανάγκη της επιβίωσης (και μάλιστα τότε είναι που παράγει πραγματικά). Η ανθρώπινη παραγωγή συντελεί στην αναπαραγωγή ολόκληρης της φύσης. Ο άνθρωπος, επίσης, είναι ελεύθερος απέναντι στο προϊόν της εργασίας του (αυτό δεν ανήκει άμεσα στο φυσικό του σώμα όπως συμβαίνει με τα ζώα). Ο άνθρωπος μπορεί να παράγει όχι μόνο σύμφωνα με τις ανάγκες και τα πρότυπα του είδους του, αλλά σύμφωνα με τα πρότυπα κάθε είδους και σύμφωνα με τους νόμους της ομορφιάς. Έτσι, μέσα από την εργασία, η φύση φαίνεται σαν να είναι έργο και πραγματικότητα του ανθρώπου. Ο άνθρωπος μπορεί, επομένως, να βλέπει στο αντικείμενο της εργασίας του τον ίδιο τον εαυτό του. Με την αποξένωση της εργασίας και την απομάκρυνση του αντικειμένου της παραγωγής από τον άνθρωπο, αυτός αποξενώνεται από το οργανικό του σώμα δηλαδή από τη φύση. Έτσι, αφού αποξενώνεται από τη φύση, αποξενώνεται και από την ανθρώπινη ουσία του (που συνίσταται στη σχέση του με τη φύση ως το οργανικό του σώμα). Αποτέλεσμα της αποξένωσης του ανθρώπου από το προϊόν της εργασίας του (άρα και από την εργασία του και από τη φύση) είναι η αποξένωση του ανθρώπου από τον άνθρωπο, από την ουσία του ανθρώπου (στο ίδιο 1975: 99-100)

Με την αποξένωση του εργάτη από το προϊόν της εργασίας του και από την εργασία του, αυτό πηγαίνει σε έναν άλλο άνθρωπο, τον κεφαλαιοκράτη, ο οποίος το καρπώνεται. Με την αποξενωμένη εργασία, ο εργάτης παράγει τη σχέση του προς το αντικείμενο της εργασίας του, προς τον εαυτό του, τη σχέση άλλων ανθρώπων απέναντι στην παραγωγή του και το προϊόν του και τη σχέση του με τους άλλους ανθρώπους. Με την αποξένωσή του από το προϊόν του, δημιουργεί μία αντίθετη σχέση κυριαρχίας του μη παραγωγού πάνω στην παραγωγή και στο προϊόν. Η αλλοτρίωση της εργασίας (σε όλες τις μορφές) έχει ως συνέπεια την ατομική ιδιοκτησία. Αν και η ατομική ιδιοκτησία προβάλλεται ως αιτία της αλλοτρίωσης, δεν είναι αιτία αλλά συνέπιά της. Επίσης, ο μισθός είναι συνέπεια της αποξένωσης της εργασίας. Η αύξηση του μισθού δεν είναι τίποτα άλλο από την αύξηση της αμοιβής της αλλοτριωμένης εργασίας (στο ίδιο 1975: 101-3).

Αν λάβουμε υπόψη μας τη σχέση της αποξενωμένης εργασίας με την ατομική ιδιοκτησία συμπεραίνουμε ότι για την απελευθέρωση της εργασίας από την ατομική ιδιοκτησία είναι απαραίτητη η απελευθέρωση των εργατών από την αλλοτριωμένη εργασία. Η καθολική ανθρώπινη απελευθέρωση προϋποθέτει την επανεξέταση της σχέσης του εργάτη προς την παραγωγή (στο ίδιο 1975: 104).

Τελικά, η διάσπαση της σχέσης μεταξύ ανθρώπου και φύσης έχει επιπτώσεις και στην ποιότητα του περιβάλλοντος, στην ποιότητα στην εργασία και κατ' επέκταση στην ποιότητα ζωής, όπως θα δούμε στις επόμενες ενότητες.

1.4 Το οικολογικό πρόβλημα

Το περιβάλλον είναι ένας από τους κομβικούς παράγοντες για την διασφάλιση της ποιότητας ζωής των ανθρώπων. Παρόλη όμως τη σπουδαιότητά της προστασίας του, η μόλυνση του περιβάλλοντος έχει λάβει στις μέρες μας δραματικές διαστάσεις. Σύμφωνα με έρευνα της GlobeScan Incorporated, η πλειοψηφία των ερωτηθέντων στις 15 από τις 20 χώρες που συμμετείχαν στην έρευνα θεωρούν ότι, αν δεν ληφθούν άμεσα μέτρα για την προστασία των ειδών υπό εξαφάνιση, η επέκτασή αυτού του φαινομένου θα θέσει υπό αμφισβήτηση την επάρκεια του οικοσυστήματος για την διατήρηση της βιωσιμότητας του πλανήτη (Globescan 2004).

Σήμερα δίνεται έμφαση σε παραμέτρους του οικολογικού προβλήματος όπως η μόλυνση του περιβάλλοντος, η εξάντληση των φυσικών πόρων και η εξαφάνιση των ειδών. Όμως, όπως επισημαίνεται από τον Μπιτσάκη (2003: 221), πρέπει να εξεταστεί και η συμβολή των συνθηκών ζωής και εργασίας στο οικολογικό πρόβλημα.

Από γενική άποψη, τα αποθέματα των πόρων αποτελούν ελεύθερο αγαθό διαθέσιμο στην φύση για τον άνθρωπο (Salih 2003). Σήμερα όμως, η αποκατάσταση της οικολογικής ισορροπίας και η συντήρηση των φυσικών πόρων δεν είναι δεδομένες, αν και αποτελούν αναγκαιότητα για τη διασφάλιση της ποιότητας ζωής (Βακαλιός 1984: 27).

Σύμφωνα με το Lodziak (1995: 55-7), η ύπαρξη πόρων διαθέσιμων για τους ανθρώπους είναι αυτή που τους επιτρέπει, μέσω των επιλογών που τους παρέχει, να δράσουν. Όμως, οι διαθέσιμες επιλογές περιορίζονται από τα αποθέματα που έχουν στη διάθεση τους οι άνθρωποι. Το καπιταλιστικό σύστημα, συσσωρεύοντας στην κατοχή του τους πόρους που η κοινωνία έχει ανάγκη για την επιβίωση των

ανθρώπων, εμποδίζει τα άτομα να αξιοποιήσουν αυτούς τους πόρους για την ικανοποίηση των αναγκών επιβίωσής τους. Για να έχουν τα μέλη της κοινωνίας πρόσβαση σ' αυτούς τους πόρους (οι οποίοι δεν είναι άμεσα διαθέσιμοι), πωλούν την εργασία τους με τη μορφή περιορισμού της αυτονομίας τους (δηλαδή η αυτονομία τους περιορίζεται επειδή διαθέτουν το χρόνο τους να εργαστούν στην καπιταλιστική παραγωγή).

Πριν την πετρελαϊκή κρίση του 1973, η φυσικοί πόροι θεωρούνταν ανεξάντλητοι (Coombs 1990: 25). Βέβαια, από τον 19^ο αιώνα είχε παρατηρηθεί σημαντική υποβάθμιση του περιβάλλοντος με επιπτώσεις στην υγεία των ανθρώπων λόγω της χρησιμοποίησης των πόρων στην καπιταλιστική παραγωγή. Όμως ο κίνδυνος εξάντλησης των φυσικών πόρων δεν θεωρούνταν άμεσος, καθώς οι ελπίδες στρέφονταν προς την τεχνολογία για την ανεύρεση νέων πηγών ενέργειας. Ο ίδιος ο Μαρξ, σύμφωνα με τον O'Connor (1994: 3), υποστήριζε ότι το περιβαλλοντικό πρόβλημα θα μπορούσε να αντιμετωπιστεί με την χρήση της τεχνολογίας, με την προϋπόθεση της αναδιάρθρωσης των σχέσεων παραγωγής.

Σήμερα όμως, παρόλες τις ελπίδες επίλυσης των οικολογικών προβλημάτων που εναποθέτονται στην τεχνολογία, διατυπώνεται η άποψη ότι η οικολογική καταστροφή είναι μη αναστρέψιμη. Κατά τον Λιοδάκη (2000α), η παρατηρούμενη έντονη οικολογική κρίση και η εξάντληση των φυσικών πόρων έχει επιπτώσεις στον οικονομικό, κοινωνικό και πολιτισμικό τομέα, με αποτέλεσμα την χειροτέρευση της ποιότητας ζωής. Κατά τη Giovanna Ricoveri (όπως αναφέρει ο O'Connor 1994: 9), το οικολογικό πρόβλημα βασίζεται στην αντίθεση μεταξύ κεφαλαίου και φύσης. Όμως, ο άνθρωπος είναι κομμάτι της φύσης και η εκμετάλλευση της φύσης συνεπάγεται και εκμετάλλευση του ανθρώπου από άνθρωπο. Επομένως, η οικολογική υποβάθμιση συνεπάγεται υποβάθμιση και των ανθρώπινων σχέσεων.

Γενικά, οι συνθήκες ζωής και εργασίας που υπαγορεύει το καπιταλιστικό σύστημα ενοχοποιούνται σε μεγάλο βαθμό για την οικολογική καταστροφή. Μάλιστα, φαίνεται ότι το σύστημα αυτό δεν είναι σε θέση να λάβει δραστικά μέτρα για την αποτροπή της ολοσχερούς καταστροφής του οικοσυστήματος, αφού οι ελπίδες που εναποθέτονται στην τεχνολογία φαίνεται να διαψεύδονται. Τελικά, η ποιότητα ζωής περιορίζεται, λόγω της υποβάθμισης της ποιότητας του περιβάλλοντος. Μπροστά σ' αυτές τις δυσμενείς εξελίξεις, σήμερα φαίνεται να εδραιώνεται η άποψη ότι πρέπει να ληφθούν μέτρα ώστε να αντιμετωπιστεί η

οικολογική κρίση που χαρακτηρίζει την εποχή μας. Αλλά αναλυτικότερα με την ποιότητα του περιβάλλοντος θα ασχοληθούμε στην υποενότητα 3.2.4.

1.5 Απόψεις για την εργασία και ο ορισμός της

Από την αρχαιότητα, διάφορες απόψεις έχουν διατυπωθεί για την εργασία, με επικρατέστερη αυτή που τη θεωρεί μόχθο και δραστηριότητα προς αποφυγή για τον άνθρωπο. Ο Πλάτωνας και ο Αριστοτέλης τη θεωρούσαν σαν μία κατώτερη δραστηριότητα που αποσκοπούσε στην ικανοποίηση των κατώτερων αναγκών, ενώ οι ελεύθεροι πολίτες επιδίδονταν μόνο σε σωματικές και πνευματικές ασκήσεις (Λαφάργκ 1981: 15-16). Ο Χριστιανισμός θεωρεί την εργασία ως τιμωρία για τον άνθρωπο. Για τον ηδονισμό, στον οποίο βασίζεται η θεωρία της χρησιμότητας και τα κλασικά οικονομικά, η εργασία είναι μόχθος και ο άνθρωπος πρέπει να την αποφεύγει όσο μπορεί. Κατά τον Sayers (2005), ο Λοκ υποστήριζε ότι στην ανθρώπινη φύση δεν υπάρχει εργασία για την εργασία, αλλά εργασία για την ικανοποίηση αναγκών. Κατά τον Μπέρτραντ Ράσσελ, όπως αναφέρεται από τον Λυμπερόπουλο (1990: 176-7), από την εποχή των πρωτόγονων κοινωνιών, η ηθική επέβαλε σαν καθήκον τη σκληρή εργασία, ακόμη και αν μέρος των καρπών της πήγαιναν σε άλλα χέρια. Όμως, ο Λαφάργκ (στο ίδιο) χαρακτηρίζει ως «τρέλα» την επίδειξη μεγάλου ζήλου για την εργασία από την πλευρά των εργαζομένων στο καπιταλιστικό σύστημα. Αυτή η τρέλα ευθύνεται σε κάποιο βαθμό για την κοινωνική και ατομική δυστυχία των ανθρώπων και είναι η αιτία κάθε πνευματικού εκφυλισμού.

Έχοντας υπόψη αυτούς τους τρόπους με τους οποίους προσεγγίζεται η εργασία, θεωρούμε απαραίτητο να δώσουμε έναν ορισμό αυτής της έννοιας. Όπως έχουμε προαναφέρει, για τη νεοκλασική προσέγγιση, η εργασία αποτελεί συναλλαγή ανάμεσα στον εργαζόμενο και την επιχείρηση. Ο εργαζόμενος προσφέρει τις υπηρεσίες του στην επιχείρηση και αυτή του δίνει σαν αντάλλαγμα αμοιβή. Όμως, αυτή η προοπτική της εργασίας κρύβει τον κίνδυνο επιδείνωσης των συνθηκών εργασίας. Πρώτον, διότι οι εργαζόμενοι μπορεί να συμβιβαστούν με την επικράτηση άσχημων συνθηκών εργασίας, αν το αντάλλαγμα είναι ένας υψηλός μισθός (ο οποίος λοιπόν προφανώς δεν αποτελεί αξιόπιστο κριτήριο για την ποιότητα της εργασίας). Δεύτερον, υπονοείται από την θεωρία της χρησιμότητας ότι υπάρχει ταύτιση των επιθυμιών και των αναγκών των εργαζομένων και έτσι δεν εξετάζει σε βάθος τις

συνθήκες εργασίας (Green 2006: 9-10). Γενικά, οι υποστηρικτές της νεοκλασικής θεωρίας εμφανίζουν δυσκολία ως προς τον ορισμό της εργασίας και έτσι καταφεύγουν συχνά στη σύγκρισή της με άλλες έννοιες, όπως ησχόλη, η τεμπελιά ή και το παιχνίδι. Όμως, τέτοιου είδους συγκρίσεις δεν καταλήγουν συνήθως, σε σωστά συμπεράσματα (Lane 1991: 238)⁵.

Κατά την άποψή μας, ο πλέον δόκιμος είναι ο ορισμός του Richard Hall, όπως αναφέρεται από τον Lane (στο ίδιο), σύμφωνα με τον οποίο η εργασία αποτελεί τη δραστηριότητα ενός ατόμου η οποία αποσκοπεί στην παραγωγή αγαθών και υπηρεσιών, που περικλείουν αξία, για άλλα άτομα ή για το ίδιο το άτομο. Ο ορισμός αυτός, είναι ανάλογος με εκείνον του Μαρξ (1954: 173), σύμφωνα με τον οποίο η εργασιακή διαδικασία αποτελεί σκόπιμη δραστηριότητα που διεξάγεται για την παραγωγή αξιών χρήσης, ώστε να προσαρμοστεί το φυσικό στοιχείο στις ανθρώπινες ανάγκες.

Γενικά, όπως έχουμε αναφέρει και σε προηγούμενα σημεία, η μαρξιστική θεωρία δίνει μεγάλη έμφαση στην εργασία και θεωρεί ότι αυτή αποτελεί ουσιαστικό στοιχείο για την αυτοπραγμάτωση του ανθρώπου. Ο Μαρξ (στο ίδιο: 153-4, 157) χαρακτηρίζει ως εργατική δύναμη ή εργατική ικανότητα τις φυσικές και πνευματικές ιδιότητες του ανθρώπου (δηλαδή της σωματικής του υπόστασης και της ζωντανής προσωπικότητάς του), τις οποίες κινητοποιεί όταν παράγει αξίες. Στην καπιταλιστική κοινωνία, η εργατική δύναμη ανταλλάσσεται στην αγορά σαν εμπόρευμα. Όμως, για να συμβεί αυτό, πρέπει ο κάτοχός της να δεχτεί να την πουλήσει. Για να μπορεί να την πουλήσει, πρέπει να είναι «ελεύθερος ιδιοκτήτης του εργατικού του δυναμικού». Επίσης, για να μπορεί να τη διαθέτει και στο μέλλον, βασική προϋπόθεση αποτελεί η πώληση της εργατικής δύναμης μόνο για ορισμένο χρόνο. Ο εργάτης πουλάει την εργατική του δύναμη επειδή δεν διαθέτει άλλα εμπορεύματα και επειδή χρειάζεται μέσα συντήρησης.

Κατά τον Μαρξ (στο ίδιο: 165-6, 169-70) λοιπόν, η εργασία αποτελεί την έμπρακτη εκδήλωση της εργατικής δύναμης. Είναι «μία λειτουργία ανάμεσα στον άνθρωπο και τη φύση, μία λειτουργία όπου ο άνθρωπος μέσω της ίδιας του της πράξης ευκολύνει, ρυθμίζει και ελέγχει την ανταλλαγή της ύλης με τη φύση». Το αποτέλεσμα της εργασιακής διαδικασίας αν και προκύπτει στο τέλος, προϋπάρχει

---

⁵ Πολύ διαδεδομένη είναι η θεωρία του εναλλακτικού κόστους, σύμφωνα με την οποία η εργασία αποτελεί κόστος, αφού με αυτήν ξοδεύεται χρόνος και ενέργεια που θα μπορούσαν να αφιερωθούν σε άλλες δραστηριότητες. Όμως, αυτή η αντίληψη οδηγεί σε φαύλο κύκλο, αφού κάθε δραστηριότητα περικλείει εναλλακτικό κόστος (Lane 1991: 238).

αρχικά, στη φαντασία του εργάτη. Η εργασιακή διαδικασία είναι η δραστηριότητα του ανθρώπου που επιδρά στο αντικείμενο της εργασίας με τη συμβολή του μέσου εργασίας και ολοκληρώνεται με την παραγωγή του προϊόντος. Προϊόν το οποίο χρησιμοποιείται (ως καταναλωτικό αγαθό) για την ικανοποίηση των ανθρώπινων αναγκών, είτε χρησιμοποιείται ως μέσο παραγωγής.

Με το θέμα της εργασίας και της ποιότητας στην εργασία θα ασχοληθούμε αναλυτικότερα στο 3^ο και στο 4^ο κεφάλαιο. Τώρα, θα αναφερθούμε ιδιαίτερα στην τεχνολογία, στον τρόπο που χρησιμοποιείται σήμερα από τις επιχειρήσεις και στην επίδρασή της πάνω στην ποιότητα της εργασίας.

1.6 Η εξέλιξη της επιστήμης και της τεχνολογίας

Στις πρωτόγονες κοινωνίες, ο άνθρωπος χρησιμοποιούσε τα αντικείμενα που έβρισκε έτοιμα στη φύση. Σε ένα επόμενο στάδιο, άρχισε να δημιουργεί εργαλεία κατασκευασμένα από τον ίδιο με την εργασία του. Σήμερα, με την ανάπτυξη της βιομηχανικής παραγωγής, έχει τη δυνατότητα να παράγει αυτόματα τα προϊόντα μέσω αυτόματων μέσων παραγωγής. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Πατέλης (2001), στη μεγάλη βιομηχανία δόθηκε ώθηση στην ανάπτυξη της επιστήμης και της τεχνολογίας λόγω της κυριαρχίας των τεχνητών μέσων παραγωγής και της επέκτασης «της επενέργειας του ανθρώπου στην ουσία, στις ενδότερες συνάψεις των φυσικών διαδικασιών» (Πατέλης 2001).

Γενικά λοιπόν, μπορούμε να συμφωνήσουμε με το Νικολινάκο (1983) ότι, στις σημερινές κοινωνίες, τεχνολογία είναι η συγκεκριμένη γνώση η οποία αναφέρεται σε διαδικασίες ή σε προϊόντα και σχετίζεται είτε με τα κεφαλαιουχικά αγαθά και τη χρήση τους, είτε με τα προϊόντα και τις ιδιότητές τους. Με άλλα λόγια, τεχνολογία είναι η συγκεκριμένη τεχνική ή επιστημονική γνώση, που αναφέρεται στην τεχνική πλευρά της παραγωγής (δεν περιλαμβάνει τη γνώση της οργάνωσης της εργασιακής διαδικασίας εκτός παραγωγής). Η δε καινοτομία αποτελεί την εφαρμογή μιας νέας τεχνολογίας, με στόχο την υποκατάσταση της εργασίας με κεφάλαιο, και είναι κατά τον Schumpeter, ο κύριος παράγοντας ο οποίος προωθεί την ανάπτυξη στην καπιταλιστική κοινωνία.

Η παραγωγή τεχνολογίας βασίζεται λοιπόν στην προσπάθεια εξοικονόμησης εργασίας, αλλά και στην εξέλιξη της επιστημονικής γνώσης (Νικολινάκος 1983). Όσον αφορά αυτό το τελευταίο σημείο, ο Coombs (1990: 61-63) επισημαίνει ότι, ενώ

στο παρελθόν η ανάπτυξη της τεχνολογίας προέκυπτε από την εργασιακή πρακτική, στις μέρες μας η επιστήμη και η τεχνολογία συνδέονται μεταξύ τους, καθώς η επιστήμη συμβάλει στην προαγωγή της τεχνολογίας και της βιομηχανικής παραγωγής. Διευκρινίζει πάντως ότι η επιστήμη μπορεί να προάγει την ανθρώπινη δημιουργικότητα ή να την εγκλωβίσει, ανάλογα με το σκοπό για τον οποίο χρησιμοποιείται. Η επιστήμη ως έκφραση της ανθρώπινης περιέργειας προάγει την δημιουργικότητα⁶. Αντίθετα, η επιστήμη που υπηρετεί άλλες σκοπιμότητες, εγκλωβίζει την δημιουργικότητα.

Σε γενικές γραμμές, σύμφωνα με τον ίδιο συγγραφέα (στο ίδιο: 75-6), η τεχνολογία είναι σήμερα ιδιοκτησία των μεγάλων επιχειρήσεων, οι οποίες καρπώνονται τα κέρδη από τη χρήση της. Οι επιχειρήσεις έχουν τη δυνατότητα να εκμεταλλεύονται τις εφευρέσεις που πραγματοποιούνται από πανεπιστήμια, δημόσια ιδρύματα και ερευνητικά κέντρα. Οι νόμοι για τις πατέντες προστατεύουν τον εφευρέτη για ένα διάστημα (προβλέπουν ότι οι εφευρέσεις αποτελούν ιδιοκτησία των δημιουργών τους), αλλά στη συνέχεια όλοι μπορούν, θεωρητικά, να χρησιμοποιήσουν την τεχνολογία που περιλαμβάνουν αυτές οι πατέντες. Όμως, στην πράξη, για να χρησιμοποιηθούν αυτές οι τεχνολογίες, είναι απαραίτητο να πληρούνται κάποιες προϋποθέσεις. Η κατανόηση του τρόπου και της τεχνογνωσίας προσαρμογής τους στις ήδη υπάρχουσες τεχνολογίες ή η κατανόηση του τρόπου αντικατάστασης των παλιών με τις νέες, είναι η μία προϋπόθεση. Μία δεύτερη είναι η ανεύρεση επαρκούς κεφαλαίου για την χρηματοδότηση της παραγωγής και τη διοχέτευση στην αγορά του προϊόντος (που προκύπτει από τη χρησιμοποίηση της νέας τεχνολογίας). Λίγες είναι οι εφευρέσεις που τελικά χρησιμοποιούνται και η συνεργασία με επιχειρήσεις είναι η καλύτερη προοπτική που διαβλέπουν οι εφευρέτες, για να ανταμειφθούν, αν και η διαπραγμάτευση καταλήγει συνήθως προς όφελος των επιχειρήσεων.

---

⁶ Η δημιουργικότητα βασίζεται στην εργασία και η εργασία είναι δημιουργική όταν τελειοποιείται και αναπτύσσεται. Όμως, με δεδομένο τον εκτεταμένο καταμερισμό της εργασίας και τον διαχωρισμό της σε πνευματική και χειρονακτική, η δημιουργικότητα εκδηλώνεται στο σύγχρονο καπιταλιστικό σύστημα μόνο στην επιστήμη και την τέχνη. Η ανθρώπινη εργασία μπορεί να αποκτήσει καθολικά δημιουργικό χαρακτήρα μόνο με την πλήρη αυτοματοποίηση της παραγωγής και τη γεφύρωση του χάσματος χειρονακτικής και πνευματικής εργασίας. Σύμφωνα με τον Πατέλη (2004: 132-3), «δημιουργικότητα σημαίνει υπέρβαση των ορίων της εν λόγω κατάστασης στη βάση των κεκτημένων της και στην κατεύθυνση των νομοτελειών που διέπουν την ανάπτυξή της, σημαίνει προώθησή της σε ποιοτικά και ουσιαστικά ανώτερο επίπεδο, μέσω της γόνιμης κριτικής αφομοίωσης-διαλεκτικής άρσης των κεκτημένων της». Πιο αναλυτικά για την δημιουργική εργασία αναφερόμαστε στην υποενότητα 3.1.2.

1.6.1 Εργασία και χρήση της τεχνολογίας

Στην εποχή μας, οι συνθήκες εργασίας έχουν μεταβληθεί σημαντικά λόγω της τεχνολογικής ανάπτυξης και η αξιοποίηση των νέων τεχνολογιών (ηλεκτρονικοί υπολογιστές, νέα μέσα επικοινωνίας κτλ.) είναι διευρυμένη στις βιομηχανικές διαδικασίες. Μια αισιόδοξη άποψη υποστηρίζει ότι με τις νέες τεχνολογίες οι εργαζόμενοι ενισχύουν τη θέση τους αποκτώντας μεγαλύτερη εκπαίδευση και αυτονομία λόγω της πολυπλοκότητας της τεχνολογίας (Meiksins 1996). Η εργασία επηρεάζεται σε τέτοιο βαθμό από την τεχνολογία ώστε να γίνονται συζητήσεις ακόμη και για την κατάργηση της ανθρώπινης εργασίας (Green 2006: 7).

Κατά την άποψή μας, οι προαναφερθείσες εκτιμήσεις είναι υπερβολικές. Πιο κοντά στην πραγματικότητα είναι η εκτίμηση του Μαρξ, όπως την αναφέρει ο Μπιτσάκης (2003: 238), σύμφωνα με την οποία, ναι μεν η επιστήμη και η τεχνολογία μπορούν γενικά να συμβάλλουν στην αύξηση της ανθρώπινης ευημερίας, όμως, στην καπιταλιστική κοινωνία χρησιμοποιούνται με τέτοιο τρόπο που εντείνουν την εκμετάλλευση της πλειοψηφίας του κοινωνικού συνόλου. Πιο συγκεκριμένα, όπως προαναφέραμε, η αυτοματοποίηση είναι βέβαια γεγονός σήμερα στην παραγωγή και έχει αλλάξει τον χαρακτήρα της εργασίας. Όμως, αν και παρέχει ακόμη και τη δυνατότητα απελευθέρωσης του ανθρώπου από την εργασία, δεν κινείται προς αυτή την κατεύθυνση (Πατέλης 2001). Χαρακτηριστικό των επιφυλάξεων που υπάρχουν σ' αυτόν τον τομέα είναι το γεγονός ότι οι εργατικές ενώσεις επιδιώκουν συχνά την αναβολή της εισαγωγής νέων τεχνολογιών μέχρι να εξασφαλίσουν, μέσω διαπραγματεύσεων, ότι δεν θίγονται τα συμφέροντα των εργαζομένων με την εισαγωγή της νέας τεχνολογίας (Thompson 1989: 110-1). Όπως τονίζει ο Coombs (1990: 3-4), φαίνεται ότι με την πρόοδο της επιστήμης και της τεχνολογίας αλλάζουν οι συνθήκες εργασίας και προκύπτουν αρνητικές επιδράσεις στην υγεία, τις κοινωνικές σχέσεις και την ψυχολογία των εργαζομένων. Από την πλευρά του ο Cooley (1981:46) υποστηρίζει ότι η επιστήμη υποτάσσει τους εργαζομένους στα μηχανήματα, αποξενώνοντας τους από την εργασία τους.

Γενικά, πολλοί συγγραφείς διαπιστώνουν ότι οι επιχειρήσεις χρησιμοποιούν την τεχνολογία και την επιστημονική πρόοδο για να επιτύχουν αύξηση της παραγωγικότητας και των κερδών τους και μείωση του κόστους παραγωγής (Γκόρτς 1975: 64, Νικολινάκος 1983, Thompson 1989: 109). Έτσι, η πρόοδος της τεχνολογίας και της επιστήμης δεν κατευθύνεται προς όφελος της κοινωνίας και της οικονομίας

συνολικά, ούτε αναζητά ωφέλιμες λύσεις για τον άνθρωπο. Για αυτό παρατηρείται η ύπαρξη, ταυτόχρονα, μεγάλης σπατάλης και ανικανοποίητων αναγκών (Γκόρτς 1975: 62, 64).

Εν κατακλείδι μπορούμε να πούμε ότι η εξέλιξη της τεχνολογίας επιδρά σημαντικά στην διαμόρφωση των συνθηκών εργασίας. Πάντως, έμφαση πρέπει να δοθεί στον τρόπο με τον οποίο χρησιμοποιείται και στους σκοπούς τους οποίους εξυπηρετεί. Όπως θα δούμε και στο κεφάλαιο που ακολουθεί, στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, όπου πρώτη προτεραιότητα είναι η μεγιστοποίηση του κέρδους, η τεχνολογία δεν μπορεί παρά να κατευθύνεται προς την εξυπηρέτηση αυτής της σκοπιμότητας. Αυτό μάλιστα συμβαίνει την ίδια στιγμή που η τεχνολογία θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί προς όφελος του συνόλου της κοινωνίας.

Κεφάλαιο 2: Συνθήκες ανάπτυξης του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής και συνθήκες εργασίας

2.1 Ιστορική αναδρομή

Η ανθρώπινη ιστορία πέρασε από διάφορα συστήματα οργάνωσης της παραγωγής μέχρι να καταλήξει στο καπιταλιστικό σύστημα, το οποίο περνώντας από διάφορα στάδια διαμορφώθηκε όπως υφίσταται σήμερα.

Τον 17^ο-18^ο αιώνα εμφανίστηκαν στην Αγγλία τα πρώτα εργοστάσια, τα οποία στήριζαν τη λειτουργία τους σε παραγωγή μεγάλης κλίμακας, με κύριο χαρακτηριστικό την αναδιοργάνωση της εργασίας. Όμως, μόνο στα μέσα του 19^ο αιώνα συνέτρεξαν εκείνες οι τεχνολογικές και οικονομικές αλλαγές, οι οποίες επέτρεψαν την μηχανοποίηση της παραγωγής (Thompson 1989: 43). Έτσι, αναπτύχθηκε και επεκτάθηκε ο καπιταλιστικός κοινωνικο-οικονομικός σχηματισμός.

Στον καπιταλισμό, η εργασιακή διαδικασία πέρασε από το στάδιο της συνεργασίας σε αυτό της μανουφακτούρας και μετά στην βιομηχανία μεγάλης κλίμακας (στο ίδιο). Αρχικά, στο στάδιο της συνεργασίας, ο τρόπος παραγωγής παρέμενε χειροτεχνικός-βιοτεχνικός και η εργασιακή διαδικασία διέφερε σε σχέση με την εργασία του ανεξάρτητου παραγωγού μόνο ως προς το ότι ο καπιταλιστής είχε υπό τον έλεγχό του την εργασία και το προϊόν της και απασχολούσε στον ίδιο χρόνο και χώρο μεγαλύτερο αριθμό εργατών πραγματοποιώντας μεγαλύτερη παραγωγή. Σύμφωνα με τον Μαρξ (1954: 338), «η μορφή της εργασίας των πολλών, που εργάζονται σχεδιασμένα, δίπλα και μαζί ο ένας με τον άλλον στην ίδια παραγωγική διαδικασία, είτε σε διαφορετικές, αλλά αλληλεξάρτητες παραγωγικές διαδικασίες, ονομάζεται συνεργασία». Η συνεργασία (στο ίδιο: 350) αποτελεί ένα σχήμα που παρατηρείται σε όλα τα στάδια του καπιταλισμού, χωρίς να τοποθετείται σαφώς σε κάποια χρονική περίοδο αν και είναι έντονη η παρουσία της στην πρώιμη «χειρονακτική» βιομηχανία και στην μεγάλη γεωργία της βιομηχανικής περιόδου. Όπως αναφέρεται στον Thompson (1989: 41-2), η υποταγή της εργασίας στο κεφάλαιο σηματοδοτήθηκε από την εντατικοποίηση της εργασίας, την αύξηση του χρόνου απασχόλησης και τον έλεγχο της εργασίας από τον καπιταλιστή, ο οποίος είχε ως απώτερο στόχο του τον περιορισμό του κόστους και τη μεγιστοποίηση της κερδοφορίας του κεφαλαίου. Στο εργαστήριο, όμως, ο έλεγχος δεν μπορούσε να μειώσει τα κόστη σημαντικά, γιατί η δουλειά εξαρτιόταν σε μεγάλο βαθμό από τις δεξιότητες και τις δυνάμεις των εργαζομένων. Γι' αυτό, το κεφάλαιο ανέπτυξε τον

καταμερισμό της εργασίας, αυξάνοντας έτσι την παραγωγικότητά της (στο ίδιο: 44-5).

Αυτή η προσπάθεια περαιτέρω καταμερισμού της εργασίας εκφράστηκε με την οργάνωση της μανουφακτούρας (1550-1770). Ο καταμερισμός συνέβαλε στην επέκταση της καπιταλιστικής εξουσίας και στον περιορισμό της διαπραγματευτικής δύναμης των εργαζομένων, που επιτεινόταν από την επίδραση των εξωτερικών ανταγωνιστικών δυνάμεων της αγοράς. Με την οργάνωση της εργασίας στη δομή του εργαστηρίου επήλθε το πέρασμα από την χειροτεχνική στην μαζική παραγωγή (στο ίδιο: 44-6).

Σύμφωνα με το Μαρξ (1954: 351-4), η περίοδος επικράτησης της μανουφακτούρας είναι από τον 16^ο έως τις τελευταίες δεκαετίες του 18^{ου} αιώνα. Η μανουφακτούρα διαμορφώθηκε με δύο διαφορετικούς τρόπους. Αφενός, προέκυψε από τη συνένωση σε ένα εργαστήριο, υπό την επίβλεψη του καπιταλιστή, διαφόρων ειδικοτήτων χειροτεχνών που όλοι τους συνεισφέρουν στην παραγωγή του ίδιου προϊόντος (έτσι χάνουν σταδιακά την αυτονομία τους και η εργασία τους γίνεται μονόπλευρή). Αφετέρου, προέκυψε είτε με την συνένωση χειροτεχνών της ίδιας ειδικότητας που σιγά-σιγά αναλαμβάνουν καθένας την εκτέλεση ενός μόνο τμήματος της παραγωγής του προϊόντος. Και στις δύο περιπτώσεις, το προϊόν που παράγεται είναι πλέον το «κοινωνικό προϊόν μίας ένωσης από χειροτέχνες». Με αυτή τη συνένωση των χειροτεχνών στη μανουφακτούρα και τον καταμερισμό της εργασίας, παράγεται περισσότερο προϊόν σε λιγότερο χρόνο, δηλαδή αυξάνει η παραγωγικότητα της εργασίας. Στη μανουφακτούρα, η χρήση των μηχανών είναι σποραδική και μεμονωμένη (στο ίδιο: 364-5, 368). Η αξία της εργατικής δύναμης μειώνεται, λόγω της μείωσης των εξόδων για την ειδίκευση των εργατών. Έτσι μειώνεται ο αναγκαίος χρόνος εργασίας και αυξάνεται η υπερεργασία, επομένως και η άντληση υπεραξίας από το κεφάλαιο.

Για την ενίσχυση του ελέγχου της εργασίας από το κεφάλαιο, ο καταμερισμός της εργασίας δεν ήταν επαρκής. Χρειάζοταν και η μηχανοποίηση της παραγωγής και η αντικατάσταση της ειδικευμένης εργασίας με την απλή επίβλεψη των μηχανών (Thompson 1989: 46-7). Η πραγματική υποταγή της εργασίας στο κεφάλαιο προκύπτει από την εισαγωγή στην παραγωγική διαδικασία αποτελεσματικότερων μηχανισμών ελέγχου της, επήλθε δε με την εισαγωγή της επιστήμης και της τεχνολογίας στην παραγωγή και με την παραγωγή μεγάλης κλίμακας (στο ίδιο: 42).

Με τη μηχανοποίηση της παραγωγής, οι κοινωνικές σχέσεις στην εργασία αντιμετωπίζονταν σαν σχέσεις μεταξύ αντικειμένων. Οι σχέσεις ιδιοκτησίας και εκμετάλλευσης που επικρατούσαν στην παραγωγή εμπορευμάτων δεν φανερώνονταν. Η τεχνολογία αντιμετωπιζόταν σαν εξωτερική και αμετάβλητη δύναμη ασκούμενη πάνω στους εργαζομένους (στο ίδιο: 48).

Η παραγωγικότητα της εργασίας αυξήθηκε λοιπόν περαιτέρω μέσω της μηχανοποίησης στη βιομηχανία μεγάλης κλίμακας. Η μηχανοποίηση της παραγωγής άλλαξε το περιεχόμενο και τη μορφή της παραγωγικής διαδικασίας. Αναπτύχθηκε η τάση εντατικοποίησης μέσω της αύξησης του ρυθμού εργασίας (με την αμοιβή ανά κομμάτι) και μέσω της βελτίωσης της λειτουργίας των μηχανών. Με τη μηχανοποίηση επήλθε και αποειδίκευση της εργασίας (στο ίδιο: 49). Συνολικά, η μετάβαση από τη μανουφακτούρα στη μεγάλη βιομηχανία, δηλαδή από τη μία φάση του καπιταλισμού στην άλλη, αποδίδεται τόσο στις τεχνολογικές αλλαγές όσο και στην οικονομική επέκταση και την παραγωγή μεγάλης κλίμακας (στο ίδιο: 52-3).

Στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, οι μέθοδοι ελέγχου της εργασίας ήταν ποικίλες και η υποταγή της εργασίας στο κεφάλαιο προωθούνταν με την επέκταση τεχνικών και γραφειοκρατικών μεθόδων. Όμως, σε κάποιες περιπτώσεις, ο άμεσος έλεγχος συναντούσε εμπόδια, λόγω της ανάληψης «υπεργολαβιών» από τους τεχνίτες-επιστάτες και λόγω της πραγματοποίησης μέρους της εργασίας έξω από το εργαστήριο. Εξάλλου, δεν υπήρχε συστηματική θεωρία για την οργάνωση και διοίκηση ακόμη και στην τότε ώριμη βιομηχανία. Η λεγόμενη «επιστημονική διοίκηση» (scientific management) ήταν αυτή που σηματοδότησε την εδραίωση της εκβιομηχάνισης στο εργοστάσιο (στο ίδιο: 55-6). Εφεξής, σύμφωνα με τον Peck (1996: 23-24), η αποδοτικότητα της εργασίας εξασφαλίζεται για την επιχείρηση με την δράση της διοίκησης (management) που καλείται να εξασφαλίσει την υποταγή των εργαζομένων, οι οποίοι οφείλουν, με την πώληση της εργασιακής τους δύναμης στην επιχείρηση, να είναι συνεργάσιμοι και να συμμετέχουν πρόθυμα στην παραγωγή.

Συμπερασματικά, μπορούμε να πούμε ότι ο καπιταλισμός πέρασε από διάφορα στάδια και ότι, σε καθένα από αυτά, παράγοντες κομβικοί για τη διαμόρφωσή του, ήταν η χρήση της τεχνολογίας και ο καταμερισμός της εργασίας. Ιδιαίτερα, η οργάνωση της εργασίας σύμφωνα με τις αρχές της επιστημονικής διοίκησης σημάδεψε την αλλαγή των συνθηκών εργασίας, μέσω της διεύρυνσης του ελέγχου της εργασίας από το κεφάλαιο.

2.2 Γενικά χαρακτηριστικά του καπιταλισμού

Ο καπιταλισμός παρουσιάζει στις μέρες μας αρκετές αδυναμίες στην επίτευξη ποιότητας ζωής για όλη την κοινωνία. Όπως επισημαίνει ο O'Connor (1994: 1-2), είναι γεγονός η συνεχής αύξηση της παγκόσμιας απόλυτης φτώχειας, αν και η συνολική παραγωγή σε τρόφιμα είναι επαρκής για να καλύψει τις ανάγκες όλων των ανθρώπων. Μία πρώτη αιτία αυτού του φαινομένου είναι ότι πολλοί πόροι προορίζονται για τους στρατιωτικούς εξοπλισμούς. Μία άλλη, ότι τα τρόφιμα που δεν εξασφαλίζουν κέρδος, σε πολλές περιπτώσεις καταστρέφονται. Επίσης, στον καπιταλισμό αποδίδεται η επικράτηση της εκμετάλλευσης κυρίως των εργαζομένων, οι οποίοι νοιώθουν αποστερημένοι τόσο από την ελευθερία όσο και από την οικονομική δημοκρατία.

Σύμφωνα με τον Thompson (1989: 231), πρέπει να σημειωθεί ότι η επιχείρηση δεν τοποθετεί στο επίκεντρο του ενδιαφέροντός της τη διασφάλιση ευνοϊκών συνθηκών εργασίας. Για την επιχείρηση, η εργασία είναι μόνο το ένα από τα πολλά τμήματα της συνολικής κυκλοφορίας του κεφαλαίου, ασχολείται δε ταυτόχρονα με ζητήματα όπως τα κόστη, η συσσώρευση κεφαλαίου, τα κέρδη, οι πωλήσεις, η θέση στην αγορά και η ροή χρήματος. Επομένως, η τεχνολογική αλλαγή μέσα στην επιχείρηση μπορεί να εστιάζει στην ανάπτυξη νέων προϊόντων και διαδικασιών ή στην άσκηση πίεσης στους προμηθευτές, και η διασφάλιση ευνοϊκών συνθηκών εργασίας να θεωρείται δευτερεύον θέμα.

Πάντως, γενικά στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, η επιχείρηση έχει υπό τον έλεγχό της την παραγωγική διαδικασία και την παραγόμενη αξία, επομένως και τις συνθήκες εργασίας, αλλά δρα με απώτερο στόχο το κέρδος. Αυτό σημαίνει ότι οι συνθήκες εργασίας επηρεάζονται από την επιδίωξη της επιχείρησης να αποκομίσει κέρδος με διάφορους τρόπους, όπως μέσω της εξοικονόμησης χρόνου ή μέσω της εκμετάλλευσης των δεξιοτήτων των εργαζομένων (στο ίδιο: 40-1).

Εξάλλου και η επιδείνωση της ποιότητας του περιβάλλοντος (στενότητα των πόρων) συντελεί στην επιδείνωση των συνθηκών εργασίας και κατ' επέκταση, στην επιδείνωση της ποιότητας ζωής, όπως θα δούμε παρακάτω.

Βέβαια, στην πρόοδο της επιστήμης και της τεχνολογίας βασίζεται η πεποίθηση ότι το καπιταλιστικό σύστημα θα εξακολουθήσει να παράγει αυξανόμενες ποσότητες προϊόντων, όμως μακροπρόθεσμα είναι εύλογο να υπάρξει κάποιο φυσικό όριο στην παραγωγή αγαθών (Coombs 1990: 73-74). Πάντως, ακόμη και αν αυξάνεται η

παραγωγή αγαθών, η διάρθρωση του καπιταλιστικού συστήματος οδηγεί στην αύξηση της αμοιβής των πρώτων υλών (η σπατάλη πόρων συνεπάγεται μεγαλύτερη σπανιότητα, άρα αύξηση των τιμών) και των άλλων παραγωγικών συντελεστών (που βρίσκονται επίσης σε σπανιότητα) και κατά συνέπεια του γενικού επιπέδου των τιμών (η αύξηση της τιμής των πρώτων υλών μεταφέρεται στην τιμή των προϊόντων) και των επιτοκίων. Έτσι, παρατηρείται η πραγματοποίηση υψηλών κερδών από τις πολυεθνικές επιχειρήσεις (που έχουν εξασφαλίσει την κυριαρχία τους στην αγορά), σε βάρος της υπόλοιπης κοινωνίας και οικονομίας.

Η διαπραγματευτική δύναμη δε των εργαζομένων περιορίζεται και οι προσδοκίες για ικανοποιητικά πραγματικά εισοδήματα και ποιότητα ζωής δεν επιβεβαιώνονται, κυρίως για τους μη ιδιοκτήτες μέσων παραγωγής (στο ίδιο: 7-8). Τα αυξανόμενα κόστη της επιχείρησης λόγω στενότητας των πρώτων υλών μετακυλύονται στην απασχόληση (μείωση του μεριδίου που αντιστοιχεί στην εργασία). Ταυτόχρονα, πραγματοποιούνται τεχνολογικές αλλαγές και παρατηρείται αντικατάσταση της εργασίας μέσω της εφαρμογής τεχνολογιών πληροφορικής, με αποτέλεσμα τη διαρθρωτική ανεργία. Η απάντηση των επιχειρήσεων για την συγκράτηση της ανεργίας μπορεί σε κάποιες περιπτώσεις να είναι η μείωση των πραγματικών μισθών. Εξάλλου, η διεθνοποίηση της παραγωγής αποδυναμώνει περαιτέρω τη διαπραγματευτική δύναμη των εργαζομένων, αφού οι επιχειρήσεις μεταφέρουν κάποιες φάσεις της παραγωγής τους εκεί όπου τις συμφέρει περισσότερο λόγω φθηνής εργασίας (στο ίδιο: 73-74).

Σήμερα πλέον, η εξάντληση των πόρων, η επιδείνωση της ποιότητας του περιβάλλοντος, η εκμετάλλευση των πληθυσμών των μη εκβιομηχανισμένων περιοχών, των γυναικών και των μειονοτήτων, είναι συνηθισμένες συνέπειες της λειτουργίας του καπιταλιστικού συστήματος, που λειτουργεί με βάση την επιδίωξη της μεγιστοποίησης του κέρδους (στο ίδιο 1990: 76). Τελικά, τίθεται υπό αμφισβήτηση αν το καπιταλιστικό σύστημα έχει την δυνατότητα να παρέχει αφθονία αγαθών και κυρίως αν η όποια αφθονία αγαθών μπορεί να συμβαδίζει με παροχή υψηλής ποιότητας ζωής και με την ύπαρξη μίας ισορροπημένης και ευτυχισμένης ανθρώπινης κοινωνίας (στο ίδιο: 143-4).

Πράγματι, όπως επισημαίνει ο Γκόρτς (1975: 61), στην καπιταλιστική παραγωγή, η μεγιστοποίηση του κέρδους και η αύξηση της παραγωγικότητας είναι οι βασικοί στόχοι της επιχείρησης, ενώ η βελτίωση της ποιότητας ζωής επιδιώκεται μόνο αν μέσω αυτής μπορούν να επιτευχθούν οι εν λόγω στόχοι.

Βέβαια, η νεοκλασική θεωρία υποστηρίζει ότι ο καπιταλιστικός ανταγωνισμός συμβάλει στην τεχνολογική ανάπτυξη, στην βελτίωση της ποιότητας των προϊόντων και της ζωής. Όμως, ο ανταγωνισμός μπορεί να ευνοεί μία μερίδα του κεφαλαίου, αλλά όχι το σύνολο της κοινωνίας (Λιοδάκης χ.χ.β). Ο καπιταλιστικός ανταγωνισμός περικλείει σοβαρές αρνητικές επιπτώσεις για την ποιότητα του περιβάλλοντος (λόγω της εξωτερίκευσης του κόστους παραγωγής), για την ποιότητα των προϊόντων και για την ποιότητα της εργασίας (στις εργασιακές σχέσεις, στην αύξηση του ελέγχου, της εκμετάλλευσης, της ανασφάλειας, της εντατικοποίησης) (Λιοδάκης 2000α, Λιοδάκης χ.χ.β).

Προς την ίδια κατεύθυνση αλλά με κάπως διαφορετική αφετηρία, ο Lodziak (1995: 56-7, 92, 96-98) υποστηρίζει ότι στο καπιταλιστικό σύστημα, η αστική τάξη είναι αυτόνομη, επειδή έχει στα χέρια της τους φυσικούς πόρους τους οποίους στερεί από την κοινωνία⁷. Αντίθετα, αυτή η κατοχή πόρων από τους κεφαλαιοκράτες αποτελεί την πηγή εξάρτησης της εργατικής τάξης από το καπιταλιστικό σύστημα. Ο καπιταλισμός μπορεί σήμερα να παράγει μεγαλύτερη αφθονία υλικών αγαθών από όσα είναι απαραίτητα για τον άνθρωπο, αλλά αυτή η αφθονία δεν μεταφράζεται σε βελτίωση της ποιότητας ζωής γιατί ο καπιταλισμός κινείται μόνο προς την κατεύθυνση της μεγιστοποίησης του κέρδους και όχι προς την κατεύθυνση της διασφάλισης στους ανθρώπους μίας ζωής με νόημα. Εξάλλου, η διατήρηση της οικονομικής δραστηριότητας στο καπιταλιστικό σύστημα δεν μπορεί να επιτευχθεί με την παροχή αγαθών για την ικανοποίηση της ανάγκης επιβίωσης, γιατί η ανάγκη επιβίωσης έχει κάποιο όριο ικανοποίησης. Αυτό το σύστημα στρέφεται λοιπόν προς την παραγωγή αγαθών με συμβολική και όχι με αξία χρήσης, ώστε να εξασφαλίζεται η συνέχιση της οικονομικής δραστηριότητας. Έτσι, ο καπιταλισμός δρα σε βάρος της υλικής και κοινωνικής υποδομής που θα μπορούσε να διασφαλίσει σημαντική και ικανοποιητική ζωή. Πρέπει λοιπόν να γίνουν προσπάθειες για τη δημιουργία κοινωνικών συνθηκών που να διασφαλίζουν την ποιότητα ζωής της πλειοψηφίας των ανθρώπων (δηλαδή να δίνεται προτεραιότητα στην ικανοποίηση των ουσιαστικών αναγκών της κοινωνίας π.χ. ανάγκη επιβίωσης). Όπως τονίζει ο Βακαλιός (1984: 11), ο καπιταλισμός δεν μπορεί να εξασφαλίσει την ποιότητα ζωής. Γι' αυτό θα πρέπει να

---

⁷ Η αυτονομία της αστικής τάξης περιορίζεται βέβαια από τον καπιταλιστικό ανταγωνισμό, από την εξάρτηση της παραγωγής από την εργασία και από τις πωλήσεις και τέλος, από την στενότητα των πρώτων υλών.

αντικατασταθεί από ένα άλλο παραγωγικό σύστημα που θα έχει ως κύριο σημείο αναφοράς του τον άνθρωπο και την ικανοποίηση των αναγκών του.

Οι παραπάνω διαπιστώσεις και εκτιμήσεις φαίνεται να επιβεβαιώνουν τις αναλύσεις του Μαρξ, όπως αναφέρονται από τους Levine & Rizvi (2005: 82-3), σύμφωνα με τις οποίες το καπιταλιστικό σύστημα δεν συμβαδίζει με την ελευθερία. Αυτό συμβαίνει επειδή στον καπιταλισμό η εργασία παράγει την υλική βάση για την «ελευθερία» μέσω μίας μορφής εργασίας η οποία αποστασιοποιείται από τον άνθρωπο και συνιστά την αντίθεση της ελευθερίας, αν και η αξιοποίηση της ανθρώπινης σκέψης με τη μορφή δεξιοτήτων (skills) είναι απαραίτητη προϋπόθεση για τη διασφάλιση της ελευθερίας μέσω της εργασίας.

Κατά τον Μαρξ επίσης (όπως αναφέρει ο Μπιτσάκης 2003: 237), στον καπιταλισμό, το κεφάλαιο ελέγχει τις συνθήκες ζωής του εργάτη και εξαντλεί τις ατομικές παραγωγικές του δυνάμεις. Αναλυτικότερα, «στο κεφαλαιοκρατικό σύστημα όλες οι μέθοδοι αύξησης της κοινωνικής παραγωγικής δύναμης της εργασίας εφαρμόζονται σε βάρος του ατομικού εργάτη. Όλα τα μέσα για την ανάπτυξη της παραγωγής μετατρέπονται σε μέσα κυριαρχίας και εκμετάλλευσης του παραγωγού, κολοβώνουν τον εργάτη και τον κάνουν μερικό άνθρωπο, τον υποβιβάζουν σε εξάρτημα της μηχανής, μαζί με το βάσανο της εργασίας του αφαιρούν το περιεχόμενό της, τον αποξενώνουν από τις πνευματικές δυνάμεις του προτσές εργασίας στον ίδιο βαθμό που η επιστήμη προσαρτιέται σ' αυτό σαν αυτοτελής δύναμη. Παραμορφώνουν τους όρους της δουλειάς του, τον υποτάσσουν στην πιο μικρόλογη απαίτηση δεσποτία, μετατρέπουν όλο το χρόνο της ζωής του σε χρόνο εργασίας, ρίχνουν την γυναίκα και το παιδί του κάτω από τον τροχό Τζάγκερντ του κεφαλαίου» (Μαρξ 1978: τ.1, 668).

Όπως επισημαίνει ο Μπιτσάκης (2003: 230), ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής υπαγορεύει τη μετατροπή της φύσης και της εργασίας σε εμπορεύματα και τη διάσπαση της ενότητας του ανθρώπου με τη φύση. Για την υπέρβαση αυτής της αποξένωσης, ο Μαρξ (όπως αναφέρει ο Sayers 2005), υποστηρίζει ότι πρέπει να επέλθει ένας ριζικός κοινωνικός μετασχηματισμός (προς την κομμουνιστική κοινωνία). Έτσι, ο άνθρωπος θα ανακτήσει τον έλεγχο της εργασίας του, την οποία θα χρησιμοποιεί για το πραγματικό όφελος της κοινωνίας.

Συνοψίζοντας, παρατηρούμε ότι το καπιταλιστικό σύστημα δεν τοποθετεί στις βασικές του επιδιώξεις ούτε την βελτίωση των συνθηκών εργασίας, ούτε της ποιότητας ζωής του συνόλου της κοινωνίας. Παρακάτω αναφερόμαστε στον τρόπο με

τον οποίο χρησιμοποιείται η τεχνολογία από το καπιταλιστικό σύστημα και στην επίδραση αυτού του τρόπου χρησιμοποίησης στην ποιότητα στην εργασία και κατ' επέκταση στην ποιότητα ζωής.

2.2.1 Ο τρόπος αξιοποίησης της τεχνολογίας στην καπιταλιστική παραγωγή

Σύμφωνα με τον Πατέλη (2001), η χρήση της τεχνολογίας όπως έχει διαμορφωθεί μέχρι σήμερα, φανερώνει την υπεροχή της μηχανικής παραγωγής, σύμφωνα με την οποία προσαρμόζεται η χειρωνακτική εργασία στη μηχανική δραστηριότητα. Η επινόηση καλύτερων τεχνικών που εφαρμόζονται στην παραγωγή υπαγορεύει την επανάληψη, την ομοιογενοποίηση και την τυποποίηση της εργασίας. Το επίπεδο ανάπτυξης της τεχνικής καθορίζεται από την εξάρτηση της ανθρώπινης παρέμβασης από την εργασία που έχει προηγηθεί στο παρελθόν.

Στα αρχικά στάδια ανάπτυξης της ανθρώπινης κοινωνίας, ο άνθρωπος χρησιμοποιούσε τα αγαθά και τα μέσα που έβρισκε στη φύση. Στη συνέχεια, άρχισε να δημιουργεί τεχνητά μέσα παραγωγής. Στη σύγχρονη ανθρώπινη κοινωνία, ο άνθρωπος άρχισε να παράγει αυτόματα τα προϊόντα μέσω αυτομάτων μέσων παραγωγής. Η κυριαρχία των τεχνητών μέσων παραγωγής, ιδιαίτερα στη μεγάλη βιομηχανία, έδωσε ώθηση στην επιστήμη και στην τεχνολογία. Στα πρώτα στάδια ανάπτυξης της ανθρώπινης παραγωγής, παρατηρείται η επικράτηση της μηχανικής κίνησης που συνδέεται και με τη χειρωνακτική εργασία. Όμως, με την αυτοματοποίηση εντείνεται ο μετασχηματισμός των διαδικασιών και η χρήση πιο εξελιγμένων μορφών κίνησης (στο ίδιο). Γενικά, ισχύει η εκτίμηση του Μαρξ (1954: 390) σύμφωνα με την οποία η χρησιμοποίηση των μηχανών στην καπιταλιστική παραγωγή, αποσκοπεί μέσω της μείωσης του αναγκαίου χρόνου εργασίας για την επιβίωση της εργατικής δύναμης και την αύξηση του χρόνου της υπερεργασίας, στην αύξηση της υπεραξίας που καρπώνεται ο καπιταλιστής.

Σύμφωνα πάντα με τον Πατέλη (2001), στην εργασία παρατηρούνται κάποιες τεχνολογικές τάσεις. Σε αυτές περιλαμβάνεται η κίνηση της ύλης προς ανώτερες μορφές, η χρήση ισχυρότερων και εναλλακτικών πηγών ενέργειας, η μετάβαση από την εκτατική παραγωγή στην εντατική, ο μετασχηματισμός της φύσης μέσω λειτουργικών προσομοιώσεων φυσικών διαδικασιών, η διαμόρφωση πολύπλοκων, πολυλειτουργικών και ολοκληρωμένων τεχνολογικών συστημάτων, η τάση για μετάβαση στην αυτενέργεια αυτοματοποιημένων συστημάτων.

Ας περάσουμε τώρα στην επίδραση που ασκεί στην εργασία ο τρόπος με τον οποίο χρησιμοποιείται σήμερα η τεχνολογία από το καπιταλιστικό σύστημα. Όπως είδαμε στις υποενότητες 1.6 και 1.6.1 με την τεχνολογική ανάπτυξη και την ενσωμάτωση των τεχνολογικών καινοτομιών στην παραγωγική διαδικασία, έχει αυξηθεί σημαντικά ο έλεγχος πάνω στην εργασιακή διαδικασία από την πλευρά της επιχείρησης και έχει μειωθεί αντίστοιχα αυτός που ασκείται από τους εργαζομένους (Bimber 1990). Αυτή η αύξηση του ελέγχου της επιχείρησης συμβάλλει στην υποβάθμιση των συνθηκών εργασίας. Ταυτόχρονα, καθώς μειώνεται ο έλεγχος των εργαζομένων πάνω στην εργασία, προωθείται περαιτέρω η αποξένωση του ανθρώπου από την εργασία του. Επιπλέον, οι εργαζόμενοι δέχονται πιέσεις από τις αλλαγές στην εργασιακή διαδικασία που οδηγούν στην αντικατάστασή τους από μηχανές (Thompson 1989: 42, 110). Συνολικά, περιορίζεται η δυνατότητά τους να αντιδράσουν και μειώνεται η διαπραγματευτική τους ικανότητα (Coombs 1990: 146-7).

Συγκεκριμένα, σύμφωνα με τον Coombs (1990: 3-4, 147), οι τεχνολογικές αλλαγές συμβάλλουν στην αποδυνάμωση των εργαζομένων μέσω του καταμερισμού της εργασίας και της αποειδίκευσής της. Ο καταμερισμός της εργασίας λειτουργεί προς όφελος της επιχείρησης μειώνοντας τα κόστη της και δημιουργώντας οικονομίες κλίμακας. Με το να ασχολείται ο εργαζόμενος μόνο με ένα ελάχιστο τμήμα της συνολικής παραγωγής του προϊόντος, η επιχείρηση επιτυγχάνει αύξηση της παραγωγικότητας αλλά και αποδυνάμωση της θέσης του εργαζομένου, του οποίου η αντικατάσταση από τα μηχανήματα καθίσταται εφικτή. Έτσι, οι εργαζόμενοι αντιμετωπίζουν το ενδεχόμενο να χάσουν την εργασία τους, στην οποία πολλοί από αυτούς στηρίζουν την επιβίωσή τους.

Τελικά, όπως έχουμε ήδη επισημάνει, η χρήση της τεχνολογίας σύμφωνα με τα συμφέροντα της επιχείρησης, συμβάλλει στο να ασκείται έλεγχος όχι μόνο στην εργασιακή διαδικασία, αλλά μέσω αυτής και στην κοινωνία και στο φυσικό περιβάλλον (Wallis 2004). Η ανάπτυξη της τεχνολογίας και των παραγωγικών δυνάμεων στον καπιταλισμό δημιουργεί μεν τις προϋποθέσεις για βελτίωση της ποιότητας ζωής και αύξηση της κοινωνικής ευημερίας, όμως οι κυρίαρχες σχέσεις παραγωγής δεν επιτρέπουν την πραγματοποίηση αυτής της δυνατότητας. Η τεχνολογία δεν αποσκοπεί στην ικανοποίηση των ανθρώπινων αναγκών αλλά στη μεγιστοποίηση του κέρδους της επιχείρησης, σπαταλώντας έτσι τους φυσικούς πόρους και υποβαθμίζοντας την ποιότητα του περιβάλλοντος (Λιοδάκης 2000α).

Συνοπτικά, από τα παραπάνω προκύπτει ότι, με τον τρόπο που αξιοποιείται από το καπιταλιστικό σύστημα, η τεχνολογία συμβάλλει στην επιδείνωση των συνθηκών της εργασίας, καθώς αυξάνεται ο έλεγχος της επιχείρησης πάνω στους εργαζομένους, υποβαθμίζονται οι δεξιότητές τους μέσω του καταμερισμού της εργασίας και υποκαθίστανται από μηχανικά σύνολα. Τελικά, η τεχνολογία φαίνεται σαν παράγοντας ανασφάλειας για την εργασία. Πάντως, σε επόμενα κεφάλαια (3^ο και 4^ο) θα αναφερθούμε και στις προοπτικές που διανοίγει η αυτοματοποίηση της εργασίας για την απελευθέρωση του ανθρώπου από την αποξενωμένη εργασία και για την επικράτηση του καθολικού χαρακτήρα της εργασίας. Προηγουμένως, θα δούμε πιο αναλυτικά πώς χρησιμοποιείται η τεχνολογία από τα διάφορα συστήματα οργάνωσης της καπιταλιστικής παραγωγής και πώς επιφέρει την υποβάθμιση των συνθηκών εργασίας.

2.3 Συστήματα οργάνωσης της παραγωγής – Παλαιότερες και πρόσφατες εξελίξεις

2.3.1 Ο ταιϋλορισμός

Όπως αναφέρει ο Nyland (1987), στα τέλη του 19^{ου} αιώνα στις ΗΠΑ ο Taylor ήταν εκπρόσωπος ενός κινήματος το οποίο αμφισβητούσε την αποτελεσματικότητα των παραδοσιακών μορφών διοίκησης των επιχειρήσεων και επιδίωκε να επιφέρει μεγαλύτερη χρήση της επιστημονικής μεθόδου στη βιομηχανία. Σύμφωνα με την «επιστημονική διοίκηση» (scientific management) που πρότεινε λοιπόν ο Taylor, η μεγιστοποίηση της αποδοτικότητας και της κερδοφορίας στην επιχείρηση επιτυγχάνεται με την λεπτομερή μελέτη και καταγραφή των γνώσεων των εργαζομένων που αφορούν την παραγωγική διαδικασία, με την συγκέντρωση αυτής της γνώσης στο επίπεδο της διοίκησης (management) και με τον επανασχεδιασμό της παραγωγής ώστε να ασκείται λεπτομερής έλεγχος όλων των καθηκόντων που ανατίθενται στους εργαζομένους σύμφωνα με την πιο αποδοτική μέθοδο εκτέλεσης της εργασίας από άποψη χρόνου (Nyland 1987, Thompson 1989: 74-5, Francis 1986: 65).

Ο ταιϋλορισμός εφαρμόστηκε κυρίως στην οργάνωση της εργασίας αλλά και σε άλλους τομείς, όπως την διαχείριση των πρώτων υλών (Nyland 1987). Από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα, πρακτικές της «επιστημονικής διοίκησης» όπως η αμοιβή με το

κομμάτι και τα κίνητρα αποδοτικότητας, άρχισαν να εφαρμόζεται και στις εργασίες γραφείου (Thompson 1989: 76-7).

Τα πλεονεκτήματα της επιστημονικής διοίκησης, σύμφωνα με τον Taylor, όπως αναφέρονται από τον Francis (1986: 65-66), ήταν αφενός μεν για την επιχείρηση η βελτίωση της αποδοτικότητας και η αύξηση των κερδών της, αφετέρου δε για τους εργαζομένους η πιο αποδοτική μέθοδος εργασίας, την οποία αξιοποιούσαν αυξάνοντας έτσι την απόδοση και τις αμοιβές τους. Γενικά, σύμφωνα με τον Nyland (1987), ο αποτελεσματικότερος σχεδιασμός της παραγωγής και η ανάπτυξη νέων προϊόντων αποτελούν τη σημαντικότερη συνεισφορά του Taylor.

Όπως έχουμε ήδη αναφέρει, από γενική άποψη, η ανάπτυξη της επιστημονικής γνώσης, στον καπιταλισμό, αποσκοπεί στην εξυπηρέτηση των συμφερόντων της επιχείρησης, δηλαδή στην ελάττωση του κόστους εργασίας, στη συσσώρευση κεφαλαίου και στον έλεγχο της παραγωγής (Braverman 1974: 167, Foster 1994, Thompson 1989: 73). Πράγματι, με την εισαγωγή της επιστημονικής διοίκησης και βασικά με την ταιύλορική οργάνωση της εργασίας παρατηρήθηκε υψηλή παραγωγικότητα μέσα στην επιχείρηση (Nyland 1987). Ταυτόχρονα, ο Ταιύλορισμός ενθάρρυνε την τεχνική πρόοδο με στόχο τη βελτίωση του ελέγχου (Thompson 1989: 78). Ιδιαίτερα, με τις υπολογιστικές μεθόδους που εφάρμοσε, επιτεύχθηκε ο ακριβής έλεγχος από τη διοίκηση του ρυθμού εργασίας και του απαιτούμενου χρόνου για την εκτέλεση κάθε έργου (Francis 1986: 66-7). Γενικότερα, η επιστημονική διοίκηση αποσκοπεί, μέσω της δημιουργίας νέων σχέσεων παραγωγής και μέσω του καθορισμού συγκεκριμένων εργασιακών δραστηριοτήτων, στη μεταφορά του ελέγχου της εργασίας στα χέρια της διοίκησης (Thompson 1989: 72-3, Wardell 1999: 4). Παράλληλα, οι εργαζόμενοι από τεχνίτες μετατρέπονται σε εκτελεστές των αποφάσεων της επιχείρησης και χάνουν τον έλεγχο πάνω στην εργασία τους, επειδή η επιχείρηση ιδιοποιείται τη γνώση τους μέσω και του διαχωρισμού της σύλληψης (πνευματική εργασία) από την εκτέλεση (χειρονακτική εργασία) (Francis 1986: 66-7, Λιοδάκης χ.χ.α: 20-27). Αυτός ο διαχωρισμός της εργασίας σε πνευματική και χειρονακτική έχει επιπτώσεις στην ποιότητα στην εργασία (Thompson 1989: 75-6). Οι εργαζόμενοι δέχτηκαν πλήγμα ως προς τις δεξιότητες τους, οι οποίες περιορίστηκαν, τμηματοποιήθηκαν και υποβαθμίστηκαν (Λιοδάκης χ.χ.α: 20-27, Thompson 1989: 89, 94). Σε αυτή την αποειδίκευση της εργασίας συντέλεσε η προσπάθεια των επιχειρήσεων να αντιμετωπίσουν την παρατηρούμενη πτωτική τάση των κερδών (Thompson 1989: 109-110). Πράγματι, όπως έχει δείξει σχετική έρευνα

(στο ίδιο: 90-1), η αποειδίκευση συνδέεται με την μεγιστοποίηση της ταχύτητας της εργασίας, την εύκολη αντικατάσταση των εργαζομένων, την τυποποίηση και την μετρησιμότητα, την αντικατάσταση της ειδικευμένης εργασίας με μηχανήματα και την τμηματοποίηση των εργασιών.

Πάντως, παρατηρείται ότι με την επιστημονική διοίκηση δεν επέρχεται πάντα αποειδίκευση. Σε κάποιες περιπτώσεις, οι ανειδίκευτοι εργαζόμενοι που χειρίζονται κάποια μηχανήματα αποκτούν γνώση της δουλειάς τους και μετατρέπονται σε ημειδικευμένους, αυξάνοντας με αυτό τον τρόπο τον έλεγχο που ασκούν οι ίδιοι πάνω στην εργασία τους (στο ίδιο: 107-8). Επίσης, παρά την κύρια τάση της αποειδίκευσης μέσω της επιστημονικής διοίκησης, παρατηρείται η εμφάνιση νέων ειδικοτήτων και η στροφή της οικονομίας προς τον τομέα των υπηρεσιών (στο ίδιο: 83, 116, Meiksins 1994). Όμως, οι εργαζόμενοι υψηλής ειδίκευσης που υπάρχουν είναι μειοψηφία, έναντι μίας πλειοψηφίας θέσεων εργασίας χαμηλής ειδίκευσης (Thompson 1989: 83, 116). Κατά κανόνα, με την τμηματοποίηση των εργασιών και τη μηχανοποίηση, δημιουργείται η δυνατότητα αντικατάστασης της ειδικευμένης εργασίας με εργαζόμενους χαμηλής ειδίκευσης. Έτσι, η προοπτική μίας καριέρας μέσα στην επιχείρηση γίνεται ανέφικτη (Thompson 1989: 112, Foster 1994).

Τις επιπτώσεις για τους εργαζομένους από την εισαγωγή της επιστημονικής διοίκησης στην παραγωγική διαδικασία τις τονίζει κυρίως ο Braverman. Όπως αναφέρει ο Francis (1986: 66), ο Braverman διατυπώνει την άποψη ότι ο εργαζόμενος πρέπει να είναι αυτός που θα κρίνει σε κάθε περίπτωση ποια είναι η αποδοτικότερη μέθοδος για την εκτέλεση της εργασίας του και όχι η διοίκηση. Επιπλέον, υποστηρίζει ότι η επιστημονική διοίκηση προωθούσε τα συμφέροντα της επιχείρησης για αύξηση της παραγωγικότητας και των κερδών, επιδεινώνοντας τη θέση των εργαζομένων. Κατά τον Braverman, όπως αναφέρει ο Foster (1994), η ένταση του ελέγχου της εργασίας από την επιχείρηση, που προκύπτει από το γεγονός ότι η επιχείρηση έχει την δυνατότητα να αγοράσει την εργατική δύναμη, προκαλεί την αποξένωση του εργαζομένου από την εργασία του. Η υποβάθμιση της σπουδαιότητας των δεξιοτήτων των εργαζομένων για την εργασιακή διαδικασία, ο διαχωρισμός της σκέψης από την πράξη και ο έλεγχος από την επιχείρηση πάνω στην γνώση και την εργασία αποτελούν κατά τον Braverman τα βασικά στοιχεία της επιστημονικής διοίκησης. Μάλιστα, οι εργαζόμενοι αντιμετωπίζονται σαν μέρος των μηχανημάτων (Braverman 1974: 171). Δεν είναι λοιπόν τυχαίο ότι οι εργατικές ενώσεις εναντιώνονται στην επιστημονική διοίκηση, υποστηρίζοντας ότι μέσω αυτής οι

εργαζόμενοι χάνουν την αυτονομία και τις τεχνικές τους γνώσεις (Thompson 1989: 77, Λυμπερόπουλος 1990: 272).

Συμπερασματικά, μπορούμε να πούμε ότι η επιστημονική διοίκηση, αν και βελτίωσε την παραγωγικότητα της επιχείρησης, αποτέλεσε σημαντική πηγή υποβάθμισης της εργασίας αυξάνοντας τον έλεγχό της από το κεφάλαιο, διαχωρίζοντάς την σε χειρονακτική και πνευματική και επιφέροντας την αποειδίκευσή της. Τον ταιϋλορισμό διαδέχτηκε ο φορντισμός, διατηρώντας και συμπληρώνοντας τις βασικές του ιδέες.

2.3.2 Ο φορντισμός και ο νέο-φορντισμός

Ο Henry Ford (1864-1947) εφάρμοσε στην αυτοκινητοβιομηχανία του κάποιες από τις αρχές του ταιϋλορισμού και με αυτό τον τρόπο η επιστημονική διοίκηση επεκτάθηκε, πέρα από την εργασία, σε ολόκληρη την παραγωγική διαδικασία, όπως αναφέρουν οι Λυμπερόπουλος (1990: 273), Λιοδάκης (χ.χ.α) και Smith (1994). Τα συστατικά στοιχεία του φορντισμού είναι η τυποποίηση των προϊόντων (με την εφαρμογή και της λογικής «αγόρασέ τα όπως είναι») αλλά και της εργασίας (με την εκτέλεση τυποποιημένων απλών κινήσεων), η μαζική παραγωγή φθηνών προϊόντων από μεγάλου μεγέθους επιχειρήσεις και ο αυξανόμενος ρυθμός παραγωγής, η εισαγωγή της αλυσίδας συναρμολόγησης, τα μεγάλα αποθέματα εξαρτημάτων και τελικών προϊόντων στις αποθήκες της επιχείρησης, η αύξηση της γραφειοκρατίας μέσα στην επιχείρηση και η πρακτική υψηλών μισθών, οι οποίοι χρηματοδοτούνταν μέσω της μείωσης του κόστους παραγωγής.

Σύμφωνα με τον Mayer (1981: 44-5), στο φορντικό μοντέλο γίνεται διάκριση ανάμεσα στους μηχανοτεχνίτες (skilled mechanic), στους ειδικευμένους εργάτες (specialist) και τους ανειδίκευτους (unskilled laborer), ως προς την εργασία που εκτελούν αντίστοιχα. Οι μηχανικοί εκτελούν παραγωγική εργασία και ταυτόχρονα επιβλέπουν τους υπόλοιπους εργαζομένους. Οι ειδικευμένοι εργάτες χρησιμοποιούν αρχικά και τις διανοητικές και τις χειρονακτικές τους δεξιότητες, αλλά με την περαιτέρω εφαρμογή του ταιϋλορισμού-φορντισμού και τη χρήση αυτόματων μηχανών μετατρέπονται και αυτοί σε απλούς εργάτες που χρησιμοποιούν μόνο τις σωματικές τους δεξιότητες.

Γενικά, στο φορντικό μοντέλο έχουμε, όπως και στον ταιϋλορισμό, διαχωρισμό της πνευματικής από τη χειρονακτική εργασία (με τάση παραγκώνισης της

πνευματικής από την κατά κύριο λόγο χρήση της χειρονακτικής εργασίας) και περιορισμό της χρησιμοποίησης από τους εργαζομένους των δεξιοτήτων τους (Mayer 1981: 37-8, Smith 1994).

Επίσης, όπως αναφέρουν οι Mayer (1981: 37-8), Smith (1997) και Lewchuk & Robertson (1997), αυξήθηκε ο έλεγχος της εργασίας από τη διοίκηση των επιχειρήσεων. Προς αυτή την κατεύθυνση βοήθησαν οι τεχνολογικές αλλαγές, ιδιαίτερα με την εφαρμογή συστημάτων αρχειοθέτησης και επίβλεψης. Ο έλεγχος ασκούταν στον ρυθμό της εργασίας, στην ένταση και στις συνθήκες παραγωγής. Η δυνατότητα λήψης αποφάσεων από τους εργάτες περιορίστηκε μόνο σε περιπτώσεις έκτατων προβλημάτων στην παραγωγή και ενίοτε για τη διευθέτηση του φόρτου και των συνθηκών εργασίας, ενώ η κυρίως αρμοδιότητα της λήψης αποφάσεων συγκεντρώθηκε στα διευθυντικά όργανα και στελέχη.

Με την επίδραση των παραπάνω αλλαγών, η εργασία στο φορντικό μοντέλο έγινε περισσότερο επαναλαμβανόμενη, τυποποιημένη, ανιαρή, αποξενωμένη και μη ικανοποιητική για τους εργαζομένους (Mayer 1981: 38, 42, Smith 1997). Για τον περιορισμό της μονοτονίας, εφαρμόστηκε η αλλαγή πόστων για τους εργαζομένους, η οποία όμως απέδωσε μόνο βραχυπρόθεσμα.

Μία από τις ιδέες του Ταίλντορ που εφαρμόστηκε στο φορντικό μοντέλο ήταν η πρακτική σχετικά υψηλών μισθών και σταθερής απασχόλησης για τους εργαζομένους, ως αντιστάθμισμα της επιδείνωσης των συνθηκών εργασίας. Χαρακτηριστικό μέτρο από αυτή την άποψη αποτέλεσε η αμοιβή των πέντε δολαρίων την ημέρα (“five dollar day”), που καθιέρωσε στην βιομηχανία του ο Ford. Εδώ πρέπει να σημειωθεί ότι η επιχείρηση είχε την δυνατότητα αύξησης των μισθών, λόγω της αύξησης της παραγωγικότητας και των κερδών που προέκυπταν από την εφαρμογή του φορντικού μοντέλου (Thompson 1989: 75-76, Smith 1997). Επίσης, η εφαρμογή του συγκεκριμένου μέτρου συνοδευόταν από αυστηρές πρακτικές διαλογής των εργαζομένων στα εργοστάσια του Ford και ελέγχου τόσο της εργασίας τους όσο και της εξωεργασιακής τους ζωής (Κοριά 1985: 83-92).

Σύμφωνα με τους Λυμπερόπουλο (1990: 276) και Thompson (1989: 218-9), με την εφαρμογή του φορντισμού παρατηρήθηκε αύξηση της παραγωγικότητας, αλλά ήταν βραχυπρόθεσμη. Αντίθετα, μακροπρόθεσμα παρατηρούνταν υψηλά ποσοστά απουσίας από την εργασία και μετακινήσεις των εργαζομένων σε άλλες θέσεις απασχόλησης. Έτσι, παρουσιάστηκαν νέες μορφές οργάνωσης της εργασίας, οι οποίες θα έδιναν έμφαση και στις ανθρώπινες σχέσεις μέσα στις επιχειρήσεις και

υπόσχονται βελτίωση των συνθηκών εργασίας, με την διατήρηση των δεξιοτήτων των εργαζομένων και τον συνδυασμό χειρονακτικής και πνευματικής εργασίας. Βέβαια πρέπει να σημειωθεί ότι η τήρηση αυτών των υποσχέσεων δεν επιβεβαιώνεται.

Η τάση για νέες μορφές οργάνωσης της εργασίας περιλαμβάνει το νεοφορντισμό, ο οποίος φαίνεται να εξισορροπεί την παραγωγή και την κατανάλωση και εφαρμόζει ευέλικτες και αποκεντρωμένες μεθόδους τόσο στην εργασία όσο και στην τεχνολογία παραγωγής ώστε να προσαρμόζεται η παραγωγή στις διαφοροποιημένες και διαταραγμένες αγορές. Η διαφορά του νεοφορντισμού από τον φορντισμό έγκειται στην προσπάθεια αποσυμφόρησης των αγορών από τη μαζική τυποποιημένη παραγωγή και διοχέτευσης σε αυτές προϊόντων προσαρμοσμένων στον πελάτη (Thompson 1989: 219).

Σύμφωνα με τον Παπαδημητρίου (1996: 132-4), η ύφεση της δεκαετίας του 1970 αποδίδεται από αρκετούς στην πετρελαϊκή κρίση του 1973. Όμως, η θεωρία της ρύθμισης δεν θεωρεί την πετρελαϊκή κρίση ως τον κύριο παράγοντα της ύφεσης, αλλά τις εσωτερικές αντιθέσεις του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής και συγκεκριμένα την αδυναμία συνεχούς επιτυχούς εφαρμογής του φορντικού μοντέλου. Πιο συγκεκριμένα, η θεωρία της ρύθμισης αποδίδει αυτή την ύφεση «στις εσωτερικές αντιθέσεις της διαδικασίας αξιοποίησης του κεφαλαίου και ειδικότερα στη δυσλειτουργία των θεσμών και των κοινωνικών διαδικασιών που συνθέτουν το καθεστώς συσσώρευσης του φορντικού υποδείγματος ανάπτυξης».

Από τις αρχές του 1980, παρατηρείται, στις βιομηχανικά αναπτυγμένες χώρες, προσπάθεια οικονομικής και κοινωνικής ανασυγκρότησης, στο επίκεντρο της οποίας βρίσκεται η «ευέλικτη εξειδίκευση», δηλαδή η επιτυχής προσαρμογή της επιχείρησης, στις διακυμάνσεις της αγοράς. Στα πλαίσια της ευέλικτης εξειδίκευσης αναπτύσσεται και το μοντέλο της ευέλικτης απασχόλησης.

2.3.3 Η ευέλικτη απασχόληση

Η ευέλικτη εξειδίκευση αποτελεί το πιο αντιπροσωπευτικό μετά-φορντικό μοντέλο οργάνωσης της παραγωγής και θεωρείται το επικρατέστερο για τον 21^ο αιώνα, με όλο και περισσότερες επιχειρήσεις να το υιοθετούν (Smith 1994, Λιοδάκης χ.χ.α). Πάντως, στις περισσότερες περιπτώσεις παρατηρείται ότι η επιχείρηση εφαρμόζει μόνο κάποια από τα στοιχεία της ευέλικτης εξειδίκευσης, διατηρώντας συγχρόνως στοιχεία από την επιστημονική διοίκηση (Thompson 1989: 224). Το

ευέλικτο μοντέλο διαδέχτηκε το ταιϋλορικό-φορντικό, το οποίο χαρακτηρίζεται από την αυστηρή οργάνωση της εργασίας και υστερεί ως προς την προσαρμοστικότητα, τη συνεχή εκμάθηση και την καινοτομία (Smith 1997). Αυτή η αλλαγή μοντέλου παραγωγής άρχισε μέσα στο πλαίσιο ευρύτερων μετασχηματισμών στις αναπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες (Brodsky 1994).

Στο πρώτο μισό της δεκαετίας του 1960, οι ευνοϊκές συνθήκες στην αγορά εργασίας έστρεψαν τις χώρες του ΟΟΣΑ στην ενίσχυση της απασχόλησης και στην ευέλικτη απασχόληση (στο ίδιο). Το 1974-5, η κατάσταση στην αγορά εργασίας άλλαξε: παρατηρείται αύξηση της ανεργίας, γενικότερες οικονομικές και τεχνολογικές εξελίξεις και η προσπάθεια των επιχειρήσεων να επιβιώσουν στον αυξανόμενο διεθνή ανταγωνισμό. Αποτέλεσμα αυτών των αλλαγών ήταν η άρση των ευνοϊκών για την απασχόληση μέτρων⁸, η ευελικτοποίηση της αγοράς εργασίας και η υιοθέτηση μέτρων για την αντιμετώπιση της ανεργίας (Brodsky 1994, Δενδρινός 2004: 46-9). Σε αυτό λοιπόν το πλαίσιο άρχισε η εφαρμογή της ευέλικτης απασχόλησης, έγινε δε περισσότερο εντατική στην Ευρώπη από τη δεκαετία του '90 και μετά (Brodsky 1994).

Η ευελιξία ως προς την εργασία λαμβάνει διάφορες μορφές και μπορεί να θέσει στο επίκεντρο της προσοχής της ποικίλους στόχους, όπως τα εργατικά κόστη, τις συνθήκες εργασίας, τις εργασιακές πρακτικές, την κινητικότητα, την εκπαίδευση και την κατάρτιση (Brodsky 1994). Πάντως, σε γενικές γραμμές, η ευέλικτη απασχόληση αποτελεί το αντίθετο της σταθερής, ασφαλούς, με πλήρες ωράριο και διεξαγόμενης σε προκαθορισμένο τόπο απασχόλησης (Λυμπεράκη & Μουρίκη 1996: 144, Δενδρινός 2004: 45, Standing 1999: 49).

Οι βασικότερες κατηγορίες ευελιξίας της εργασίας είναι η αριθμητική ευελιξία και η λειτουργική ευελιξία, μεταξύ των οποίων παρατηρείται πόλωση (δυσαισθητική αγορά εργασίας), που σημαίνει μεγάλη διαφορά μεταξύ τους και από άποψη ποιότητας. Η λειτουργική ευελιξία, σχετίζεται με καλές συνθήκες εργασίας αλλά περιλαμβάνει περιορισμένες θέσεις εργασίας. Αντίθετα, η αριθμητική ευελιξία σχετίζεται με την απασχόληση της μεγάλης πλειοψηφίας των εργαζομένων και συνεπάγεται ασταθή και περιστασιακή εργασία (Pollert 1988, Λυμπεράκη & Μουρίκη 1996: 142). Περιλαμβάνει μορφές απασχόλησης όπως η μερική απασχόληση, η εργολαβία με

---

⁸ Το 1965, ο ΟΟΣΑ θέσπισε πολιτικές ευνοϊκές για την απασχόληση, όπως δημιουργία θέσεων απασχόλησης στις περιοχές με πλεονάζον εργατικό δυναμικό, επιμορφωτικά προγράμματα για την απορρόφηση του εργατικού δυναμικού σε νέες ειδικότητες και μετανάστευση του εργατικού δυναμικού σε περιοχές με καλύτερες ευκαιρίες απασχόλησης (Brodsky:1994).

ανάληψη έργου, η αυτοαπασχόληση, η προσωρινή απασχόληση και η εποχιακή απασχόληση (Thompson 1989: 220, Smith 1997).

Οι λόγοι εφαρμογής της ευελιξίας δεν είναι οι ίδιοι για τους εργαζόμενους με αυτούς της επιχείρησης, αν και σε κάποιες περιπτώσεις έχουν και οι εργαζόμενοι κάποια οφέλη από την εφαρμογή ορισμένων μορφών ευελιξίας (Λυμπεράκη & Μουρίκη 1996: 151). Έχει παρατηρηθεί, όμως, ότι οι επιχειρήσεις αποκομίζουν οφέλη από την εφαρμογή και της λειτουργικής και της αριθμητικής ευελιξίας (Smith 1997).

Η αριθμητική ευελιξία υιοθετείται από τις επιχειρήσεις επειδή τους παρέχει τη δυνατότητα προσαρμοστικότητας της χρησιμοποιούμενης από αυτές απασχόλησης, τόσο ως προς τον αριθμό του προσωπικού, όσο και προς την διάρκεια της εργασίας και την μεταβολή των αποδοχών. Γενικά, τους δίνει τη δυνατότητα να προσαρμόζουν τη χρησιμοποιούμενη εργασία στις διακυμάνσεις της ζήτησης. Έτσι, τελικά, μπορούν να μειώσουν το εργατικό κόστος, μέσω της μείωσης των μισθών και εισφορών, και να περιορίσουν τα διοικητικά κόστη, μέσω της ανάθεσης εργολαβιών σε άλλες επιχειρήσεις (Λυμπεράκη & Μουρίκη 1996: 150-1, Καραντινός κ.α. 1997: 118, Δενδρινός 2004: 47, Smith 1997).

Όσον αφορά τους εργαζόμενους, η αριθμητική ευελιξία συνεπάγεται περιστασιακή απασχόληση, χαμηλές αμοιβές, περιορισμό των εργασιακών δικαιωμάτων και της διασφάλισης τόσο της θέσης όσο και των συνθηκών της εργασίας, εργασία με χαμηλή ειδίκευση και εντατικοποίηση της εργασιακής προσπάθειας. Συχνά οι εργαζόμενοι καταφεύγουν σε αυτού του είδους την απασχόληση αναγκαστικά, επειδή δε βρίσκουν μόνιμη απασχόληση και επειδή οι επιχειρήσεις αντικαθιστούν τις θέσεις μόνιμης απασχόλησης με ευέλικτες μορφές (Smith 1997, Λυμπεράκη & Μουρίκη 1996: 141-2).

Τα χαρακτηριστικά της λειτουργικής ευελιξίας είναι οι καλές συνθήκες εργασίας, η ευέλικτη μετακίνηση ανάμεσα στις διάφορες αρμοδιότητες της επιχείρησης, η εγκατάλειψη του διαχωρισμού μεταξύ των αρμοδιοτήτων, η ευελιξία του σχεδιασμού της εργασίας και η συνεχής εκμάθηση (Brodsky 1994).

Τα οφέλη που προσφέρει η λειτουργική ευελιξία στην επιχείρηση σχετίζονται με τη δυνατότητα αξιοποίησης της εργασίας των ειδικευμένων υπαλλήλων που δεν είναι διατεθειμένοι να εργαστούν με πλήρες ωράριο, την καλύτερη διοίκηση της εργασίας, τη βελτίωση της παραγωγικότητάς της (Λυμπεράκη & Μουρίκη 1996: 150-1, 167), την αντιμετώπιση των δυσκαμψιών στην παραγωγική διαδικασία και την άντληση της

συσσωρευμένης γνώσης των εργαζομένων που προκύπτει από την εργασιακή τους εμπειρία (Smith 1997). Και όλα αυτά με απώτερο στόχο την βελτίωση της ανταγωνιστικότητας της επιχείρησης (Καραντινός κ.α. 1997: 118),

Όσον αφορά τους εργαζομένους, οι συνθήκες εργασίας τους υπό καθεστώς λειτουργικής ευελιξίας χαρακτηρίζονται ευνοϊκές. Είναι καλά αμειβόμενοι, απολαμβάνουν προνόμια, έχουν ευκαιρίες εκπαίδευσης και ασφάλεια στην απασχόληση, είναι ειδικευμένοι, αναλαμβάνουν πολλές αρμοδιότητες, αποκτούν νέες τεχνολογικές δεξιότητες και αυξάνεται η εμπλοκή τους στις αποφάσεις της επιχείρησης (Smith 1997, Pollert 1988, Λυμπεράκη & Μουρίκη 1996: 142, Thompson 1989: 220).

Γενικά, οι υποστηρικτές της ευέλικτης απασχόλησης υιοθετούν μία ιδιαίτερα αισιόδοξη άποψη σχετικά με την συμβολή της στην εξυγίανση των συνθηκών εργασίας. Συγκεκριμένα, υποστηρίζουν ότι η ευέλικτη απασχόληση προάγει τη βελτίωση των συνθηκών εργασίας. Εκτιμούν ότι η συμμετοχή των εργαζομένων στη λήψη αποφάσεων ενισχύεται, όπως και η αξιοποίηση και η απόκτηση από αυτούς νέων δεξιοτήτων που υπαγορεύεται από τη φιλοσοφία της επιχείρησης για συνεχή βελτίωση. Παράλληλα, ενισχύεται η σταθερή και ασφαλής απασχόληση, λόγω της ανάγκης της επιχείρησης για την παραγωγή των προϊόντων «ακριβώς στην ώρα» που τα ζητάει ο πελάτης (just in time). Περιορίζεται η μονότονη εργασία, αφού τα καθήκοντα της διοίκησης και της παραγωγής αναμειγνύονται, επέρχεται η κατάργηση της διάκρισης των αρμοδιοτήτων και οι εργαζόμενοι αναλαμβάνουν εναλλακτικές δραστηριότητες και εμπλουτισμένη με νέες αρμοδιότητες εργασία. Η συγκρότηση εργασιακών ομάδων από τους εργαζομένους, θεωρείται επίσης ωφέλιμη για αυτούς. Τέλος, υποστηρίζεται ότι με την ευέλικτη απασχόληση λύνεται η διαμάχη κεφαλαίου και εργασίας, εφόσον οι επιθυμίες τους συμπίπτουν (Smith 1994, Smith 1997, Lewchuk & Robertson 1997, Thompson 1989: 219-220).

Υπάρχουν όμως και εντελώς διαφορετικές εκτιμήσεις, οι οποίες αναδεικνύουν ότι, με την ευέλικτη απασχόληση η εργασία υποβαθμίζεται και η ανασφάλεια για τους εργαζομένους αυξάνεται. Πολλοί ευέλικτα εργαζόμενοι δεν διαθέτουν εργασιακά δικαιώματα και κοινωνική προστασία (Λυμπεράκη & Μουρίκη 1996: 137-8). Οι επιχειρήσεις μπορούν να προχωρήσουν σε απολύσεις με κριτήριο τα κέρδη τους. Οι απολυόμενοι δυσκολεύονται να συνεχίσουν την επαγγελματική τους σταδιοδρομία σε άλλη θέση και αναγκάζονται να ξεκινήσουν από την αρχή. Η σταθερή απασχόληση παρέχεται μόνο σε μία μειοψηφία του εργατικού δυναμικού, το

οποίο όμως μπορεί και να απολυθεί σε ενδεχόμενη αύξηση της παραγωγικότητας πάνω από την αγοραία ζήτηση (Smith 1994). Υψηλά ποσοστά ανεργίας παρουσιάζονται ακόμα και στα επαγγέλματα καριέρας (Smith 1997). Όμως, μεγάλο πλήγμα δέχονται ιδιαίτερα οι νέοι που αδυνατούν να ξεκινήσουν μία καριέρα και οι μεγαλύτεροι σε ηλικία που αναγκάζονται να αφήνουν πρόωρα την καριέρα τους (Brodsky 1994).

Με την ευέλικτη απασχόληση παρατηρείται μεγαλύτερη εκμετάλλευση της εργατικής δύναμης και δε βελτιώνονται οι συνθήκες εργασίας (Λιοδάκης χ.χ.α, Liodakis 1995). Η εκμετάλλευση αυξάνεται αφού στόχος της επιχείρησης είναι η άντληση ακόμη περισσότερης υπεραξίας. Η αρχή περί συνεργασίας μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας ενισχύει την εκμετάλλευση των ιδεών των εργαζομένων από την επιχείρηση, για να αυξήσει την παραγωγικότητα και την κερδοφορία της, και δεν αποτελεί πραγματική συνεργασία, αφού η υπεραξία εξακολουθεί να αποσπάται από τον εργοδότη (Smith 1994). Επίσης, με την ευέλικτη απασχόληση, η επιχείρηση έχει τη δυνατότητα να αποσπάσει κάποιες από τις δεξιότητες των εργαζομένων (Thompson 1989: 225-6). Έτσι, εξακολουθεί η αποειδίκευση κάποιων εργασιών, επομένως και η πραγματική υποταγή της εργασίας στο κεφάλαιο (Smith 1994).

Επίσης, στο μοντέλο της ευέλικτης απασχόλησης, η φιλοσοφία της συνεχούς βελτίωσης και η αρχή του «ακριβώς στην ώρα» (just in time) ενισχύουν την εντατικοποίηση της εργασίας και αυξάνουν το φόρτο εργασίας (Smith 1994, Smith 1997). Ο μη καθορισμός αρμοδιοτήτων εμπεριέχει τον κίνδυνο εξουθενωτικών ρυθμών εργασίας, εξάντλησης και παραίτησης των εργαζομένων. Η όποια σταθερή απασχόληση υπάρχει ακόμη στο πλαίσιο αυτού του μοντέλου προϋποθέτει ότι οι εργαζόμενοι προσαρμόζονται στους εντατικούς ρυθμούς της ευέλικτης παραγωγής. Τελικά, οι εργαζόμενοι που ευνοούνται από την ευέλικτη απασχόληση δεν είναι παρά μία μειοψηφία (Smith 1994).

Γενικά, με την ευέλικτη απασχόληση, προκύπτουν ζητήματα όπως η τμηματοποίηση της εργασίας, η απορρύθμιση της αγοράς εργασίας (με την αντικατάσταση της πλήρους απασχόλησης από θέσεις ευέλικτα οργανωμένες) και η άνιση διανομή του πλούτου (Smith 1994, Λυμπεράκη & Μουρίκη 1996: 137). Ευνοημένες είναι κατά κύριο λόγο οι επιχειρήσεις μόνο. Παρά την αύξηση της παραγωγικότητας, εντείνονται οι οικονομικές ανισότητες σε βάρος των φτωχότερων κοινωνικών ομάδων (Standing 1999: 81-2, Brodsky 1994).

Με την ευέλικτη απασχόληση η εργασία εξακολουθεί να βρίσκεται κάτω από τον έλεγχο της επιχείρησης, και αυτό γίνεται με έμμεσους τρόπους: μέσω τεχνολογικών συστημάτων, μέσω της εργασίας σε ομάδες και μέσω της ζήτησης του παραγόμενου προϊόντος στην αγορά. Επιπλέον, οι εργαζόμενοι αποδυναμώνονται λόγω της παρακμής των εργατικών ενώσεων (Smith 1997) αλλά και μέσω της πρακτικής των εργολαβιών η οποία παρεμποδίζει τις αντιδράσεις τους (Liodakis 1995).

Ιδιαίτερα όσον αφορά τους ευέλικτα εργαζόμενους με τη μορφή της προσωρινής απασχόλησης, έχει παρατηρηθεί ότι, αφενός μεν χρησιμοποιούνται εντατικά-εξαντλητικά από την επιχείρηση (τους αναθέτει πολύπλοκα καθήκοντα, έχει την απαίτηση να διαθέτουν δεξιότητες και προηγούμενη εμπειρία), αφετέρου δε η συνέχιση της εργασίας είναι αβέβαιη γι' αυτούς, λαμβάνουν χαμηλές αμοιβές, συνήθως δεν έχουν προοπτικές εξέλιξης, στερούνται αρκετά δικαιώματα, δουλεύουν σε άσχημες συνθήκες εργασίας και αντιμετωπίζουν την εχθρότητα των μόνιμα απασχολούμενων (Rogers 1999: 61, Smith 1997).

Με την εφαρμογή της ευέλικτης απασχόλησης η επιχείρηση επωφελείται για διάφορους λόγους. Πρώτον, μέσω της δυνατότητας συμμετοχής στη λήψη αποφάσεων που δίνει στους εργαζομένους, μπορεί να αξιοποιεί προς όφελός της τις δεξιότητες και τις γνώσεις τους και να βελτιώνει την ποιότητα των προϊόντων της (Thompson 1989: 225-6, Smith 1994). Δεύτερον, η εξειδίκευση κάποιων εργαζομένων πάνω στη χρήση των νέων πολυλειτουργικών συστημάτων, αυξάνει την παραγωγικότητα της επιχείρησης και συμβάλει στην μείωση της εξάρτησής της από μηχανικούς για τη διόρθωση των βλαβών (Smith 1994). Επιπλέον, με την ευέλικτη εξειδίκευση (μέσα στην οποία περιλαμβάνεται και η ευέλικτη απασχόληση) οι επιχειρήσεις καταφέρνουν να προσαρμόζονται στις μεταβαλλόμενες συνθήκες της αγοράς (ως προς τις τιμές και την ποιότητα) και στην κρίση της μαζικής παραγωγής (Λιοδάκης 1993: 489-490, Pollert 1988, Thompson 1989: 224). Παράλληλα, με την ευέλικτη απασχόληση έχουν τη δυνατότητα μείωσης των δαπανών τους μέσω του περιορισμού του εργατικού κόστους (Rogers 1999: 53, Brodsky 1994, Λυμπεράκη & Μουρίκη 1996: 150-1, Δενδρινός 2004: 48-9).⁹

---

⁹ Από έρευνα που πραγματοποίησαν οι Lewchuk & Robertson (1997) σε 5.635 εργαζόμενους στις αυτοκινητοβιομηχανίες Ford, Chrysler, General Motors και CAMI στον Καναδά, προέκυψαν τα ακόλουθα συμπεράσματα: Κατά την εφαρμογή της ευέλικτης απασχόλησης, η λεγόμενη εξουσιοδότηση (συμμετοχή στη λήψη αποφάσεων) των εργαζομένων δεν υφίσταται ουσιαστικά, αφού οι εργαζόμενοι δεν μπορούν εύκολα να τροποποιήσουν την εργασία τους ή να απουσιάσουν. Επίσης, ο χαμηλότερος βαθμός εξουσιοδότησης και η μεγαλύτερη αύξηση του ελέγχου από την επιχείρηση παρατηρείται σε περισσότερο ευελικτοποιημένες επιχειρήσεις. Εντούτοις, με την ευέλικτη

Εδώ πρέπει να σημειωθεί ότι η επιχείρηση έχει να αντιμετωπίσει και εμπόδια προκειμένου να εφαρμόσει την ευέλικτη απασχόληση. Αυτά σχετίζονται με την αναγκαιότητα αλλαγής της οργάνωσής της, τη δυσκολία ελέγχου της εργασίας και των σχετικών δαπανών, και με την αναγκαιότητα αλλαγής νοοτροπίας σε σχέση με την αξιολόγηση της απόδοσης των εργαζομένων (Λυμπεράκη & Μουρίκη 1996: 168).

Για τη διασφάλιση της ποιότητας στην εργασία κατά την εφαρμογή της ευέλικτης απασχόλησης, χρειάζεται η λειτουργία και η ενίσχυση των εργατικών ενώσεων, οι οποίες αποτελούν τον μόνο εκφραστή των συμφερόντων των εργαζομένων. Σύμφωνα με το Smith (1994), για να περιοριστεί η εκμετάλλευση της εργασίας, οι εργαζόμενοι πρέπει να λαμβάνουν ικανοποιητικές αμοιβές, να έχουν δικαίωμα να εργαστούν και να μπορούν να αυτοδιοικούνται. Όπως επισημαίνεται και από τις εργατικές ενώσεις, οι μη ελκυστικές μορφές απασχόλησης πρέπει να αποφεύγονται και να δίνονται ίσα δικαιώματα στους ευέλικτα απασχολούμενους όπως και στους μόνιμους. Τέλος, η ευέλικτη απασχόληση δεν πρέπει να εφαρμόζεται σε βάρος της μόνιμης (Λυμπεράκη & Μουρίκη 1996: 193-4, Δενδρινός 2004: 65).

Ένα ακόμη σοβαρό ζήτημα είναι το αν και κατά πόσο η ευέλικτη απασχόληση έχει θετικές επιπτώσεις όσον αφορά το πρόβλημα της ανεργίας. Σύμφωνα με τον Brodsky (1994), έχει παρατηρηθεί ότι η ευέλικτη απασχόληση ευνοεί τη μείωση της ανεργίας, όμως προς αυτή την κατεύθυνση δρουν και άλλοι παράγοντες. Επίσης, πρέπει να σημειωθεί ότι η μείωση της ανεργίας μέσω στρατηγικών που προκύπτουν με την εφαρμογή της ευέλικτης απασχόλησης συχνά οδηγεί σε επιδείνωση των συνθηκών εργασίας (Λυμπεράκη & Μουρίκη 1996: 169-171). Επιπλέον, πολλοί εργαζόμενοι δεν βρίσκουν απασχόληση που να αντιστοιχεί στα προσόντα τους (Λυμπεράκη & Μουρίκη 1996: 137).

Γενικότερα, μακροπρόθεσμα, δεν είναι βέβαιο αν η εφαρμογή της ευελιξίας θα έχει θετικά ή αρνητικά αποτελέσματα (Καραντινός κ.α. 1997: 118). Αυτό εξαρτάται από τις κοινωνικό-οικονομικές συνθήκες μέσα στις οποίες διαδίδεται και από τα συμφέροντα τα οποία εξυπηρετεί. Συνήθως, εφαρμόζεται για την εξυπηρέτηση των συμφερόντων της επιχείρησης και σε βάρος των εργαζομένων, καθώς περιορίζει τον

απασχόληση αυξάνεται η αξιοποίηση δεξιοτήτων των εργαζομένων από την επιχείρηση (οι εργαζόμενοι έχουν πραγματοποιήσει όλο και περισσότερα χρόνια εκπαίδευσης). Γενικά, προέκυψε ότι η ευέλικτη απασχόληση δεν προάγει την ποιότητα στην εργασία και ότι εντείνει τις αρνητικές επιπτώσεις του φορντικού μοντέλου στην εργασία (Lewchuk & Robertson 1997).

έλεγχου που ασκούν οι ίδιοι πάνω στην εργασία τους και υποβαθμίζει τις συνθήκες εργασίας (Λυμπεράκη & Μουρίκη 1996: 138, Standing 1999: 81-2).

Εξάλλου, τίθεται το ζήτημα κατά πόσο το μοντέλο της ευέλικτης εξειδίκευσης μπορεί να εφαρμοστεί σε κάθε περίπτωση. Για παράδειγμα, είναι γεγονός ότι το μοντέλο προβλέπει την ύπαρξη μικρομεσαίων επιχειρήσεων, ανθεκτικών στην αντιμετώπιση των κρίσεων (Λιοδάκης χ.χ.α). Όμως, η διάδοσή του βασίζεται στην προηγούμενη ύπαρξη και στο μετασχηματισμό του φορντικού μοντέλου που εφαρμόζεται σε μεγάλες επιχειρήσεις. Έτσι, αν και σε περιπτώσεις όπως η Ελλάδα κυριαρχούν οι μικρές επιχειρήσεις, η εφαρμογή της ευελιξίας είναι αδύνατη γιατί δεν υπάρχει ούτε το τεχνολογικό υπόβαθρο ούτε η απαιτούμενη οικονομική ανάπτυξη (Liodakis 1995).

Συμπερασματικά, μπορούμε να πούμε ότι η ευέλικτη απασχόληση, λειτουργεί μεν προς όφελος της επιχείρησης και αποτελεί ουσιαστική απάντηση του κεφαλαίου στις δυσμενείς οικονομικές συγκυρίες που διαμορφώνονται στις διεθνείς αγορές, αλλά έχει αρνητικές επιπτώσεις στην ποιότητα στην εργασία μέσω της αύξησης της ανασφάλειας, της εντατικοποίησης και του συγκαλυμμένου ελέγχου πάνω στην εργασία. Μέσα στα πλαίσια της ευέλικτης απασχόλησης, ο καλύτερος τρόπος διεκδίκησης καλύτερων συνθηκών εργασίας είναι μέσω των εργατικών ενώσεων, όπως θα δούμε στην ενότητα 4.8.

Κεφάλαιο 3: Ζητήματα και πλευρές της ποιότητας της εργασίας και της ποιότητας ζωής

Το παρόν κεφάλαιο χωρίζεται σε τρεις βασικές ενότητες. Στην πρώτη εξετάζουμε τις συνθήκες εργασίας, τα προγράμματα ποιότητας και την ποιότητα των προϊόντων. Στη δεύτερη ενότητα εξετάζεται η ποιότητα του τρόπου ζωής και τίγονται ζητήματα όπως η ανισότητα, οι ανθρώπινες σχέσεις, η ικανοποίηση των αναγκών και η ποιότητα του περιβάλλοντος. Στην τελευταία ενότητα, γίνεται λόγος για τον κοινωνικό-δημοκρατικό έλεγχο και για το κατά πόσο η πολιτική εξουσία συμβάλει στην ποιότητα ζωής μέσα στα πλαίσια του σύγχρονου καπιταλιστικού συστήματος.

3.1 Κοινωνικο-οικονομικές συγκυρίες των τελευταίων δεκαετιών

Σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση των συνθηκών εργασίας παίζουν και οι οικονομικές συγκυρίες που διαμορφώνονται σε κάθε χρονική περίοδο. Γι' αυτό θα εξετάσουμε τώρα τις τρέχουσες εξελίξεις και τις επιπτώσεις τους στην εργασία.

Μετά το τέλος του Β' παγκοσμίου πολέμου και μέχρι την κρίση του 1973, παρατηρούνται ευνοϊκές εξελίξεις για την εργασία στις βιομηχανικά αναπτυγμένες χώρες (Δυτική Ευρώπη, ΗΠΑ, Καναδάς). Οι εργατικές ενώσεις έχουν δύναμη, εξασφαλίζονται αυξήσεις στους μισθούς, εργασιακή σταθερότητα, ιατροφαρμακευτική περίθαλψη και συνταξιοδότηση (Thompson 1989: 67, Wardell 1999: 1, Καραντινός κ.α. 1997: 113). Από τη δεκαετία του 1960, άρχισε να διαφαίνεται η τάση μακροπρόθεσμης μείωσης της εργάσιμης ημέρας και περιορισμού της μισθωτής εργασίας σε ευαίσθητες κοινωνικές ομάδες όπως τα παιδιά και οι ηλικιωμένοι (Caffentzis 1997: 29). Οι εργαζόμενοι άρχισαν το ίδιο διάστημα να διεκδικούν καλύτερες συνθήκες εργασίας (Thompson 1989: 68) και σε κάποιες χώρες, όπως στις σκανδιναβικές, λήφθηκαν μέτρα προς αυτή την κατεύθυνση (Green 2006: 12-13).

Όμως, τη δεκαετία του 1970 σημειώνονται αρνητικές εξελίξεις για την εργασία, με την έναρξη της βαθιάς κρίσης του καπιταλιστικού συστήματος και τη συνεπαγόμενη επιβράδυνση της οικονομικής ανάπτυξης σε πολλές χώρες (Rothman 1987: 232, Thompson 1989: 68, Καραντινός κ.α. 1997: 113-4). Η κρίση αυτή γίνεται εμφανής και στον εργασιακό χώρο όπου παρατηρούνται αλλαγές όπως η πτωτική τάση των πραγματικών μισθών, η αύξηση του χρόνου εργασίας, η αύξηση της

απασχόλησης με την συμμετοχή στην αγορά εργασίας γυναικών και μεταναστών και η αύξηση των ποσοστών ανεργίας (Caffentzis 1997: 30). Από το 1980 και μετά, με την εφαρμογή περισσότερο ευέλικτων μορφών απασχόλησης γεννήθηκε η ελπίδα για βελτίωση των συνθηκών εργασίας, η οποία όμως δεν επιβεβαιώνεται (Greenbaum 1999: 84, Καραντινός κ.α. 1997: 116-7).

Οι ευνοϊκές συνθήκες που διαμορφώθηκαν για την εργασία μετά τον πόλεμο επισκιάστηκαν λοιπόν από τις δυσχερείς οικονομικές συγκυρίες της δεκαετίας του 1970. Παρόλα αυτά, τις μεταπολεμικές δεκαετίες, πολλά πράγματα έχουν αλλάξει στον εργασιακό χώρο προς το καλύτερο. Κάποιοι εργαζόμενοι απολαμβάνουν όλο και περισσότερα προνόμια όπως η σύνταξη, η ιατροφαρμακευτική περίθαλψη, η ασφάλεια ζωής, οι διάφορες μορφές άδειας, οι γονικές παροχές, οι υπηρεσίες φροντίδας των παιδιών, η ευελιξία του ωραρίου εργασίας τους (Kamerman & Kahn 1987: 281). Όμως, η εργασία εξακολουθεί να χαρακτηρίζεται ανασφαλής, αγχώδης και υποκείμενη στον αυταρχισμό της εργοδοσίας (Lane 1991: 235).

Σύμφωνα με στοιχεία που προκύπτουν από εμπειρικές έρευνες του Green (2006: 126,153,170), δεν μπορεί ναδειχτεί με βεβαιότητα αν η ποιότητα στην εργασία έχει βελτιωθεί ή αν έχει επιδεινωθεί, στην εποχή μας. Από την μία παρατηρείται ότι οι συνθήκες εργασίας έχουν βελτιωθεί σε σχέση με το παρελθόν, αλλά από την άλλη εμφανίζονται νέες τάσεις επιδείνωσης αυτών των συνθηκών και καθιστούν τη μέση ικανοποίηση από την εργασία στάσιμη ή φθίνουσα, για τις διάφορες εκβιομηχανισμένες χώρες (Βαλαβανίδης στο Βαλαβανίδης & Σαραφόπουλος 1988: 11).

Σύμφωνα με τον Lane (1991: 239), η κρίση που αντιμετωπίζει η εργασία αναφέρεται τόσο στην αδυναμία ανάπτυξης μέσω αυτής των ικανοτήτων και της προσωπικότητας του κάθε ανθρώπου, όσο και στην υστέρηση που παρουσιάζεται στην ποιότητα των παραγόμενων προϊόντων και στην οικονομική παραγωγικότητα. Όπως αναφέραμε προηγουμένως, από το 1970 και μετά παρατηρείται επιδείνωση των συνθηκών εργασίας με την αύξηση της ανεργίας, τη μείωση του ρυθμού αύξησης των μισθών και την αύξηση των ανισοτήτων στην αγορά εργασίας (Peck 1996: 1). Παράγοντες σημαντικοί για την διαμόρφωση των εν λόγω συνθηκών αποτελούν οι εφαρμοζόμενες τεχνολογίες στην παραγωγή, η οργάνωση της εργασίας και ο έλεγχος που ασκείται από τη διοίκηση μέσω πληροφοριακών συστημάτων (Wardell 1999: 4, Greenbaum 1999: 80, Δενδρινός 2004: 70).

Προς την κατεύθυνση αυτής της επιδείνωσης συντελεί και η παρατηρούμενη σήμερα στενότητα των φυσικών πόρων, η οποία μέσα από το οικονομικό κύκλωμα αντανακλάται και στις συνθήκες εργασίας. Με την στενότητα των πόρων αυξάνεται το κόστος των πρώτων υλών για την επιχείρηση, η οποία το μετακυλύει είτε στους καταναλωτές (περίπτωση μονοπωλίου) είτε στην αμοιβή της εργασίας και του κεφαλαίου. Αν το αυξανόμενο κόστος των πρώτων υλών καλυφθεί από την μείωση του εργατικού κόστους, έχουμε επιπτώσεις στην εργασία λόγω της μείωσης της εντάσεως εργασίας και της αντικατάστασής της με τεχνολογίες εντάσεως κεφαλαίου (Coombs 1990: 145).

Η νεοφιλελεύθερη πολιτική προσπαθεί να συγκαλύψει την ευθύνη του καπιταλιστικού συστήματος για την υποβάθμιση της εργασίας και προτείνει σαν λύση την ευελικτοποίησή της. Όμως, η ευέλικτη απασχόληση ενοχοποιείται ως υπαίτια για ακόμη μεγαλύτερη επιδείνωση των συνθηκών εργασίας, με την εμφάνιση μακροχρόνιας ανεργίας, αβεβαιότητας για την εργασία και ανισότητας των αμοιβών (Peck 1996: 2).

Γενικά, επικρατεί η άποψη ότι η ικανοποίηση από την εργασία αποτελεί έναν παράγοντα της συνολικής ικανοποίησης από τη ζωή και, αντιστρόφως, αντανακλά τις τάσεις της συνολικής ποιότητας ζωής (Green 2006: 152-3). Τελικά, σήμερα, αν και σε κάποιους τομείς έχουν βελτιωθεί οι συνθήκες εργασίας, εμφανίζονται νέα στοιχεία υποβάθμισης συνολικά της ποιότητας στην εργασία.

3.1.1 Παράμετροι της ποιότητας της εργασίας και της ικανοποίησης των εργαζομένων

Στην παρούσα υποενότητα εξετάζουμε, αρχικά, κάποιες θέσεις για το πώς μπορεί να διασφαλιστεί ποιότητα της εργασίας γενικά, δηλαδή πώς μπορεί να είναι και το αποτέλεσμα της εργασίας ικανοποιητικό για την επιχείρηση αλλά και να διασφαλίζονται ευνοϊκές συνθήκες για τον εργαζόμενο. Στη συνέχεια, εξετάζεται το κατά πόσο είναι ικανοποιημένοι οι εργαζόμενοι από την εργασία τους.

Σύμφωνα με την έκθεση Employment in Europe 2001 (βλ. Δενδρινός 2004: 73), η οποία αναφέρεται στην ταξινόμηση των θέσεων απασχόλησης στην Ευρώπη με βάση την ποιότητά τους, στην κατηγορία καλής ποιότητας εντάσσονται οι θέσεις εργασίας με ικανοποιητικούς μισθούς, υψηλή παραγωγικότητα, ασφάλεια, προοπτικές εξέλιξης και παροχή κατάρτισης. Στην κατηγορία σχετικής ποιότητας κατατάσσονται οι θέσεις

απασχόλησης που προσφέρουν ικανοποιητικούς μισθούς, υψηλή παραγωγικότητα, ασφάλεια ή επαγγελματική εξέλιξη μέσω κατάρτισης. Στην κατηγορία των θέσεων χαμηλής ποιότητας περιλαμβάνονται αυτές που προσφέρουν χαμηλή αμοιβή, χαμηλή παραγωγικότητα αλλά ικανοποιητική ασφάλεια ή προοπτικές εξέλιξης μέσω κατάρτισης. Τέλος, στην κατηγορία των θέσεων απασχόλησης εξαιρετικά χαμηλής ποιότητας κατατάσσονται αυτές που περιλαμβάνουν σύμβαση ορισμένου χρόνου ή που τοποθετούνται στην παραοικονομία. Η Ε.Ε. φαίνεται να στρέφει το ενδιαφέρον της προς την βελτίωση των συνθηκών εργασίας. Συγκεκριμένα, η Ευρωπαϊκή Επιτροπή στην σύνοδο κορυφής της Λισαβόνας το 2000 διατύπωσε την άποψη ότι είναι σημαντική η καταπολέμηση της ανεργίας αλλά και η βελτίωση των συνθηκών απασχόλησης. Πάντως, αν και η Ε.Ε. φαίνεται να λαμβάνει μέτρα για την αντιμετώπιση του κοινωνικού αποκλεισμού, για την ενίσχυση της πρόσβασης στην απασχόληση, για την διασφάλιση των δεξιοτήτων και της ασφάλειας των εργαζομένων, βάζει στο ίδιο καλάθι και την ενίσχυση της ανταγωνιστικότητας για τις επιχειρήσεις (Green 2006: 20-22).

Σύμφωνα με το Διεθνές Γραφείο Εργασίας, οι στόχοι για την διασφάλιση ικανοποιητικής εργασίας είναι το να νοιώθουν οι ίδιοι οι εργαζόμενοι ικανοποιημένοι από την εργασία τους και από τις προοπτικές της, η διασφάλιση μέσω της εργασίας της ισορροπίας μεταξύ επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής, η ισότητα μεταξύ των δύο φύλων, η ικανότητα των εργαζομένων να προσαρμόζονται στις νέες τεχνολογίες, η διατήρηση της υγείας, η ανάπτυξη των επιχειρηματικών ικανοτήτων των εργαζομένων, το να έχουν μερίδιο στα κέρδη και λόγο στον εργασιακό χώρο, και κυρίως η εξασφάλιση της ανθρώπινης αξιοπρέπειας των εργαζομένων (Green 2006: 19-20).

Προς την ίδια κατεύθυνση κινείται και ο Δενδρινός (2004: 74-5), ο οποίος υποστηρίζει ότι για να προάγεται η ποιότητα στην εργασία θα πρέπει, εκτός από τα βασικά στοιχεία της ποιότητας της εργασίας όπως είναι ο μισθός, η σταθερότητα, η υγιεινή, η ασφάλεια κτλ., να εξασφαλίζονται και κάποια άλλα στοιχεία τα οποία προκύπτουν από τις τεχνολογικές, οικονομικές και κοινωνικές εξελίξεις. Σε αυτά τα στοιχεία περιλαμβάνεται η επαγγελματική σταθερότητα και εξέλιξη, η ενίσχυση της υγείας και της ευεξίας των εργαζομένων, η ανάπτυξη των εργασιακών δεξιοτήτων και η εξασφάλιση της συμφιλίωσης της προσωπικής και της επαγγελματικής ζωής. Πιο συγκεκριμένα, στο στοιχείο της επαγγελματικής σταθερότητας και εξέλιξης αντικείμενα προβληματισμού αποτελούν το ύψος των εισοδημάτων, το καθεστώς

απασχόλησης, η πόλωση μεταξύ μίας περιορισμένης μερίδας ειδικευμένου προσωπικού που απολαμβάνει καλές συνθήκες εργασίας και της μεγάλης πλειοψηφίας του εργατικού δυναμικού (π.χ. προσωρινή απασχόληση, χαμηλή ειδίκευση), τα εργασιακά δικαιώματα των εργαζομένων και η κοινωνική προστασία. Το στοιχείο της ενίσχυσης της υγείας και της ευεξίας των εργαζομένων αναφέρεται στην σωματική και την ψυχική υγεία των εργαζομένων. Ιδιαίτερη βαρύτητα δίνεται στο γεγονός ότι η υγεία και η ευεξία των εργαζομένων απειλείται από κλασικούς κινδύνους όπως οι ψυχοκοινωνικές εντάσεις, το εργασιακό στρες, ο έλεγχος της εργασίας, οι οποίοι προκύπτουν από τις αλλαγές που έχουν σημειωθεί στη φύση και στην οργάνωση της εργασίας. Η παρατήρηση περιστατικών παρενόχλησης στο χώρο εργασίας και εργασιακής βίας αποτελούν επίσης συνιστώσες της διασφάλισης της υγείας και της ευεξίας στην εργασία. Το στοιχείο της ανάπτυξης των δεξιοτήτων-ικανοτήτων των εργαζομένων αν και είναι εφικτό να προωθηθεί μέσω της προσαρμογής της λειτουργίας του εργασιακού χώρου προς αυτή την κατεύθυνση, σήμερα δεν προωθείται από τις ευέλικτα οργανωμένες επιχειρήσεις. Τέλος, για να εξασφαλιστεί η συμφιλίωση της προσωπικής και της επαγγελματικής ζωής των εργαζομένων πρέπει η κατανομή του χρόνου ανάμεσα στην εργασία και τησχόλη να είναι ισορροπημένη και να γίνεται με ωφέλιμο τρόπο για τον εργαζόμενο. Επίσης, σημαντικό ρόλο προς αυτή την κατεύθυνση παίζει και η ενδυνάμωση των δομών-θεσμών υποστήριξης της σύζευξης της επαγγελματικής ζωής με την οικογενειακή. Θέματα που σχετίζονται με τη συμφιλίωση της προσωπικής και επαγγελματικής ζωής είναι η ισόρροπη κατανομή καθηκόντων και υποχρεώσεων στα μέλη της οικογένειας, η επανεξέταση του χρόνου εργασίας κυρίως λόγω της επίδρασης που δέχεται από το μεταφορντικό μοντέλο οργάνωσης της εργασίας.

Γενικά, κάποιες από τις βασικές συνθήκες, που καθορίζουν την ποιότητα στην εργασία, αναλύονται στο 4^ο κεφάλαιο και είναι οι δεξιότητες, η εργασιακή προσπάθεια, η συμμετοχή στη λήψη αποφάσεων, η αμοιβή και η ασφάλεια (Green 2006: 170).

Όμως, κατά πόσο οι ίδιοι οι εργαζόμενοι νοιώθουν ικανοποιημένοι από την εργασία τους; Αρχικά, πρέπει να σημειωθεί ότι η μη ικανοποίηση από την εργασία συχνά εκδηλώνεται από την πλευρά των εργαζομένων με μείωση της παραγωγικότητας και της ποιότητας, μεγαλύτερη συχνότητα αναστάτωσης και απουσιών και εμφάνιση ανάρμοστης συμπεριφοράς (Rothman 1987: 232).

Έρευνα του Green (2006: 18) ανέδειξε ότι ο βαθμός ικανοποίησης που νοιώθουν οι εργαζόμενοι από την απασχόλησή τους σημειώνει πτωτική τάση σε αναπτυγμένες βιομηχανικά Ευρωπαϊκές χώρες όπως η Γερμανία και η Βρετανία. Στις ΗΠΑ, η ικανοποίηση από την εργασία φαίνεται να μένει στάσιμη, αν και η πλειοψηφία των εργαζόμενων θεωρεί ότι οι συνθήκες εργασίας είναι επικίνδυνες για την υγεία τους και το ένα τρίτο βρίσκει το εργασιακό περιβάλλον μη ευχάριστο (Rothman 1987: 238). Άλλα στοιχεία που αφορούν τις ΗΠΑ (στο ίδιο: 233-5, 237) δείχνουν ότι η απασχόληση σε θέσεις υψηλής ειδίκευσης και η αυτοαπασχόληση προσφέρουν μεγαλύτερη ικανοποίηση από την εργασία σε θέσεις χαμηλής ειδίκευσης και από τη μισθωτή εργασία αντίστοιχα. Επιπλέον, οι μεγαλύτεροι σε ηλικία και οι άντρες είναι περισσότερο ικανοποιημένοι από την εργασία σε σχέση με τους νέους και τις γυναίκες, αντίστοιχα.

Παραπάνω αναφερθήκαμε στην ικανοποίηση των εργαζομένων από την εργασία τους και στις παραμέτρους της ποιότητας της εργασίας. Ας προσπαθήσουμε όμως τώρα να αναλύσουμε τα βαθύτερα χαρακτηριστικά της εργασίας και τον τρόπο που μπορεί πραγματικά να γίνει ποιοτική.

3.1.2 Η ανάπτυξη της εργασιακής διαδικασίας

Οι περισσότεροι άνθρωποι θεωρούν την εργασία μία ανιαρή δραστηριότητα, την οποία ασκούν για να καλύψουν τις βασικές ανάγκες τους. Όμως, η εργασία αποτελεί συγχρόνως και βασικό χαρακτηριστικό του ανθρώπου, όταν το κίνητρο για εργασία είναι εσωτερικό (Sayers 2005), όπως θα εξηγήσουμε παρακάτω. Υπενθυμίζουμε σ' αυτό το σημείο ότι ο Marx θεωρούσε ότι οι συνθήκες εργασίας είναι καθοριστικές για την εξασφάλιση ή μη της ποιότητας ζωής (βλ. Bunting 2004: 323).

Για να αντιληφθούμε τη σημασία της εργασίας για τον άνθρωπο και την ποιότητα ζωής, μπορούμε να βασιστούμε στη μαρξιστική ανάλυση, σύμφωνα με την οποία τα βασικά στοιχεία της εργασιακής διαδικασίας είναι: η προσωπική δραστηριότητα του ανθρώπου (υποκείμενο), το αντικείμενο της εργασίας και τα εργαλεία της (μέσα παραγωγής). Η συνδυασμένη λειτουργία αυτών των παραγόντων είναι που ενεργοποιεί την εργασιακή διαδικασία με στόχο την δημιουργία του προϊόντος (Benton 1989, Πατέλης 2001). Η εργασία φαίνεται να βασίζεται σε έναν αρχικό σκοπό. Στην πραγματικότητα, ο σκοπός αυτός προκύπτει από την εργασία. Όμως, με την επανάληψή της, φαίνεται σαν να προϋπάρχει (Βαζιούλιν 2004: 148, 151). Αυτός

ο σκοπός αντανακλά την ανάγκη για εργασία. Δηλαδή, η εργασία προϋποθέτει την ύπαρξη της ανάγκης για εργασία και για το προϊόν της εργασίας (Βαζιούλιν 2004: 151-2). Η εργασία λοιπόν πραγματοποιείται για την ικανοποίηση κάποιας ανάγκης που προϋπάρχει. Αυτή ενσωματώνεται στην εργασιακή διαδικασία με τη μορφή ενός σκοπού και εκπληρώνεται με την κατανάλωση του προϊόντος της εργασίας.

Κατά τον Βαζιούλιν (2004: 156-7, 166), οι ανάγκες είναι επαναλαμβανόμενες, γι' αυτό και η εργασία επαναλαμβάνεται. Ταυτόχρονα όμως η εργασιακή διαδικασία λαμβάνει διαφορετική μορφή ανάλογα με το είδος των αναγκών που επιδιώκει να ικανοποιήσει. Διαχωρίζεται σε εργασία που προάγει την ποιότητα μέσα από τη βελτίωση της ίδιας της εργασίας (ανανεούμενη) και σε εργασία που αποσκοπεί αποκλειστικά στην μαζική παραγωγή μεγάλης ποσότητας προϊόντων και στην αύξηση της παραγωγικότητας (επαναλαμβανόμενη) (Πατέλης 2001).

Η επαναλαμβανόμενη εργασία αποσκοπεί στην ικανοποίηση των αναγκών επιβίωσης. Αυτή η μορφή εργασίας χαρακτηρίζεται από την επανάληψη, την τυποποίηση και τη ρουτίνα και το κίνητρο για την εκτέλεσή της είναι εξωτερικά επιβαλλόμενο. Επίσης, προάγει την στερεότυπη σκέψη και τη συμβιβαστική σχέση του ανθρώπου με την κοινωνία. Η επαναλαμβανόμενη εργασία αποσκοπεί στην αύξηση της ποσότητας με τη μορφή υψηλής παραγωγικότητας και μαζικής παραγωγής, και όχι στη βελτίωση της ποιότητας. Αντίθετα, η ανανεούμενη ή αναπτυσσόμενη εργασία αποσκοπεί στη χρησιμοποίηση, την τελειοποίηση και την ανάπτυξη του ανθρώπου μέσα από την εργασία του. Η ανανεούμενη εργασία εκπληρώνει την εσωτερική ανάγκη του ανθρώπου για εργασία και προάγει την ευέλικτη σκέψη και την αυτοτελή σχέση του εργαζόμενου με την κοινωνία. Σε αυτή τη μορφή εργασίας υπερτερεί η ποιότητα απέναντι στην ποσότητα, η εργασία γίνεται δημιουργική και καινοτόμα ως προς την ίδια την εργασιακή διαδικασία και ως προς το αποτέλεσμα που παράγει (Βαζιούλιν 2004: 176-7, Πατέλης 2001). Σήμερα, η εργασία την οποία προάγει το ισχύον καπιταλιστικό σύστημα είναι η επαναλαμβανόμενη, που δεν αποτελεί λοιπόν εσωτερική ανάγκη του ατόμου αλλά η εκτέλεσή της του επιβάλλεται από εξωτερικούς παράγοντες, όπως είναι η ανάγκη επιβίωσης του ατόμου και της οικογένειάς του (Πατέλης 2001). Πώς όμως αναπτύσσεται η εργασία;

Η συσσωρευμένη εργασία του παρελθόντος ενσωματώνεται με τη μορφή της τεχνολογίας στην τρέχουσα εργασία (στο ίδιο). Η επανάληψη της ίδιας εργασιακής διαδικασίας προϋποθέτει τον σχηματισμό «γενικευμένων και σταθερών εργασιακών

ιδιοτήτων» (Βαζιούλιν 2004: 168-9). Η επανάληψη της εργασίας οδηγεί στον διαχωρισμό της εργασίας σε εργασία για τη δημιουργία μέσων εργασίας, για τη δημιουργία αντικειμένων της εργασίας και για τη δημιουργία του ανθρώπου της εργασίας. Η εργασία με την επανάληψη μετασχηματίζει τον εαυτό της και ωριμάζει. Πριν την ωρίμανσή της, αποσκοπεί στην ικανοποίηση των βιολογικών αναγκών του ανθρώπου (ο σκοπός της εργασίας είναι εξωτερικός). Όταν η εργασία είναι ακόμα ανώριμη, υπερισχύει η ποσοτική βελτίωση της εργασίας, ενώ η ποιότητα βελτιώνεται μόνο όταν αυτό δεν γίνεται σε βάρος της αύξησης της ποσότητας (στο ίδιο: 170-2, 189). Με την ωρίμανση της εργασίας, η εργασία γίνεται αυτοσκοπός λόγω του συνδυασμού της βιολογικής φύσης του ανθρώπου με την συμμετοχή του στην κοινωνία. Όταν η εργασία αποσκοπεί στην ικανοποίηση της ανάγκης για εργασία, τότε στόχος της εργασιακής διαδικασίας δεν είναι ούτε η ποσότητα, ούτε η ποιότητα του τελικού προϊόντος, αλλά η διασφάλιση της ποιότητας της εργασιακής διαδικασίας.

Στην εργασιακή διαδικασία εμπλέκονται τόσο οι άνθρωποι (προσωπικός παράγοντας) όσο και η τεχνολογία παραγωγής (εμπράγματος παράγοντας) που έχει δημιουργηθεί από τους ανθρώπους. Η τεχνολογία αποτελεί συνισταμένη του επιπέδου ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων, οι οποίες μαζί με τις σχέσεις παραγωγής απαρτίζουν την υλική βάση του τρόπου παραγωγής (Πατέλης 2001). Κατά τον Βαζιούλιν (2004: 182), η τεχνολογία αντανakλά κοινωνικές σχέσεις. Όπως τόνιζε ο Μαρξ (1978: 193), η τεχνολογία (μέσα εργασίας) αντανakλά τόσο τον βαθμό ανάπτυξης της εργασίας όσο και τις κοινωνικές συνθήκες μέσα στις οποίες λαμβάνει χώρα η εργασία. Σύμφωνα με τον Πατέλη (2001), η εργασιακή διαδικασία αναπτύσσεται όταν κοινοποιούνται τα βασικά στοιχεία του αντικειμένου της εργασίας και το μέσο εργασίας χρησιμοποιείται συλλογικά. Το μέσο εργασίας δεν είναι απλώς «νεκρή εργασία», αλλά αποτελεί «συμπύκνωμα κωδικοποιημένων μορφών και τρόπων συλλογικής δραστηριότητας». Από τα παραπάνω προκύπτει λοιπόν η σπουδαιότητα της τεχνολογίας για την ανάπτυξη και τη βελτίωση των συνθηκών εργασίας.

Ας δούμε τώρα με ποιο τρόπο αναπτύσσεται ο άνθρωπος μέσω της εργασίας. Ανάλογα με τη διαμόρφωση της τεχνολογίας διαμορφώνεται και το υποκείμενο της εργασίας (άτομο, ομάδα ή ολόκληρη η κοινωνία). Ο άνθρωπος μέσω της εργασίας μεταβάλλει τον ψυχισμό του και καταφέρνει να κατανοήσει την διάκριση ανάμεσα στον εαυτό του και το περιβάλλον του, λόγω της μεσολάβησης του μέσου εργασίας.

Μέσα από την αλληλεπίδραση υποκειμένου, αντικειμένου και μέσου εργασίας, ο άνθρωπος μπορεί να αντιλαμβάνεται τον εαυτό του και σαν αντικείμενο. Με αυτό τον τρόπο μπορεί να λειτουργεί με αυτορύθμιση και αυτοέλεγχο και έτσι να προβαίνει σε αρμονικές συλλογικές δραστηριότητες (στο ίδιο).

Αλλά και ο χαρακτήρας της ίδιας της εργασίας διαφοροποιείται. Από τη συλλογική εργασία, περάσαμε στην ατομική χειρονακτική εργασία και στην εργασία με μηχανές. Με την επέκταση του καταμερισμού της εργασίας παρατηρείται ο διαχωρισμός ανάμεσα στην χειρονακτική και τη διανοητική εργασία. Η εμφάνιση και εδραίωση της ιδιωτικής ιδιοκτησίας, των κοινωνικών τάξεων και του κράτους συμβαδίζει με την εμφάνιση και εδραίωση του καταμερισμού της εργασίας και με το διαχωρισμό χειρονακτικής και διανοητικής εργασίας. Παρατηρείται ότι αν και η πνευματική δραστηριότητα ασκείται από τη διάνοηση, η οποία αποτελεί διαταξικό κοινωνικό στρώμα, η διανοητική εργασία χρησιμοποιείται από τις κυρίαρχες τάξεις για την χειραγωγή των μαζών και την αναπαραγωγή των κυρίαρχων οικονομικών και κοινωνικών σχέσεων. Αντίθετα, η χειρονακτική εργασία, η οποία είναι μονότονη, εξουθενωτική και εκμεταλλευτική ασκείται από τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα (στο ίδιο).

Σύμφωνα με τον Πατέλη (στο ίδιο) στον καπιταλισμό, που αυξάνεται ο διαχωρισμός της χειρονακτικής από την πνευματική εργασία, σημαντικό ρόλο αποκτά η εμπειρική τεχνική γνώση σε αντιδιαστολή με τη θεωρητική γνώση, επειδή η πρώτη αξιοποιείται στις τεχνολογικές εφαρμογές και έχει μεγάλη σπουδαιότητα για την παραγωγή, με την ευρείας κλίμακας εκμηχανισμένη παραγωγή. Η τελειοποίηση και η δημιουργία μηχανών προϋποθέτει και θεωρητική γνώση και έτσι η πνευματική εργασία γίνεται κοινωνικό φαινόμενο με σπουδαιότητα για την παραγωγή. Στην κεφαλαιοκρατία, ο διαχωρισμός χειρονακτικής και διανοητικής εργασίας οξύνεται καθώς και η βιομηχανική τυποποίηση της πνευματικής δραστηριότητας. Παράλληλα, δημιουργείται η αντιφατική τάση της συνένωσης της εμπειρικής και θεωρητικής γνώσης μέσω της αναπτυγμένης αυτοματοποίησης. Με την αυτοματοποίηση, η εργασία προορίζεται κατά κύριο λόγο για την ανάπτυξη και διαχείριση της αυτοματοποιημένης παραγωγής, ενώ μειώνεται ποσοτικά η εργασία για τον χειρισμό μηχανών. Αλλάζει ο χαρακτήρας της εργασίας, βελτιώνονται κατά κάποιο τρόπο οι συνθήκες εργασίας και μειώνεται ο αναγκαίος εργάσιμος χρόνος. Επίσης, με την αυτοματοποίηση δεν προσομοιώνονται μόνο οι ανθρώπινες λειτουργίες στην παραγωγική διαδικασία αλλά δημιουργείται και η τάση κατάργησης της άμεσης

εργασίας και ανάπτυξης της δημιουργικής εργασίας στον έλεγχο, τη ρύθμιση, τον προγραμματισμό και την ανάπτυξη των συστημάτων παραγωγής. Στον καπιταλισμό, υπάρχει η καθολική δημιουργική εργασία, εντούτοις δεν μπορεί να υπερισχύσει. Μόνο στην ώριμη αταξική κοινωνία όπου έχουν καταργηθεί η άμεση χειρονακτική εργασία, ο ανταγωνιστικός καταμερισμός εργασίας και οι αντίστοιχες σχέσεις παραγωγής δημιουργούνται οι προϋποθέσεις για την ολόπλευρη ανάπτυξη του ανθρώπου ως υποκειμένου της δημιουργικής δραστηριότητας (στο ίδιο).

Σύμφωνα με τους Levine & Rizvi (2005: 65), οι ιδιότητες της εργασίας καθορίζουν αν ο στόχος της εργασίας είναι ο αυτοκαθορισμός ή όχι. Συγκεκριμένα, η δημιουργικότητα της εργασίας είναι η ιδιότητα που μπορεί να διασφαλίσει τον αυτοκαθορισμό του ατόμου και την ποιότητα στην εργασία. Η εργασία λοιπόν που μπορεί να προάγει την αυτοπραγμάτωση του ανθρώπου (μέσα από την εργασιακή διαδικασία και τη βελτίωση των συνθηκών εργασίας) είναι αυτή που ικανοποιεί την ανάγκη για εργασία, είναι η δημιουργική εργασία που αποτελεί εσωτερική ανάγκη του ανθρώπου (Πατέλης 2001, Βαζιούλιν 2004: 175-6). Σύμφωνα με το Βακαλιό (1984: 42-3), ο άνθρωπος με την αυτοπραγμάτωσή του μέσω της εργασίας μπορεί να επιτύχει την ελευθερία του και με την ελευθερία την ποιότητα ζωής. Η αυτοπραγμάτωση είναι η εκπλήρωση σε συνθήκες αυτονομίας και ελευθερίας των δημιουργικών ικανοτήτων, των γνώσεων και της προσωπικότητας του ανθρώπου μέσα από την εργασία του στην κοινωνία. Η δημιουργική εργασία είναι αυτό το είδος της εργασίας που προάγει την ανάγκη του ανθρώπου για αυτοπραγμάτωση (Λυμπερόπουλος 1990: 290).

Συνοψίζοντας, μπορούμε να πούμε ότι πραγματική ποιότητα στην εργασία και στη ζωής μπορεί να προκύψει μόνο με την καθολικοποίηση της δημιουργικής εργασίας και αυτό μπορεί να συμβεί μόνο πέρα από τα πλαίσια του καπιταλιστικού συστήματος.

3.1.3 Η «ποιότητα της εργασίας» ως διοικητική πρακτική: τα «προγράμματα ποιότητας»

Στην παρούσα ενότητα, αναφερόμαστε στα «προγράμματα ποιότητας»¹⁰, στην προέλευσή τους, στον τρόπο με τον οποίο λειτουργούν, στις επιδιώξεις που θέτουν, στα οφέλη που προσφέρουν στην επιχείρηση και στο κατά πόσο είναι πράγματι ωφέλιμα για τους εργαζομένους.

Στην εποχή μας, οι επιχειρήσεις προωθούν τα προγράμματα ποιότητας στην εργασία, έχοντας συνειδητοποιήσει τη δυσaréσκεια των εργαζομένων (που εκφράζεται με μείωση της παραγωγικότητας) από τη μη εμπλοκή τους στις αποφάσεις σχετικά με την εκτέλεση της εργασίας τους.

Τα προγράμματα ποιότητας ξεκίνησαν από την Ιαπωνία, όπου η εφαρμογή τους είχε θετικά αποτελέσματα, όσον αφορά την ποιότητα, την παραγωγικότητα και την ικανοποίηση από την εργασία. Στη συνέχεια, αναπτύχθηκαν δύο προσεγγίσεις. Η μία ήταν η Ιαπωνική προσέγγιση, που εγκατέστησε ένα σταθερό και παραγωγικό περιβάλλον, στρέφοντας την προσοχή της στην εξασφάλιση ποιότητας ζωής για τους εργαζομένους. Η δεύτερη, η δυτική προσέγγιση, έστρεψε το ενδιαφέρον της στη λύση ζωτικών προβλημάτων της επιχείρησης μέσω της εκμετάλλευσης των ιδεών των εργαζομένων (Stavroulakis 1993: 270-1). Επιδιώχθηκε η επίτευξη υψηλότερων επιπέδων ποιότητας μέσω της ολικής εμπλοκής όλων μέσα στην επιχείρηση (Rothschild & Ollilainen 1999). Τα προγράμματα ποιότητας άρχισαν να εφαρμόζονται το 1974 από Αμερικανικές επιχειρήσεις, οι οποίες θέλησαν μέσω της άντλησης της τεχνογνωσίας και της εμπειρίας των εργαζομένων, να αυξήσουν το κέρδος, την παραγωγικότητα και το μερίδιο αγοράς τους (Rothman 1987: 249-50, Smith 1997, Rothschild & Ollilainen 1999). Η εφαρμογή στην οργάνωση της παραγωγής των προγραμμάτων ποιότητας λαμβάνει διάφορες ονομασίες ανάλογα με την περίπτωση. Οι διοικητικές πρακτικές των «Κύκλων Ελέγχου Ποιότητας», μετεξελίχθηκαν σε «Διοίκηση Ολικής Ποιότητας» και σε «Ποιότητα στην εργασιακή

---

¹⁰ Με τον όρο «προγράμματα ποιότητας» εννοούμε στην παρούσα ενότητα την διοικητική πρακτική, η οποία διατηρώντας κοινά χαρακτηριστικά, διαφοροποιείται ως προς τον τρόπο εφαρμογής της και την ονομασία της. Έτσι, με τον όρο «προγράμματα ποιότητας» εννοούμε εδώ τους «κύκλους ποιότητας», την «διοίκηση ολικής ποιότητας», την «ποιότητα της εργασιακής ζωής» κτλ. Παράλληλα, η ποιότητα της εργασίας βλέπουμε ότι σαν διοικητική πρακτική αποσκοπεί στην επίτευξη των στόχων της επιχείρησης και δεν συμβαδίζει με την ποιότητα στην εργασία που είναι το ζητούμενο στην παρούσα μελέτη δηλαδή η ικανοποίηση των επιδιώξεων των εργαζομένων από την εργασία τους. Για το λόγο αυτό και τα προγράμματα ποιότητας εξετάζονται εδώ με κριτική διάθεση.

ζωή». Τα προγράμματα ποιότητας που υιοθετούν τον Ιαπωνικό τρόπο διοίκησης αποτελούν μια διαφορετική προσέγγιση στη διοίκηση. Θέτουν ως κεντρικό στοιχείο της στρατηγικής της επιχείρησης την συμμετοχή των εργαζομένων, ενώ εκτοπίζουν από αυτή τους αυστηρούς κανόνες και τις ταιϋλορικές πρακτικές (Καραγεωργίου 1993: 261).

Διάφοροι ερευνητές, όπως οι Deming, Juran & Gryna (βλ. Rothschild & Ollilainen 1999), έχουν χαρακτηρίσει τα προγράμματα ποιότητας ως μία πολύπλευρη διοικητική τεχνική, η οποία αποσκοπεί μέσω της ποιότητας των προϊόντων και της καλύτερης οργάνωσης της παραγωγής, στην ενίσχυση της παραγωγικότητας. Η ποιότητα, η συνεχής βελτίωση, η συνολική εμπλοκή (Rothschild & Ollilainen 1999), η ενίσχυση του εργασιακού χώρου, το καθεστώς ελέγχου, η ανύψωση του ηθικού, οι αρμονικές σχέσεις, ο εθελοντισμός, η διεύρυνση της σκέψης, το άμεσο σύστημα παράδοσης, ο περιορισμός της γραφειοκρατίας μέσα στην επιχείρηση, οι στενές σχέσεις με τους προμηθευτές είναι μερικοί από τους στόχους που θέτουν τα προγράμματα ποιότητας. Μάλιστα, δίνεται ιδιαίτερη έμφαση στην ικανοποίηση των πελατών αφού απ' αυτούς εξαρτάται η επιβίωση της επιχείρησης (Καραγεωργίου 1993: 262-4, Smith 1994).

Μέσα στα πλαίσια των προγραμμάτων ποιότητας συστήνονται και οι «ομάδες ποιότητας» οι οποίες περιλαμβάνουν συνήθως μέχρι 12 εργαζομένους, λειτουργούν εθελοντικά και ασχολούνται με τυχόν προβλήματα που προκύπτουν στην εργασία. Οι «κύκλοι ποιότητας» υπονοούν μέσω της φιλοσοφίας τους ότι το εργατικό δυναμικό είναι υψηλής τεχνικής ειδίκευσης (εκπαιδεύεται εξάλλου μέσω των προγραμμάτων ποιότητας σε απλές στατιστικές τεχνικές ελέγχου ποιότητας) και ότι στη βελτίωση της ποιότητας μπορούν να συμβάλουν όλοι οι εργαζόμενοι (Wells 1987: 3, Stavroulakis 1993: 270). Επιπλέον, πρέπει να σημειωθεί ότι η διάρκεια ζωής των κύκλων ποιότητας θεωρείται καθοριστικός παράγοντας της αποτελεσματικότητάς τους (Stavroulakis 1993: 279). Υποστηρίζεται ότι μέσω των ομάδων ποιότητας οι γνώσεις των εργαζομένων αντλούνται για την αύξηση της παραγωγικότητας και για τον επανασχεδιασμό της εργασίας, ώστε αυτή να αποτελεί ευχάριστη και σημαντική απασχόληση για τους εργαζομένους, και ότι παύει να υφίσταται η σύγκρουση ανάμεσα σ' αυτούς και την επιχείρηση (Wells 1987: 4, Rothman 1987: 248-9, Rothschild & Ollilainen 1999).

Τα προγράμματα ποιότητας επιδιώκουν την εξασφάλιση της ποιότητας, την αποτελεσματική οργάνωση, την άντληση της γνώσης των εργαζομένων, την

ικανοποίηση των πελατών, ώστε να επιτευχθεί για την επιχείρηση η αύξηση του μεριδίου της στην αγορά, των κερδών και της παραγωγικότητάς της, δηλαδή η βελτίωση της ανταγωνιστικής της θέσης (Rothschild & Ollilainen 1999, Thompson 1989: 221-2, Wells 1987: 1).

Πρέπει να σημειωθεί ότι τα προγράμματα ποιότητας εφαρμόζονται σε όλων των ειδών τις επιχειρήσεις αλλά συναντιούνται συχνότερα στις μεγάλες επιχειρήσεις με ηγετική θέση, σε επιχειρήσεις με περιορισμένα οριακά κέρδη λόγω αυξανόμενου διεθνούς ανταγωνισμού και σε επιχειρήσεις που εισάγουν τεχνολογικές αλλαγές (Wells 1987: 4-5).

Μπορεί οι επιχειρήσεις να προβάλουν ιδιαίτερα τα οφέλη των προγραμμάτων ποιότητας τόσο για τους εργαζόμενους όσο και για τους καταναλωτές, όμως έχουν διατυπωθεί κριτικές για το κατά πόσο μία τέτοια στρατηγική καταφέρνει να εξασφαλίσει πράγματι ποιότητα για τους εμπλεκόμενους τόσο στην παραγωγή όσο και στην κατανάλωση. Ο Wells (1987: 13) επισημαίνει ότι τα προγράμματα ποιότητας αποτελούν διοικητική στρατηγική, η οποία μέσω της εργασίας αποσκοπεί στην διασφάλιση της επιβίωσης της επιχείρησης στις αλλαγές που συνεπάγονται οι νέες τεχνολογίες και στις μεταβαλλόμενες οικονομικές συνθήκες. Τονίζει όμως ότι μέσω αυτών των προγραμμάτων δεν επωφελούνται σε τελική ανάλυση οι εργαζόμενοι γιατί η σχέση υποταγής και κυριαρχίας εξακολουθεί να υφίσταται. Ο Λιοδάκης (2000α) υποστηρίζει ότι τα προγράμματα ποιότητας δεν ευνοούν τους άμεσους παραγωγούς στο σύνολό τους.

Οι προσδοκίες ότι τα προγράμματα ποιότητας θα αύξαναν την ικανοποίηση από την εργασία, θα μείωναν τις συγκρούσεις μέσα στην επιχείρηση, θα ενίσχυαν την επιδίωξη των επιχειρησιακών στόχων από την πλευρά των εργαζομένων και θα ενίσχυαν την συνεργασία μεταξύ διοίκησης και εργαζομένων δεν επιβεβαιώθηκαν (Rothman 1987: 249-50). Αντίθετα, σε κάποιες περιπτώσεις, τα προγράμματα ποιότητας αποτελούν αναβαθμισμένη μορφή της επιστημονικής διοίκησης, αφού έχει παρατηρηθεί αύξηση του διαχωρισμού μεταξύ χειρονακτικής και πνευματικής εργασίας, μείωση της εργασιακής σταθερότητας, μείωση των πραγματικών εισοδημάτων, μείωση της ασφάλισης και αύξηση της εντατικοποίησης στην εργασία (Wardell 1999: 7).

Έχει εκφραστεί η ανησυχία ότι με την εφαρμογή των προγραμμάτων ποιότητας θίγονται οι εργατικές ενώσεις μέσω της άμεσης συνεργασίας της επιχείρησης με τους εργαζομένους, και αυξάνεται ο έλεγχος που ασκείται στους τελευταίους χωρίς να

βελτιώνεται η δυνατότητα συμμετοχής τους στη λήψη αποφάσεων ούτε οι συνθήκες εργασίας (Rothman 1987: 249-50, Wells 1987: 2, 5, 6).

Οι υποσχέσεις για εκδημοκρατισμό του εργασιακού χώρου και της κοινωνίας μέσω των προγραμμάτων ποιότητας δεν επαληθεύονται (Wells 1987: 1). Αν και η γραφειοκρατία απορρίπτεται και δίνεται έμφαση στην «εξουσιοδότηση» (εκχώρηση αρμοδιοτήτων-ευθυνών στους εργαζομένους), η τελευταία ενθαρρύνεται με αποκλειστικό στόχο την ενίσχυση της προσπάθειας των εργαζομένων για την επιδίωξη της ποιότητας και της παραγωγικότητας που επιζητά η επιχείρηση και για να μεγιστοποιήσει τα κέρδη της. Η αρχή της εξουσιοδότησης που θέτουν τα προγράμματα ποιότητας δεν ωφελεί με κανένα τρόπο τον εργαζόμενο. Οι Rothschild & Ollilainen (1999) θεωρούν ότι η εξουσιοδότηση παρέχει μόνο ψεύτικη συμμετοχή, γιατί ούτε όλοι οι εργαζόμενοι συμμετέχουν, ούτε εκείνοι που συμμετέχουν έχουν λόγο στις σημαντικές αποφάσεις της επιχείρησης, ούτε καταργείται η ιεραρχική δομή της επιχείρησης. Τελικά, η εξουσιοδότηση των προγραμμάτων ποιότητας είναι περιορισμένη και δεν αντιστοιχεί στη «βιομηχανική δημοκρατία» που προβλέπει τον εμπλουτισμό της εργασίας (Thompson 1989: 226).

Τα προγράμματα ποιότητας μπορεί να βελτιώνουν την ικανοποίηση κάποιων εργαζομένων από την εργασία τους, αλλά η συμμετοχή τους σε αυτά δεν αποδίδει ουσιαστική δύναμη (Smith 1997). Σύμφωνα με έρευνα που έγινε από τον Wells, τα εν λόγω προγράμματα δεν προωθούν την ισότιμη συνεργασία ανάμεσα στη διοίκηση και τους εργαζομένους, αλλά ενισχύουν τη δύναμη της διοίκησης, περιορίζουν τα δημοκρατικά στοιχεία στον εργασιακό χώρο και επιδεινώνουν τις συνθήκες εργασίας (Wells 1987: 4-5).

Προς την ίδια κατεύθυνση, οι Rothschild & Ollilainen (1999) επισημαίνουν ότι παρόλο που τα προγράμματα ποιότητας θέτουν ως αρχή τους την ευρεία συμμετοχή εργαζομένων στη λήψη αποφάσεων, ο ιεραρχικός έλεγχος υποκρύπτεται αλλά και ασκείται, μέσω πρακτικών ελέγχου της ποιότητας και του χρόνου εργασίας, ή μέσω του αυτοελέγχου που ασκούν μεταξύ τους τα μέλη των σχηματιζόμενων ομάδων. Επιπλέον, ο έλεγχος υποκρύπτεται πίσω από την υιοθέτηση της ορολογίας που χρησιμοποιείται από δήθεν δημοκρατικούς οργανισμούς.

Με την εφαρμογή των προγραμμάτων ποιότητας παρατηρείται και η περαιτέρω εντατικοποίηση της εργασίας. Με την «πολυειδίκευση» και την «πολυλειτουργικότητα», οι εργαζόμενοι εντείνουν την εργασιακή τους προσπάθεια καθώς επιβαρύνονται με νέες υποχρεώσεις και καθήκοντα, με μία συνεχή πίεση (τους

παρέχεται σε περιορισμένο βαθμό η δυνατότητα να απουσιάζουν από την εργασία ή να κάνουν διάλειμμα) (Thompson 1989: 227).

Φαίνεται ότι η εφαρμογή στην παραγωγή των προγραμμάτων ποιότητας σε συνδυασμό με τη μέθοδο «ακριβώς στον κατάλληλο χρόνο» (just in time), μειώνει το κόστος αποθήκευσης και εξασφαλίζει την κατάλληλη ποιότητα και ποσότητα του προϊόντος (Thompson 1989: 221-2). Όμως, η εν λόγω μέθοδος απαιτεί τη συμμετοχή των εργαζομένων, οι οποίοι καλούνται να προσέχουν το χρόνο του κύκλου παραγωγής, το σχεδιασμό και την προσαρμογή των αποθεμάτων με τις ανάγκες της παραγωγής και την ποιότητα των προϊόντων. Έτσι, οι εργαζόμενοι δούλευαν περισσότερο εντατικά, με άγρυπνη προσοχή, με λιγότερα διαλείμματα, με μεγαλύτερα επίπεδα άγχους και με περιορισμένη αυτονομία. Επιπλέον, τα συστήματα «ακριβώς στην ώρα» περιορίζουν τον αριθμό των εργαζομένων που χρειάζεται η επιχείρηση και τις απαιτούμενες από αυτούς δεξιότητες (Smith 1997).

Εν κατακλείδι, μπορούμε να πούμε ότι τα προγράμματα ποιότητας αποτελούν ακόμη μία διοικητική πρακτική για την αύξηση των κερδών της επιχείρησης και ελάχιστα σχετίζονται με βελτίωση των συνθηκών της εργασίας. Όπως υποστηρίζει ο Green (2006: 9), η έννοια της ποιότητας στην εργασία έχει ως σημείο αναφοράς την ευημερία του εργαζόμενου και μπορεί να προκύψει μόνο με ενέργειες που αποσκοπούν σ' αυτήν την ευημερία και όχι σε εκείνη της επιχείρησης ή των πελατών της.

Μία πλευρά των προγραμμάτων ποιότητας, που θα μας απασχολήσει στην επόμενη ενότητα, είναι εκείνη που αφορά την παραγωγή ποιοτικών προϊόντων προσαρμοσμένων στις ειδικές και μεταβαλλόμενες απαιτήσεις επιμέρους κατηγοριών πελατών της επιχείρησης.

3.1.4 Η ποιότητα των προϊόντων και των υπηρεσιών

Το ερώτημα στο οποίο θα προσπαθήσουμε να απαντήσουμε τώρα είναι το κατά πόσο εξασφαλίζεται σήμερα η παραγωγή ποιοτικών προϊόντων που να εξυπηρετούν τα συμφέροντα του καταναλωτή, μέσω της εφαρμογής προτύπων και ιδιαίτερα μέσω της τυποποίησης κατά ISO¹¹.

---

¹¹Ο ISO (Διεθνής Οργανισμός Τυποποίησης) είναι ο μεγαλύτερος παγκοσμίως οργανισμός στην ανάπτυξη προτύπων. Αποτελεί δίκτυο των εθνικών οργανισμών τυποποίησης 148 χωρών, έχοντας ένα μέλος ανά χώρα. Ο ISO είναι ένας μη κυβερνητικός οργανισμός: τα μέλη του δεν είναι αντιπρόσωποι

Η τυποποίηση των προϊόντων και των υπηρεσιών έχει πάρει στις μέρες μας μεγάλες διαστάσεις και οι οργανισμοί τυποποίησης διατείνονται ότι εξασφαλίζουν την ποιότητα για τον καταναλωτή. Όμως, αληθεύει πράγματι κάτι τέτοιο; Αν και η ισχύουσα αντίληψη είναι ότι η τυποποίηση διασφαλίζει την ποιότητα, έχουν διατυπωθεί και πολλές αντίθετες γνώμες.

Ας δούμε, αρχικά, τι σημαίνει τυποποίηση. Η τυποποίηση ορίζεται σύμφωνα με τον ISO, ως τεχνική προδιαγραφή ή άλλο έγγραφο, προσιτό στο κοινό, καταρτιζόμενο με τη συνεργασία και τη συναίνεση ή τη γενική αποδοχή όλων των ενδιαφερομένων μερών, βασιζόμενο επί κοινών αποτελεσμάτων της επιστήμης, της τεχνολογίας και των εμπειριών, το οποίο στοχεύει στο μέγιστο δυνατό όφελος υπέρ της Κοινότητας¹² στο σύνολό της, και το οποίο έχει εγκριθεί από αναγνωρισμένο οργανισμό σε εθνικό, περιφερειακό ή διεθνές επίπεδο (όπως παρατίθεται στο Nicolas & Repussard 1988: 11).

Μέσα στους στόχους της τυποποίησης περιλαμβάνεται και η προαγωγή των συμφερόντων των καταναλωτών με την εξασφάλιση της ποιότητας των αγαθών και των υπηρεσιών. Γενικότερα, η τυποποίηση στοχεύει στην διασφάλιση της ποιότητας ζωής (ασφάλεια, υγεία και προστασία του περιβάλλοντος) και στην ενίσχυση των εμπορικών συναλλαγών με την κατάργηση των διαφόρων εμποδίων (Nicolas & Repussard 1988: 17).

Στις μέρες μας, η επικρατούσα άποψη είναι ότι η τυποποίηση κατά ISO συνεισφέρει στο να γίνει η ανάπτυξη, η παραγωγή και η προσφορά των αγαθών περισσότερο αποτελεσματική και ασφαλής. Παράλληλα, υποστηρίζεται ότι η τυποποίηση καθιστά το εμπόριο μεταξύ χωρών ευκολότερο και δικαιότερο και ότι εφοδιάζει τις κυβερνήσεις με μία τεχνική βάση για τη νομοθεσία που αφορά την υγεία, την ασφάλεια και το περιβάλλον. Επίσης βοηθάει στην μεταφορά τεχνολογίας προς τις αναπτυσσόμενες χώρες. Τέλος, η τυποποίηση κατά ISO έχει τη φήμη ότι συμβάλει στην προστασία του καταναλωτή και γενικότερα αυτών που χρησιμοποιούν προϊόντα και υπηρεσίες, ώστε η ζωή τους να γίνεται ευκολότερη (ISO 2005).

των εθνικών κυβερνήσεων, αλλά απαρτίζονται τόσο από φορείς εξουσιοδοτημένους από τις κυβερνήσεις, όσο και από μέλη που προέρχονται από τον ιδιωτικό τομέα, όπως είναι οι σύνδεσμοι βιομηχάνων. Επομένως, ο ISO υποστηρίζει ότι έχει τη δυνατότητα να βρίσκει συναινετικές λύσεις που εκπληρώνουν τόσο τις απαιτήσεις των επιχειρήσεων όσο και τις ευρύτερες ανάγκες της κοινωνίας (ISO 2005).

¹² Εδώ ο ορισμός αφορά τα πρότυπα της Ευρωπαϊκής Ένωσης, αλλά κατ' αντιστοιχία μπορεί να γενικευθεί για την τυποποίηση ως διαδικασία.

Τα πρότυπα συνήθως αφορούν συγκεκριμένα προϊόντα το καθένα. Εξαίρεση αποτελεί το ISO 9000 και το ISO 14000, τα οποία μπορούν να εφαρμοστούν σε κάθε οργανισμό, μεγάλο ή μικρό, όποιο και αν είναι το προϊόν, σε οποιονδήποτε τομέα δραστηριότητας. Από τα παραπάνω δύο πρότυπα, το ISO 9000 αναφέρεται στην «διοίκηση ποιότητας», δηλαδή στην προσπάθεια του κρινόμενου οργανισμού να ενισχύσει την ικανοποίηση των πελατών. Γενικά, το ISO 9000 πιστοποιεί επίσημα ότι ο κρινόμενος οργανισμός λειτουργεί με ποιοτικό τρόπο (ISO 2005).

Εντούτοις, πολλές αντίθετες απόψεις έχουν διατυπωθεί σχετικά με το κατά πόσο η τυποποίηση, γενικότερα, και το πρότυπο ISO 9000, ειδικότερα, συμβάλουν στην πραγματική ποιότητα του τελικού προϊόντος και στην εξασφάλιση της ικανοποίησης των αναγκών του τελικού καταναλωτή.

Είναι αξιοσημείωτο ότι πολλοί από τους ανθρώπους που εργάζονται μέσα στους οργανισμούς τυποποίησης ή στις επιχειρήσεις που εφαρμόζουν την τυποποίηση εκφράζουν αρνητικές γνώμες για την αξιοπιστία και την αποτελεσματικότητα του ISO 9000 και γενικότερα, για την συμβολή των προτύπων στην προαγωγή της ποιότητας του τελικού προϊόντος. Συγκεκριμένα, προκύπτει ότι το ISO 9000 λειτουργεί με αναποτελεσματικό τρόπο σε ορισμένες χώρες, αφού δίνεται περιορισμένη έμφαση στην εφαρμογή του, ενώ οι κρινόμενοι οργανισμοί ενδιαφέρονται μόνο για την πιστοποίηση σαν έγγραφο. Κάποιοι από τους οργανισμούς που εκδίδουν τις πιστοποιήσεις εγκαταλείπουν τις επιχειρήσεις που έχουν αξιολογηθεί με βάση το ISO 9000 να δρουν ανεξέλεγκτα, με ελάχιστη επιτήρηση και ελάχιστη λήψη πρωτοβουλιών (Management Systems 2002). Μία άλλη κριτική υποστηρίζει ότι πάρα πολλές επιχειρήσεις, κυρίως μικρές, οδηγούνται στην απόκτηση πιστοποίησης για λάθος λόγο. Πολλές επιχειρήσεις θεωρούν ότι ένα πιστοποιητικό κατά ISO 9000 εγγυάται υψηλά επίπεδα ποιότητας και υπηρεσιών αλλά αυτό δεν αληθεύει (Goasdoue 2002). Όπως προαναφέραμε, σε πολλές περιπτώσεις οι επιχειρήσεις μπαίνουν στη διαδικασία της απόκτησης πιστοποιητικού ποιότητας επειδή αυτό θεωρείται απαραίτητο για την επέκτασή τους και γενικότερα για τη στρατηγική τους. Φαίνεται ότι αυτό που ενδιαφέρει στις περισσότερες περιπτώσεις τις επιχειρήσεις είναι να παρουσιάζουν πόσο τέλεια πληρούν τις προϋποθέσεις για τυποποίηση παρά να στοχεύουν πράγματι στην ικανοποίηση των απαιτήσεων των πελατών για ποιότητα (Znamenacek 2002).

Δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι η πιστοποίηση είναι μόνο η πράξη που επιβεβαιώνει ότι ένα προϊόν ή μία υπηρεσία συμβαδίζει με τις καθορισμένες τεχνικές

προδιαγραφές και τα πρότυπα (Nicolas & Repussard 1988: 20). Αυτό μπορεί λοιπόν σε πολλές περιπτώσεις να μη σχετίζεται άμεσα με την ποιότητα του τελικού προϊόντος. Αντίθετα, η τυποποίηση μπορεί να συντελέσει και στην επιδείνωση των συνθηκών εργασίας με την αύξηση της εντατικοποίησης, της ανασφάλειας και τον περιορισμό του ελέγχου της εργασίας από τους εργαζομένους (Λιοδάκης 2000α).

Όσον αφορά ειδικά τα «προγράμματα ποιότητας» στα οποία εφαρμόζεται και η τυποποίηση κατά ISO, επισημαίνεται ότι και εκεί η διασφάλιση της ποιότητας του προϊόντος σχετίζεται με την ικανοποίηση συγκεκριμένων στατιστικών ορίων και όχι με το αν το προϊόν είναι γενικότερα καλής ή κακής ποιότητας (Rothschild & Ollilainen 1999, Λιοδάκης 2000α).

Συμπερασματικά, μπορούμε να παρατηρήσουμε ότι ο ISO είναι ένας οργανισμός ο οποίος ενσωματώνει πολλούς και αντικρουόμενους στόχους, όπως είναι η προώθηση της ποιότητας από τη μία μεριά και η βελτίωση της ανταγωνιστικής θέσης των επιχειρήσεων από την άλλη. Φαίνεται να δρα και για λογαριασμό του κράτους, μέσω της εμπλοκής των εθνικών κυβερνήσεων, και για τη μεγιστοποίηση του κέρδους των επιχειρήσεων. Όμως, οι στόχοι αυτοί είναι δύσκολο να συμβαδίσουν στον ίδιο οργανισμό. Ως εκ τούτου, είναι αβέβαιη η συμβολή του στην παραγωγή προϊόντων ποιότητας. Αυτό άλλωστε δε μας εκπλήσσει, δεδομένου ότι, όπως έχουμε αναφέρει και στην ανάλυση για την αλλοτρίωση (ενότητα 1.3), είναι ουσιαστικά αδύνατο το καπιταλιστικό σύστημα να εξασφαλίσει παραγωγή προϊόντων ποιότητας, αφού το προϊόν της εργασίας είναι αλλοτριωμένο, άρα εχθρικό προς τον άνθρωπο.

3.2 Η ποιότητα του τρόπου ζωής

Σε τούτη την ενότητα θα ασχοληθούμε με κάποιες από τις σημαντικότερες εξελίξεις που διαμορφώνουν το σύγχρονο τρόπο ζωής. Οι εξελίξεις αυτές αφορούν την αστικοποίηση, τον καταναλωτισμό και τη διαμόρφωση των προτύπων όσον αφορά τη συμβολή των φύλων στην οικογένεια. Επίσης, σε ξεχωριστές υποενότητες αναλύονται τα ζητήματα της ανισότητας, των ανθρώπινων σχέσεων, της ικανοποίησης των αναγκών και της ποιότητας του περιβάλλοντος.

Οι υψηλοί ρυθμοί οικονομικής ανάπτυξης που σημειώνονται στις μέρες μας και η επιστημονική και τεχνολογική εξέλιξη, προσανατολίζονται προς την ικανοποίηση των αναγκών της κυρίαρχης τάξης και όχι προς τη βελτίωση του βιοτικού επιπέδου όλης της κοινωνίας. Πρόκειται για μία καπιταλιστική ανάπτυξη, με την οποία

συμπορεύονται η ερήμωση της υπαίθρου, η έξαρση του καταναλωτισμού, η κρίση των ανθρώπινων σχέσεων, η ανισότητα, η φτώχεια και η υποβάθμιση του περιβάλλοντος (Τσιάντης 2003).

Ας ξεκινήσουμε αναφερόμενοι στην ερήμωση της υπαίθρου που προκύπτει από το σύγχρονο τρόπο ζωής ο οποίος έχει σημαδευτεί από την εκτεταμένη αστικοποίηση. Με την αστικοποίηση, πολλές μη αστικές περιοχές ερημώνουν και απειλείται η οικονομική και κοινωνική τους βιωσιμότητα. Παράλληλα, οι επενδύσεις σε αυτές τις περιοχές είναι ανύπαρκτες. Στα αστικά κέντρα δημιουργούνται νέες ανάγκες, όπως η μηχανοποίηση της οικιακής εργασίας για τους εργαζομένους, οι οποίοι δεν μπορούν με την αύξηση του μισθού τους να βελτιώσουν και την ποιότητα ζωής τους (στο ίδιο: 73-4, 68).

Σύμφωνα με το Lodziak (1995: 62, 4, 116), η σημαντική και ικανοποιητική ζωή για το άτομο μπορεί να επιτευχθεί μέσω της αυτονομίας, της ικανοποίησης των αναγκών, της αίσθησης σπουδαιότητας και ασφάλειας. Όμως, κάτω από την επίδραση του καπιταλισμού, η αδυναμία των ανθρώπων να επιτύχουν σημαντική και ικανοποιητική ζωή καλύπτεται από την στροφή τους στην κατοχή πόρων και σε ένα τρόπο ζωής βασιζόμενο στην κατανάλωση.

Σύμφωνα με τον Πατέλη (2004β: 149-52, 155), στη σύγχρονη καπιταλιστική κοινωνία, οι ανάγκες διαμορφώνονται με βάση τις σχέσεις παραγωγής και με την επίδραση του καταναλωτισμού. Ιδιαίτερα σημαντικός είναι ο ρόλος της διαφήμισης, η οποία ενσωματώνεται στην παραγωγή (τμήμα μάρκετινγκ) και αποσκοπεί στην διαμόρφωση της ζήτησης, λειτουργώντας προς όφελος του παραγωγού και όχι του καταναλωτή. Θεμελιωδέστερα, η διαφήμιση ως μέρος της παραγωγής του αποξενωμένου εμπορεύματος (βλ. ενότητα 1.3) λειτουργεί και αυτή ως παράγοντας αποξένωσης. Για να επιτύχει το σκοπό της, χρησιμοποιεί διάφορες τεχνικές όπως είναι η ψευδής διαφοροποίηση κάθε προϊόντος μίας επιχείρησης από τα ίδια προϊόντα των ανταγωνιστών της, και γενικότερα η επίκληση πλασματικών ιδιοτήτων του προϊόντος. Η διαφήμιση δεν αποτελεί απλά τεχνική αύξησης της ζήτησης, αλλά εμπεριέχει και κοινωνικό περιεχόμενο το οποίο αποτυπώνεται στο φαινόμενο του καταναλωτισμού και της μαζικής παραγωγής. Η διαφήμιση λειτουργεί ως μέθοδος χειραγώγησης με στόχο την επιβολή της ψυχολογίας του καταναλωτισμού. Όπως κάθε άλλη προσπάθεια χειραγώγησης, αποσκοπεί στην αλλαγή της σκέψης και της συμπεριφοράς των καταναλωτών σε βάρος των συμφερόντων τους, της ικανοποίησης των πραγματικών τους αναγκών και του τρόπου ζωής τους.

Μία από τις αλλαγές που χαρακτηρίζει επίσης το σύγχρονο τρόπο ζωής είναι η αλλαγή των προτύπων όσον αφορά τη συμβολή των φύλων στην οικογένεια μέσω της εργασίας τους. Σε αντίθεση με το παρελθόν που δούλευε συνήθως μόνο ο άντρας και η οικογένεια ζούσε από το μισθό του, σήμερα δουλεύουν όλα τα ενήλικα μέλη της οικογένειας. Πολλές φορές η προσπάθεια των γυναικών για το συνδυασμό της οικογενειακής και της επαγγελματικής ζωής οδηγεί στην υποβάθμιση των όρων εργασίας για αυτές και στην αδυναμία δημιουργίας μίας καριέρας (Kamerman & Kahn 1987: 289-290). Οι πιέσεις που ασκούνται στην εργασία αυξήθηκαν την ίδια περίοδο που παρατηρήθηκε η μαζική είσοδος γυναικών στην αγορά εργασίας με αποτέλεσμα να εργάζονται σκληρά σπαταλώντας μεγάλο μέρος της ενέργειάς τους και από την άλλη να προσπαθούν να ανταπεξέλθουν και στις οικογενειακές τους υποχρεώσεις (αν και παρατηρείται ότι ξοδεύουν περισσότερο χρόνο με τα παιδιά τους από ότι στο παρελθόν). Ταυτόχρονα, οι άντρες εργάζονται συνήθως με εξαντλητικά ωράρια και δεν συμμετέχουν στις οικογενειακές υποχρεώσεις (Bunting 2004: 246-7, 260, Λυμπεράκη & Μουρίκη 1996: 146, 148). Η ποιότητα ζωής των γυναικών περιορίζεται, επίσης, από το γεγονός ότι αναγκάζονται να επιλέγουν θέσεις που δεν τους εξασφαλίζουν ποιότητα στην εργασία (μη αξιοποίηση δεξιοτήτων, ανασφάλεια, χαμηλές αμοιβές). Σε πολλές περιπτώσεις μάλιστα, οι γυναίκες αντιμετωπίζουν το δίλλημα να επιλέξουν μεταξύ καριέρας ή απόκτησης παιδιών. Σχετικά με την ένταξη των γυναικών στην αγορά εργασίας μέσω της ευέλικτης απασχόλησης, η Λυμπεράκη και η Μουρίκη (1996: 146, 148) επισημαίνουν ότι με αυτό τον τρόπο η γυναίκες εργάζονται κάτω από μη ικανοποιητικές συνθήκες εργασίας και εξακολουθεί να τους αποδίδεται το μεγαλύτερο βάρος για την διεκπεραίωση των οικογενειακών υποχρεώσεων. Ως λύση για τη βελτίωση της θέσης των γυναικών προτείνουν τη ριζική αναδιανομή των ρόλων, των καθηκόντων και του εργάσιμου χρόνου ανάμεσα στα δύο φύλα.

Σε γενικές γραμμές, σύμφωνα με τον Coombs (1990: 126-7), η επίτευξη της ποιότητας ζωής μπορεί να πραγματοποιηθεί μέσω των ανθρώπινων δραστηριοτήτων μέσα σε περιβάλλοντα κατάλληλα για διαβίωση. Μία κοινωνία μπορεί να διασφαλίσει ποιότητα ζωής αν προσφέρει τέτοια περιβάλλοντα, αποτελεσματική πρόσβαση σε αυτά και δυνατότητα επιλογής μεταξύ αυτών. Όμως, η σύγχρονη βιομηχανική κοινωνία απειλεί την ποικιλία και την πραγματοποίηση τέτοιων επιλογών.

Αφού αναφερθήκαμε, με συντομία, σε πτυχές του σύγχρονου τρόπου ζωής όπως είναι η αστικοποίηση, ο καταναλωτισμός και οι ρόλοι των δύο φύλων στην εργασία, ας εξετάσουμε πιο αναλυτικά, στις επόμενες υποενότητες, τα ζητήματα της ανισότητας, των ανθρωπίνων σχέσεων, της ικανοποίησης των αναγκών και της ποιότητας του περιβάλλοντος, τα οποία αποτελούν επίσης ζητήματα που σχετίζονται με το σύγχρονο τρόπο ζωής.

3.2.1 Η ανισότητα

Ο Cohen, όπως αναφέρεται από τον Korsgaard (1993: 54), υποστηρίζει ότι οι άνθρωποι πρέπει να έχουν ίσες ευκαιρίες πρόσβασης στην ευημερία, στους πόρους και στις άλλες επιθυμητές καταστάσεις του ατόμου. Όμως, έντονο είναι το φαινόμενο της ανισότητας στις μέρες μας, το οποίο εντείνεται μεταξύ των κατοίκων της ίδιας χώρας, αλλά και μεταξύ χωρών και μεταξύ γενεών. Ένα από τα ζητήματα που απασχολεί τις σύγχρονες κοινωνίες είναι η βελτίωση της ποιότητας ζωής και η επίτευξη μεγαλύτερης ισότητας στη διανομή του πλούτου τόσο για την παρούσα όσο και για τις μελλοντικές γενιές, όμως οι εφαρμοζόμενες πολιτικές αδυνατούν να δώσουν αποτελεσματικές λύσεις (Salih 2003).

Η ανισότητα μεταξύ γενεών εξετάζεται μέσα από την έννοια της αειφόρου ανάπτυξης. Σύμφωνα με τον Barbier (2003), η Παγκόσμια Επιτροπή Περιβάλλοντος και Ανάπτυξης ορίζει την αειφόρο ανάπτυξη ως την ανάπτυξη η οποία καλύπτει της ανάγκες της παρούσας γενιάς χωρίς να θυσιάζει την δυνατότητα των μελλοντικών γενεών να ικανοποιήσουν τις δικές τους ανάγκες. Αρκετοί οικονομολόγοι αποδέχονται την παραπάνω ερμηνεία της αειφορίας επειδή είναι εύκολα μετατρέψιμη σε οικονομικούς όρους. Έτσι, η οικονομική ερμηνεία του ορισμού της αειφορίας είναι ότι η διασφάλιση της ποιότητας ζωής στις μέρες μας δεν θα πρέπει να ευθύνεται για την επιδείνωσή της στο μέλλον. Η ερμηνεία αυτή σε νεοκλασικούς όρους σημαίνει ότι η οικονομική ευημερία στις δύο αυτές χρονικές περιόδους θα πρέπει να είναι τουλάχιστον στα ίδια επίπεδα (Salih 2003).

Έντονη είναι η παρουσία ανισότητας και σε επίπεδο χωρών. Οι ιδιωτικές επενδύσεις των πολυεθνικών επιχειρήσεων στις υπανάπτυκτες χώρες κινητοποιούνται αποκλειστικά από την επιδίωξη του κέρδους. Αντίθετα, οι χώρες αυτές έχουν ανάγκη από την ενίσχυση της τοπικής παραγωγής, την εξασφάλιση οικονομικής, κοινωνικής και πολιτικής αυτονομίας, την βελτίωση των κοινωνικών συνθηκών, του εμπορίου,

των ανθρώπινων σχέσεων και ικανοτήτων, και όχι την ανάπτυξη εξαγωγικών βιομηχανιών και την εισαγωγή παραγόντων ανισορροπίας, που προκαλεί η δραστηριότητα των πολυεθνικών επιχειρήσεων. Επίσης, η εγκατάσταση βιομηχανιών σε υποανάπτυκτες περιοχές ενισχύει την ανισομερή ανάπτυξη, αφού η παραγόμενη υπεραξία μεταφέρεται και πάλι στις αναπτυγμένες χώρες όπου υπάρχουν μεγαλύτερα περιθώρια κέρδους από τις επενδύσεις (Γκόρτς 1975: 67).

Όμως, ανισορροπία δεν παρατηρείται μόνο μεταξύ γενεών και χωρών αλλά και μεταξύ κοινωνικών τάξεων. Σύμφωνα με τους μαρξιστές, πραγματική κοινωνική ανάπτυξη δεν μπορεί να πραγματοποιηθεί σε μία ταξική κοινωνία, όπου η ανάπτυξη αποσκοπεί στην εξυπηρέτηση των συμφερόντων της άρχουσας καπιταλιστικής τάξης (Τσιάντης 2003). Σύμφωνα με τον Lafargue, όπως αναφέρει ο Λυμπερόπουλος (1990: 175-6), η καπιταλιστική παραγωγή υπαγορεύει την αύξηση του κοινωνικού πλούτου την ίδια στιγμή που εντείνεται η εξαθλίωση των εργαζομένων. Στο καπιταλιστικό σύστημα, η καπιταλιστική τάξη απολαμβάνει τησχόλη και τη διασκέδαση, ενώ η εργατική τάξη εργάζεται πολύ και καταναλώνει λίγο (Λαφάργκ 1981: 26). Η ιδιοποίηση από άτομα και επιχειρήσεις των δικαιωμάτων εκμετάλλευσης της γης, των σπάνιων πόρων, των τεχνολογιών και των ικανοτήτων προκαλεί την όλο και μεγαλύτερη συγκέντρωση του πλούτου σε λίγους και την επιδείνωση της οικονομικής θέσης των πολλών (Coombs 1990: 76-7).

Η επιδίωξη του κέρδους συνεπάγεται ότι η παραγωγή προσφέρει σε μεγαλύτερο βαθμό την αφθονία εκφρασμένη σε αγαθά που είναι ακατάλληλα για τις ανάγκες της κοινωνίας και αυτό υπαγορεύει απαραίτητα την φτώχεια της πλειοψηφίας του παγκόσμιου πληθυσμού. Το καπιταλιστικό σύστημα δεν συμβαδίζει, επομένως με αυτό που χρειάζονται οι άνθρωποι (Lodziak 1995: 115-6).

Σύμφωνα με τον Lane (2000: 327-8), θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι η οικονομία της αγοράς δεν περιλαμβάνει μηχανισμούς για να βελτιώσει την ποιότητα ζωής, αφού η ποιότητα ζωής αποτελεί «εξωτερικότητα» ως προς τη λειτουργία της αγοράς. Πράγματι, η οικονομία της αγοράς διαμορφώθηκε στο παρελθόν, όταν η υλική ευημερία είχε μεγαλύτερη βαρύτητα στην ποιότητα ζωής από ότι για παράδειγμα οι ανθρώπινες σχέσεις, και έτσι ο στόχος της αγοράς για μεγιστοποίηση της χρησιμότητας και η οικονομική ευημερία είχαν μεγάλη βαρύτητα για τη διασφάλιση ποιότητας ζωής. Σήμερα, όμως, που η βαρύτητα άλλων στοιχείων της ποιότητας ζωής, όπως η οικογένεια, η φιλία, η εργασία κτλ., έχει αυξηθεί σημαντικά,

θα πρέπει να αναζητηθεί κάποιο άλλο κοινωνικό-οικονομικό σύστημα που να εξασφαλίζει την ποιότητα ζωής μέσα από τη λειτουργία του.

Στις αμερικανικές πόλεις για παράδειγμα, όπως αναφέρει ο King (2004), είναι χαρακτηριστική η ύπαρξη οικονομικής και κοινωνικής ανισότητας, ιδιαίτερα μάλιστα σε κάποιες γειτονιές αυτών των πόλεων. Εκεί η υποδομή για την προσέλκυση επενδυτών είναι ανύπαρκτη. Οι κάτοικοι είναι σε μεγάλο ποσοστό μετανάστες, οι οποίοι δεν μπορούν εύκολα να δανειστούν από τράπεζες, λόγω του ότι αντιμετωπίζονται με προκατάληψη. Σε αυτές τις περιοχές υπάρχει έλλειψη υπηρεσιών, όπως υποδομή για ιατροφαρμακευτική περίθαλψη και αστυνόμευση, με επακόλουθο την έξαρση της εγκληματικότητας και την αποθάρρυνση των επενδύσεων. Επίσης, δεν υπάρχει η κατάλληλη υποδομή για την επαρκή εκπαίδευση των νέων. Οι γειτονιές αυτές είναι απομονωμένες από την υπόλοιπη πόλη τόσο χωροταξικά, όσο και οικονομικά και αποτελούνται από άτομα της ίδιας προέλευσης. Οι κάτοικοί τους μεγαλώνουν χωρίς τα πρότυπα που υιοθετεί η υπόλοιπη κοινωνία, χωρίς συναισθηματική στήριξη και καθοδήγηση από τους ενήλικες, και επιβιώνουν σε πολλές περιπτώσεις παραμελημένοι και υπό συνθήκες βίας. Ως επακόλουθο της κοινωνικής και οικονομικής ανισότητας, οι νέοι δεν λαμβάνουν επαρκή εκπαίδευση, και κατά συνέπεια δεν μπορούν να ενταχθούν στην αγορά εργασίας ή να προσφέρουν τις υπηρεσίες τους στην πόλη τους. Στις περισσότερες περιπτώσεις, εντάσσονται σε συμμορίες και γίνονται έμποροι και χρήστες ναρκωτικών. Επιπλέον, οι νέες ευκαιρίες απασχόλησης στη βιομηχανία και στο λιανικό εμπόριο παρουσιάζονται όλο και περισσότερο σε προάστια έξω από την πόλη επειδή οι επιχειρήσεις μειώνουν με αυτό τον τρόπο τα κόστη τους, έχουν εύκολη πρόσβαση στο μεταφορικό δίκτυο έξω από το κέντρο της πόλης και προσεγγίζουν εύκολα τους κατοίκους των προαστίων. Όμως, οι τιμές των ακινήτων στα προάστια είναι υψηλές και οι μετακινήσεις χρονοβόρες λόγω της έλλειψης υπηρεσιών συγκοινωνιακού δικτύου. Έτσι, οι κάτοικοι των πόλεων που δεν διαθέτουν τα οικονομικά μέσα έχουν δύσκολη πρόσβαση στις θέσεις απασχόλησης που παρουσιάζονται στα προάστια (King 2004). Η παραπάνω εικόνα είναι χαρακτηριστική της οικονομικής και κοινωνικής ανισότητας που επικρατεί στην περισσότερο ανεπτυγμένη βιομηχανικά χώρα: στη χώρα αυτή που ζουν οι πλουσιότεροι άνθρωποι του πλανήτη φαίνεται καθαρά και η αθλιότητα της εργατικής τάξης.

Η κατάσταση αυτή δεν αποτελεί εξαίρεση. Πράγματι, τα τελευταία χρόνια παρατηρείται σε πολλές χώρες αύξηση της ανισότητας (Standing 1999: 212). Η

ανάπτυξη της τεχνολογίας και της παραγωγής δεν χρησιμοποιούνται με τρόπο που να ευνοεί το μεγαλύτερο μέρος της κοινωνίας (Λιοδάκης χ.χ.β). Γενικά, στο καπιταλιστικό σύστημα παρατηρείται η υπερβολική και άσκοπη κατανάλωση από την μία πλευρά και η μη ικανοποίηση βασικών αναγκών και η φτώχεια από την άλλη (Λιοδάκης 2000α).

3.2.2 Οι ανθρώπινες σχέσεις

Σημαντική παράμετρος για την ποιότητα ζωής είναι και οι ανθρώπινες σχέσεις. Στην παρούσα ενότητα θα αναφερθούμε στα χαρακτηριστικά αλλά και στην ανεπάρκεια των ανθρώπινων σχέσεων όπως αυτές διαμορφώνονται στην σύγχρονη καπιταλιστική κοινωνία, καθώς και στους τρόπους με τους οποίους θα μπορούσαν να αλλάξουν αυτές οι σχέσεις.

Ο Lane (2000: 323-4) παρατηρεί ότι στις δυτικές κοινωνίες (ΗΠΑ) η οικονομική ανάπτυξη έχει πάψει να αποτελεί μία από τις βασικές πηγές ποιότητας ζωής. Στη συνέχεια, κάνει μία διάκριση ανάμεσα στη δυνατότητα απόκτησης υλικών αγαθών και στην ικανοποίηση της ανάγκης για συντροφικότητα¹³. Επισημαίνει ότι, στις μέρες μας, η σπουδαιότητα της απόκτησης υλικών αγαθών περιορίζεται, επειδή αυτά βρίσκονται σε αφθονία. Αντίθετα, η σπουδαιότητα ικανοποίησης της ανάγκης για συντροφικότητα αυξάνεται, επειδή το κινήγι για την αύξηση των υλικών αγαθών δεν μας επιτρέπει να βρεθούμε σε χαλαρή κατάσταση ώστε να απολαύσουμε την συντροφιά φίλων. Επίσης, καθώς οι υλικές ανάγκες (ανάγκη επιβίωσης, απαλλαγή από την φτώχεια) ικανοποιούνται σε σημαντικό βαθμό (και αυτό λόγω της ανάπτυξης τόσο της επιστήμης όσο και της τεχνολογίας), τόσο η ικανοποίηση της ανάγκης για συντροφικότητα (αγαθό που βρίσκεται σε στενότητα) έρχεται στο προσκήνιο. Κατά συνέπεια, υποστηρίζει ο Lane (στο ίδιο: 328-30) ότι η επίτευξη ποιότητας ζωής προϋποθέτει την αντικατάσταση του στόχου της μεγιστοποίησης του εισοδήματος με τον στόχο της απόλαυσης της συντροφικότητας. Η συντροφικότητα προσφέρει ευτυχία και καλή διάθεση, η οποία με τη σειρά της προσφέρει πολλά άλλα πλεονεκτήματα: βελτιώνει τη δημιουργικότητα και την παραγωγική σκέψη, αυξάνει την καλή συνεργασία και τη γενναιοδωρία, βελτιώνει την υγεία και διευκολύνει την προσωπική ανάπτυξη. Οι χαρούμενοι άνθρωποι κάνουν πιο εύκολα φίλους και αυτοί

---

¹³ Στην παρούσα μελέτη με τον όρο συντροφικότητα υπονοείται η διατήρηση οικογενειακών και φιλικών σχέσεων (Lane 2000: 77).

τους δίνουν ακόμη μεγαλύτερη χαρά. Η θλίψη περιορίζει την ποιότητα ζωής, καθιστά τα άτομα λιγότερο συνεργάσιμα, λιγότερο καλή παρέα, ανεπαρκείς γονείς, λιγότερο παραγωγικούς εργαζομένους. Έτσι, συμπεραίνεται ότι κρίνεται αναγκαίο το να αλλάξουμε προτεραιότητες και να δώσουμε μεγαλύτερη έμφαση στη συντροφικότητα από ότι στην απόκτηση υλικών αγαθών. Ο προσανατολισμός προς την συντροφικότητα θα περιορίζει τα κόστη για την κοινωνία (κάποια από τα οποία είναι ο αλκοολισμός σε συνδυασμό με την επιθετική συμπεριφορά και η χρήση ουσιών) και για τις επιχειρήσεις (αφού οι δυσαρεστημένοι εργαζόμενοι είναι λιγότερο παραγωγικοί).

Την ανεπάρκεια των υλικών αγαθών, να εξασφαλίσουν την ποιότητα ζωής τονίζουν και οι Levine & Rizvi (2005: 46), σύμφωνα με τους οποίους, ακόμη και αν ικανοποιούνται όλες οι βασικές ανάγκες ενός ατόμου, αυτό μπορεί να μην είναι εντελώς ικανοποιημένο, αν δεν επιτελεί πλήρως τις λειτουργίες μίας ανεπτυγμένης ανθρώπινης ύπαρξης. Οι δυνατότητες που διαθέτουν τα άτομα μπορούν να αναπτυχθούν μέσω λειτουργημάτων που συνεπάγονται τη δημιουργία ανθρώπινων σχέσεων, όπως είναι το παιχνίδι, η εργασία, η εκπαίδευση, η συζήτηση, η οικογενειακή ζωή, η φιλία.

Κατά τον Lodziak (1995: 106-8), ένας πολιτισμός ικανός να διασφαλίσει την ποιότητα ζωής, θέτει ως προτεραιότητα του την ποιότητα των σχέσεων μεταξύ αυτόνομων υπάρξεων (η αυτονομία μπορεί να εξασφαλιστεί μέσω της ικανοποίησης των αναγκών ταυτότητας –ανάγκη για ασφάλεια και για αίσθηση σπουδαιότητας– και γενικότερα μέσω της ανάπτυξης ενός γνήσιου ενδιαφέροντος για τον άνθρωπο) που έχουν τη δυνατότητα συμμετοχής σε συλλογικές διαδικασίες. Σε αυτό τον πολιτισμό, οι σχέσεις πρέπει να είναι ισότιμες, ζεστές, προσωπικές, σταθερές, απελευθερωτικές και να στηρίζονται στον αμοιβαίο σεβασμό. Αντίθετα, οι σχέσεις κυριαρχίας και υποταγής, που χαρακτηρίζουν τον καπιταλισμό, δεν έχουν θέση σε αυτόν τον πολιτισμό. Στο καπιταλιστικό σύστημα παρατηρείται κρίση στις ανθρώπινες σχέσεις και κατ' επέκταση κρίση ταυτότητας στα άτομα. Η κρίση ταυτότητας προκύπτει από το γεγονός ότι η ανάγκη για ταυτότητα ικανοποιείται μόνο συλλογικά και όχι μεμονωμένα από τα άτομα. Επομένως, η κοινωνία πρέπει να θέτει στις προτεραιότητές της τη διαμόρφωση μίας κουλτούρας η οποία να προσανατολίζεται προς τη διασφάλιση της αυτονομίας και κατ' επέκταση προς το σχηματισμό σχέσεων μεταξύ αυτόνομων υπάρξεων.

Εντούτοις, η σύγχρονη καπιταλιστική κοινωνία απέχει πολύ από τη διαμόρφωση μίας τέτοιας κουλτούρας υγιών ανθρώπινων σχέσεων, γιατί, όπως φαίνεται από τους Μαρξ και Ένγκελς (1979: τ.2, 154), στο καπιταλιστικό σύστημα προτεραιότητα έχουν οι εκμεταλλευτικές και όχι οι ισότιμες σχέσεις. Αυτοί αναφέρουν ότι για τον αστό «αξία καθαυτή έχει μία μόνη σχέση – η σχέση της εκμετάλλευσης. Όλες οι άλλες σχέσεις έχουν αξία γι' αυτόν μονάχα στο βαθμό που μπορεί να τις κατατάξει σ' αυτή τη μία σχέση, κι ακόμη κι εκεί όπου συναντά σχέσεις που δεν μπορούν άμεσα να συμπεριληφθούν στη σχέση εκμετάλλευσης, τουλάχιστο τις συμπεριλαμβάνει σ' αυτή με τη φαντασία. Η υλική έκφραση αυτού του οφέλους είναι το χρήμα, ο εκπρόσωπος της αξίας όλων των πραγμάτων, ανθρώπων και κοινωνικών σχέσεων».

Σημαντική για την εξέταση των ανθρώπινων σχέσεων είναι η ανάλυση που κάνει ο Πατέλης (2007: 180-194) όσον αφορά τη διαμόρφωση σχέσεων ενότητας και πάλης μεταξύ των ανθρώπων. Σύμφωνα με αυτή την ανάλυση, αρχικά η ποιότητα των ανθρώπινων σχέσεων θα πρέπει να αναζητηθεί στη σχέση του ανθρώπου με τη φύση. Ο άνθρωπος διαφοροποιείται από τα ζώα ως προς τον τρόπο που επιβιώνει. Τα ζώα προσαρμόζονται στις αλλαγές του περιβάλλοντος. Αντίθετα, ο άνθρωπος προσαρμόζει το περιβάλλον ώστε να επιβιώσει και να ικανοποιήσει τις ανάγκες του. Αυτή την προσαρμογή του περιβάλλοντος στις ανάγκες του, την επιτυγχάνει μέσω της εργασίας. Έτσι, δημιουργείται ένα τεχνητό περιβάλλον ικανοποίησης των βιολογικών του αναγκών, με την επίδραση της τεχνολογίας και της κοινωνίας.

Όπως έχουμε αναφέρει σε προηγούμενη ενότητα, συνδετικό στοιχείο στη σχέση του ανθρώπου με τη φύση αποτελεί η εργασία ως επενέργεια του ανθρώπου στη φύση. Η ποιότητα και η ποσότητα των αποτελεσμάτων της εργασίας, οι προσπάθειες του υποκειμένου και το ίδιο το υποκείμενο της εργασίας συνιστούν το χαρακτήρα της εργασίας και βάση αυτού καθορίζεται και το είδος των ανθρώπινων σχέσεων που αναπτύσσονται. Πάντως, ακόμη και αν μέσω της εργασίας παράγονται αγαθά που ικανοποιούν τις ανάγκες διαβίωσης πάνω από το ελάχιστο όριο, η ανεπάρκεια της κοινωνίας να διασφαλίσει τη βέλτιστη ανάπτυξη του συνόλου των μελών της συνεπάγεται την εμφάνιση ανάμεσά τους έχθρας, ανταγωνισμού και αντιπαλότητας. Αυτό συμβαίνει επειδή δημιουργούνται δύο αντίθετοι πόλοι: Κάποια μέλη της κοινωνίας ικανοποιούν τις ανάγκες τους την ίδια στιγμή που άλλα μέλη δεν τις ικανοποιούν. Για να αντικατασταθούν οι σχέσεις έχθρας, αντιπαλότητας και ανταγωνισμού με σχέσεις συνεργασίας, φιλίας και αλληλεγγύης είναι απαραίτητο να διασφαλίζονται, μέσω της εργασίας, επαρκή αγαθά (σε ποσότητα και ποιότητα) για

την καλύτερη δυνατή ικανοποίηση των αναγκών διαβίωσης του συνόλου των μελών της κοινωνίας.

Όμως, ο ρόλος της εργασίας στη διασφάλιση υγιών ανθρώπινων σχέσεων δεν έγκειται μόνο στην παραγωγή επαρκών αγαθών για την ικανοποίηση των αναγκών διαβίωσης αλλά και στην διασφάλιση δημιουργικής εργασίας για όλους. Εξάλλου, όταν η εργασία είναι ανιαρή, κοπιώδης, επαναλαμβανόμενη, παρατηρείται η τάση αποφυγής της και ανάθεσής της σε άλλα άτομα ή ομάδες. Παρατηρείται αγώνας μεταξύ των ανθρώπων με στόχο την επιβίωση σε βάρος των άλλων. Σε αυτή την περίπτωση η δημιουργική εργασία εξασφαλίζεται μόνο για λίγους και αυτό γίνεται σε βάρος των πολλών. Όταν ο χαρακτήρας της εργασίας μεταβάλλεται και η εργασία γίνεται ενδιαφέρουσα και δημιουργική για όλα τα μέλη της κοινωνίας τότε εξαλείφονται και όλα τα φαινόμενα αντιπαλότητας και παρασιτισμού. Η κοινωνία ικανοποιεί την ανάγκη όλων των μελών της για δημιουργική εργασία, όταν κυριαρχεί η αναπτυσσόμενη εργασία και περιορίζεται ο ρόλος της επαναλαμβανόμενης εργασίας. Με την επικράτηση της αναπτυσσόμενης εργασίας δημιουργούνται οι όροι για την ολόπλευρη ανάπτυξη της προσωπικότητας εντός δημιουργικών συλλογικοτήτων.

Το είδος του υποκειμένου της εργασίας (άτομο, ομάδα, όλη η κοινωνία) εξαρτάται από το βαθμό κοινωνικοποίησης του χαρακτήρα των μέσων και των τρόπων της εργασίας. Το σύνολο της κοινωνίας ως υποκείμενο της εργασίας απαιτείται όταν τα μέσα εργασίας μπορούν να έχουν μεγάλη ισχύ, εμβέλεια και επιπτώσεις για το περιβάλλον και την κοινωνία. Η ύπαρξη τέτοιων μέσων εργασίας είναι σήμερα γεγονός λόγω της ανάπτυξης συστημάτων παραγωγής με παγκόσμιας εμβέλειας δικτυωμένες παραγωγικές δυνάμεις. Όταν το είδος του υποκειμένου της εργασίας που απαιτείται είναι ένα άτομο ή μία ομάδα τότε οι δυνατότητες ενοποίησης της κοινωνίας είναι περιορισμένες και παρατηρείται ανταγωνισμός και αντιθέσεις μεταξύ ατόμων και ομάδων. Στο βαθμό που οι τεχνολογικοί όροι της εργασίας απαιτούν τη συνένωση σε όλο και μεγαλύτερη κλίμακα, ένταση και περιπλοκότητα συλλογικών υποκειμένων, έχουμε κλιμάκωση του κοινωνικού χαρακτήρα της παραγωγής που καθίσταται τεχνολογική αναγκαιότητα.

Με βάση το χαρακτήρα της εργασίας και τον καταμερισμό της διαμορφώνονται οι εργασιακές σχέσεις, οι σχέσεις παραγωγής αλλά και οι κοινωνικές σχέσεις. Η διαμόρφωση αυτών των σχέσεων επηρεάζεται από τη διανομή των μελών και των προϊόντων της εργασίας, λειτουργούν δε ως μηχανισμός διασφάλισης, εδραίωσης και

αναπαραγωγής του κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας, των θέσεων και των ρόλων (με την ευρεία έννοια του όρου), υπέρ ή κατά ορισμένων ατόμων, ομάδων είτε της κοινωνίας συνολικά.

Γενικά, έμφαση πρέπει να δοθεί από την κοινωνία στη διασφάλιση ποιότητας των σχέσεων. Όμως, αυτή δεν μπορεί να προωθηθεί από το καπιταλιστικό σύστημα. Για την διασφάλιση ποιοτικών σχέσεων ουσιαστική είναι η ανάγκη για ποιότητα των σχέσεων παραγωγής και εργασίας. Μόνο με την εδραίωση της καθολικής δημιουργικής εργασίας μπορούν να εξαλειφθούν οι σχέσεις κυριαρχίας, υποταγής και πάλης και να αντικατασταθούν από ισότιμες σχέσεις.

3.2.3 Η ικανοποίηση των αναγκών

Επανερχόμαστε εδώ στο θέμα της ικανοποίησης των αναγκών, διότι είναι πολύ σημαντικό για την ποιότητα του τρόπου ζωής που εξετάζουμε στην παρούσα ενότητα. Για την ικανοποίηση των αναγκών τους, οι άνθρωποι χρησιμοποιούν τόσο αντικείμενα που δίνονται έτοιμα από τη φύση, όσο και επεξεργασμένα τεχνητά μέσα για την παραγωγή. Όμως, σύμφωνα με τον Πατέλη (2007), σήμερα, αν και οι ανάγκες ικανοποιούνται σε σημαντικό βαθμό, δεν επιτυγχάνεται η καλύτερη δυνατή ικανοποίηση αυτών των αναγκών για την πλειοψηφία των μελών της κοινωνίας.

Σε κάθε ιστορική περίοδο, η δυνατότητα ικανοποίησης των αναγκών διαβίωσης εξαρτάται από τα μέσα παραγωγής και άγρας (συλλογή αγαθών που υπάρχουν έτοιμα στη φύση), καθώς και από τη διανομή αυτών των μέσων, η οποία αποτελεί αντικείμενο διαπάλης μεταξύ των ατόμων και των ομάδων που τα διεκδικούν ώστε να ικανοποιήσουν τις ανάγκες τους.

Ο χαρακτήρας, η ικανοποίηση και η εξέλιξη των αναγκών σε μία κοινωνία αποτελούν παράγοντες που καθορίζουν την ποιότητα ζωής (Λιοδάκης 2000α). Σύμφωνα με ένα γενικό ορισμό (όπως παρατίθεται στο Λιοδάκης 2000β), «η ανάγκη είναι μία κατάσταση ενός υποκειμένου το οποίο διαμορφώνεται πάνω στη βάση της αντίθεσης ανάμεσα σ' αυτό που είναι διαθέσιμο και σ' αυτό που χρειάζεται (ή θεωρείται αναγκαίο από το υποκείμενο) και το υποκινεί στο να απαλείψει αυτή την αντίθεση».

Μία γνωστή θεωρία για τις ανάγκες, που απέχει από τη μαρξιστική ανάλυση, είναι και αυτή του Maslow, η οποία όμως αναφέρεται στη συνέχεια, με σκοπό να τονιστεί η ιεράρχηση των ανθρώπινων αναγκών. Σύμφωνα με την ιεράρχηση των

ανθρώπων αναγκών από τον Maslow, στην κορυφή της πυραμίδας τοποθετείται η αυτοπραγμάτωση (δηλ. η ικανοποίηση των ανθρώπων δυνατοτήτων), αμέσως μετά η εκτίμηση (δηλ. η αποδοχή από τους άλλους και ο αυτοσεβασμός), τρίτη ιεραρχείται η κατοχή και η αγάπη (δηλ. στοργή, κοινωνικές σχέσεις), μετά έρχεται η ασφάλεια (προστασία, απελευθέρωση από το φόβο) και τέλος, οι φυσικές ανάγκες (πείνα, δίψα, ξεκούραση) (Rothman 1987: 238-9, Λυμπερόπουλος 1990: 278-9). Ο Maslow υποστηρίζει ότι η ικανοποίηση των αναγκών ξεκινάει από την βάση της πυραμίδας και καθώς ικανοποιούνται οι ανάγκες ενός επιπέδου, ο άνθρωπος περνάει στο αμέσως επόμενο επίπεδο (Λυμπερόπουλος 1990: 278-9, Lane 1991: 506)

Η εφαρμογή της πυραμίδας του Maslow στους εργαζομένους σημαίνει ότι μέσω της εργασίας τους αυτοί μπορούν, στην καλύτερη περίπτωση, να ικανοποιήσουν μόνο τις φυσικές ανάγκες τους και την ασφάλεια. Αυτό σημαίνει ότι μέσω της εργασίας, κάτω από τις συνθήκες παραγωγής που ισχύουν σήμερα, δεν μπορεί να επιτευχθεί η πλήρης ικανοποίηση των εργαζομένων (Λυμπερόπουλος 1990: 193-4).

Πάντως, η πυραμίδα του Maslow αποτελεί μόνο μία γενίκευση και δεν μπορεί να χρησιμοποιηθεί για την εξαγωγή συμπερασμάτων σχετικά με το πόσο ικανοποιητική είναι η ζωή για ένα άτομο αφού υπάρχουν πολλοί παράγοντες που συνεπιδρούν για τον χαρακτηρισμό του πόσο ικανοποιητική είναι η ζωή (Levine & Rizvi 2005: 99).

Η ποιότητα ζωής εξαρτάται και από το κατά πόσο ικανοποιούνται οι ανθρώπινες ανάγκες μέσω των διαμορφωμένων σχέσεων παραγωγής. Συχνά παρατηρείται ταύτιση ανάμεσα στις ατομικές ανάγκες των ανθρώπων και στις ανάγκες της κοινωνίας. Για το Μαρξ (βλ. Λιοδάκης 2000β), οι ανθρώπινες ανάγκες διαμορφώνονται κοινωνικά και συμβάλουν στην διαμόρφωση των κοινωνικών σχέσεων. Αυτό οφείλεται στο ότι η σχέση του ανθρώπου με τη φύση δεν είναι πλέον άμεση αλλά ορίζεται κοινωνικά, και επομένως οι ανάγκες του ανθρώπου μπορούν να ικανοποιηθούν από την κοινωνία και μετατρέπονται σε κοινωνικές ανάγκες (Γκόρτς 1975: 71-2).

Οι μέθοδοι παραγωγής και οι συνθήκες της εργασίας είναι τα μέσα που συμβάλουν στην ικανοποίηση των αναγκών. Επομένως οι ανάγκες επηρεάζονται από τις εξελίξεις που προκύπτουν από την αλλαγή των μεθόδων παραγωγής. Νέες ανάγκες δημιουργούνται ή ενισχύονται λόγω της υποβάθμισης του περιβάλλοντος από την ανεξέλεγκτη χρήση των φυσικών πόρων στην παραγωγή (Γκόρτς 1975: 60).

Στο καπιταλιστικό σύστημα, για την εξυπηρέτηση του κέρδους οι ανάγκες γίνονται αντικείμενο εκμετάλλευσης, αμβλύνονται, διαστρέφονται και

τροποποιούνται (Λιοδάκης 2000β). Όμως, παρά την ανύψωση του βιοτικού επιπέδου παρατηρείται και η μη ικανοποίηση βασικών αναγκών (Γκόρτς 1975: 59). Αυτή η κατάσταση παρατηρείται την ίδια στιγμή που υπάρχει η δυνατότητα οι ανάγκες να αναβαθμίζονται και να μετατρέπονται σε ποιοτικά πιο σύνθετες καθώς η κοινωνία αναπτύσσεται και αυτές ικανοποιούνται (Λιοδάκης 2000β).

Στο καπιταλιστικό σύστημα οι κοινωνικές ανάγκες ενσωματώνονται στην έννοια της αγοραίας ζήτησης. Επιπλέον, πρέπει να τονιστεί ότι στο καπιταλιστικό σύστημα η παραγωγή είναι έτσι δομημένη ώστε να εξυπηρετεί τον σκοπό της μεγιστοποίησης του κέρδους. Όμως, με αυτό τον τρόπο πολλές ανάγκες δεν ικανοποιούνται αφού η ικανοποίησή τους θυσιάζεται για την επίτευξη του κέρδους (Γκόρτς 1975: 60,71,77). Η εξέλιξη των αναγκών στον καπιταλισμό δεν συνεπάγεται αναβάθμιση τους, αλλά προκύπτει από την εκμετάλλευση του περιβάλλοντος και την επιδείνωση της ποιότητας ζωής.

Ο Lodziak (1995: 69, 70) αποδίδει τη χειραγωγή των αναγκών στον καπιταλιστικό έλεγχο που ασκείται στους πόρους, τους οποίους τα άτομα χρειάζονται για να ικανοποιήσουν τις ανάγκες επιβίωσής τους. Με αυτό τον τρόπο το καπιταλιστικό σύστημα καθορίζει τη συμπεριφορά των ατόμων, δίνοντάς τους ως αντάλλαγμα τους πόρους που χρειάζονται για την επιβίωσή τους. Όμως, η εργασία είναι οργανωμένη έτσι ώστε να αποφέρει κερδοφόρα παραγωγή για την επιχείρηση και όχι με τρόπο που να ικανοποιεί τις ανάγκες επιβίωσης των εργαζομένων. Συνεπώς, μεγάλο μέρος από την παραγωγή δεν είναι απαραίτητο για την ικανοποίηση των αναγκών επιβίωσης. Σύμφωνα με τον ίδιο, οι άνθρωποι λειτουργούν με κίνητρο την ικανοποίηση της ανάγκης για επιβίωση και της ανάγκης για σημαντική και ικανοποιητική ζωή. Η σημαντική και ικανοποιητική ζωή προκύπτει από την εξασφάλιση αυτονομίας για το άτομο και μπορεί να προκύψει από την κάλυψη των αναγκών για την διασφάλιση της ταυτότητας του ατόμου όπως είναι η κατοχή πόρων, η ασφάλεια και η αίσθηση σπουδαιότητας. Όμως, η καπιταλιστική αναπαραγωγή της συσσώρευσης του κέρδους επιτυγχάνεται με την παρεμπόδιση της βελτίωσης της ποιότητας ζωής που θα μπορούσε να εξασφαλιστεί μέσω της αύξησης της αυτονομίας του ατόμου. Αυτό συμβαίνει επειδή με την αύξηση της αυτονομίας οι άνθρωποι διεκδικούν καλύτερους όρους εργασίας και αυτό αποτελεί εμπόδιο για την καπιταλιστική παραγωγή (στο ίδιο: 71). Συμπερασματικά, το καπιταλιστικό σύστημα δεν μπορεί να ικανοποιήσει την ανάγκη για σημαντική και ικανοποιητική ζωή, ούτε να διασφαλίσει την ποιότητα ζωής, γιατί μέσω του μηχανισμού της αγοράς

παρέχονται μόνο εμπορεύματα και όχι αξίες που είναι απαραίτητες για την διασφάλιση της ποιότητας ζωής όπως φιλία, αγάπη, πίστη, αλληλεγγύη (στο ίδιο: 95-6).

3.2.4 Η ποιότητα του περιβάλλοντος

Η υποβάθμιση της ποιότητας του περιβάλλοντος (όπως είδαμε στην ενότητα 1.4) είναι φαινόμενο που λαμβάνει ανησυχητικές διαστάσεις στην εποχή μας.

Ήδη τον 19^ο αιώνα είχε παρατηρηθεί στενότητα φυσικών πόρων (γης και άνθρακα). Το πρόβλημα της στενότητας των πόρων, στη συνέχεια, λύθηκε προσωρινά για την Ευρώπη, με την δημιουργία αποικιών και με την ανάπτυξη της επιστήμης και της τεχνολογίας. Το ζήτημα της εξάντλησης των φυσικών πόρων έγινε πάλι επίκαιρο από το 1973 και μετά, με την πετρελαϊκή κρίση (Coombs 1990: 21-2).

Στον σύγχρονο καπιταλισμό παρατηρείται ακόμα και η εξάντληση των φυσικών πόρων που θεωρούνταν στο παρελθόν ανεξάντλητοι. Η ζήτηση πόρων αυξάνεται όχι μόνο λόγω της αύξησης του παγκόσμιου πληθυσμού, αλλά και λόγω της αύξησης της παραγωγής με τη χρήση της επιστήμης και της τεχνολογίας. Από την άλλη πλευρά, πρέπει να τονιστεί η συμβολή της τεχνολογίας και της επιστήμης στην εξοικονόμηση σπάνιων πόρων, αφού επινοούνται νέες μέθοδοι χρήσης διαφορετικών υλικών για τον ίδιο σκοπό, καθώς και ανακύκλωσης των υλικών (Coombs 1990: 2-3, 144-5).

Ανησυχίες για την εξάντληση των φυσικών πόρων εκφράστηκαν και το 1972, από το Club της Ρώμης, το οποίο ανακοίνωσε ότι με τους ισχύοντες ρυθμούς αύξησης της κατανάλωσης των βιομηχανικών πρώτων υλών, αυτές θα εξαντληθούν σύντομα. Αντίθετα, πολλοί οικονομολόγοι, σήμερα, υποστηρίζουν ότι δεν υπάρχει θέμα εξάντλησης των πρώτων υλών, αφού θεωρούν ότι οι εναπομείναντες πόροι μπορούν να χρησιμοποιούνται λιγότερο και να αναπτυχθούν υποκατάστατα με την καλύτερη χρήση της επιστημονικής και της τεχνολογικής καινοτομίας. Ο Coombs (1990: 144-5), αντίθετα, εκτιμά ότι η ανεξέλεγκτη μεγέθυνση δεν μπορεί να συνεχιστεί για πολύ, αφού τα αποθέματα των πρώτων υλών είναι εξαντλήσιμα. Βέβαια, στον καπιταλισμό, υποστηρίζεται ότι γίνεται βέλτιστη χρήση των φυσικών πόρων με στόχο την ικανοποίηση των απεριόριστων και ποικίλων αναγκών. Όμως στην πραγματικότητα, παρατηρείται υπερβολική εκμετάλλευση των φυσικών πόρων με στόχο τη μεγιστοποίηση του κέρδους, την οποία υπαγορεύει η συγκεκριμένη κοινωνική οργάνωση της παραγωγής (O'Connor 1994: 5, Λιοδάκης 2000β).

Προς την κατεύθυνση της διασφάλισης των φυσικών πόρων έχουν προταθεί διάφορες λύσεις μέσα στις οποίες περιλαμβάνεται και η νεομαλθουσιανή άποψη, η οποία αγνοώντας την ανεπάρκεια του καπιταλιστικού συστήματος για διασφάλιση ποιότητας του περιβάλλοντος και κατ' επέκταση της ζωής, προτείνει λύσεις όπως τη μείωση του πληθυσμού ώστε να μειωθεί και η παραγωγή. Με τη μείωση της παραγωγής, τα εξωτερικά κόστη και οι επιπτώσεις τους στο περιβάλλον θα μειωθούν (Coombs 1990: 56-8). Όμως, η αποτελεσματικότητα της μείωσης της παραγωγής είναι αβέβαιη αν δεν εξασφαλιστεί και η διατήρησή της σε ελεγχόμενα όρια, αφού και η ίδια η δυνατότητα εκμετάλλευσης της φύσης έχει φυσικά όρια (O'Connor 1994: 55).

Πάντως, υποστηρίζει ο Coombs (1990: 41, 56-7), αν μειωθεί η παραγωγή θα μειωθεί και το επίπεδο διαβίωσης των ανθρώπων. Προτείνεται λοιπόν ο παράλληλος έλεγχος των γεννήσεων, με στόχο τη μείωση του πληθυσμού. Με τη μείωση του πληθυσμού, το κατά κεφαλήν ΑΕΠ θα μπορούσε να παραμείνει σταθερό, η ποιότητα του περιβάλλοντος να βελτιωθεί και η εξάντληση των πόρων να περιοριστεί. Όμως, στον περιορισμό των γεννήσεων θα πρέπει να λαμβάνεται υπόψη ότι προκύπτουν άλλα κοινωνικά προβλήματα που σχετίζονται με τη λειτουργία της οικογένειας.

Οι παραπάνω άποψη, που προτείνει ως λύση του οικολογικού προβλήματος την μείωση της παραγωγής και του πληθυσμού, βασίζεται στις απόψεις του Μάλθους τις οποίες έχει απορρίψει ο Μαρξ. Σύμφωνα λοιπόν με τον Μαρξ (1954: 570), ο Μάλθους ερμηνεύει την υπερβολική αύξηση του πληθυσμού με βάση τους νόμους της φύσης και όχι με βάση τις αρχές της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής. Όμως, αυτές ακριβώς οι αρχές είναι που υπαγορεύουν την αντιστρόφως ανάλογη και αντιφατική μείωση των μισθών, σε κάθε αύξηση του απόλυτου μεγέθους των οικογενειών (στο ίδιο: 704-7). Όσο αυξάνεται η αξιοποίηση του κεφαλαίου, τόσο αυξάνεται το προλεταριάτο και η παραγωγική δύναμη της εργασίας, οπότε συγχρόνως αυξάνεται και ο «εφεδρικός στρατός» των ανέργων. Με την αύξηση των ανέργων αυξάνεται ο υπερπληθυσμός και η φτώχεια. Όσο δηλαδή αυξάνεται η παραγωγικότητα της εργασίας, τόσο τα μέσα εργασίας ρυθμίζουν την εργασία του εργάτη και αυξάνεται όλο και περισσότερο η υπεραξία την οποία αποσπά το κεφάλαιο. Αυτό φανερώνει ότι οι καπιταλιστικές παραγωγικές σχέσεις έχουν διπλό χαρακτήρα, αφού μαζί με τον πλούτο που παράγεται για την αστική τάξη συνυπάρχει και η αθλιότητα της εργατικής τάξης.

Από την παραπάνω ανάλυση του Μαρξ προκύπτει λοιπόν ότι η παραγωγή δεν αποσκοπεί στην ικανοποίηση των αναγκών της πλειοψηφίας του πληθυσμού (εργατική τάξη) αλλά εκδηλώνεται ως υπεραφθονία για την αστική τάξη με τίμημα την εξαθλίωση της εργατικής. Επομένως, η λύση του οικολογικού ζητήματος δεν βρίσκεται στη μείωση της παραγωγής ή του πληθυσμού, αλλά στην αναζήτηση ενός διαφορετικού από τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής.

Εξάλλου στο καπιταλιστικό σύστημα, η υποβάθμιση του περιβάλλοντος και η εξάντληση των φυσικών πόρων καθιστά την ικανοποίηση των αναγκών επιβίωσης περισσότερο δαπανηρή, καθώς οι άνθρωποι είναι αναγκασμένοι να ικανοποιούν τις ανάγκες τους όχι απευθείας, αλλά μέσω του μηχανισμού της αγοράς. Επιπλέον, νέες ανάγκες δημιουργούνται λόγω της υποβάθμισης των συνθηκών διαβίωσης, τις οποίες εκμεταλλεύεται το σύστημα για την άντληση ακόμη μεγαλύτερου κέρδους (Γκόρτς 1975: 72-3). Τελικά, με την υποβάθμιση των συνθηκών διαβίωσης και τη στενότητα των πόρων παρατηρείται και οικονομική ανισότητα (Coombs 1990: 31).

Σύμφωνα με τον Coombs (στο ίδιο: 45-6), ένα οικολογικά αποδεκτό οικονομικό σύστημα θα έπρεπε να προσαρμόζει τις τιμές έτσι ώστε να επιτευχθεί ισορροπία στη ζήτηση και την προσφορά των σπάνιων πόρων. Το υφιστάμενο όμως οικονομικό σύστημα αδυνατεί να επιτύχει μια τέτοια ισορροπία, αφού για την επίτευξή της θα έπρεπε να λαμβάνεται υπόψη ο χρονικός ορίζοντας λήψης των αποφάσεων, για τη διασφάλιση της ευημερίας και των μελλοντικών γενιών, καθώς και η ύπαρξη πόρων για την κάλυψη των αναγκών τους.

Βέβαια, λόγω της προαγωγής της επιστήμης και της τεχνολογίας, έχει γίνει εφικτή η υποκατάσταση στην παραγωγή ενός σπάνιου πόρου με κάποιο υποκατάστατό του, λιγότερο σπάνιο ή πιο φιλικό προς το περιβάλλον. Όμως, αυτή η παραγωγή υποκατάστατων έχει συνήθως μεγαλύτερο κόστος, το οποίο μετακυλύεται στον τελικό καταναλωτή, μέσω της αύξησης των τιμών αρκετών προϊόντων. Επομένως, η εφαρμογή τέτοιων μέτρων προκαλεί ραγδαία αύξηση των τιμών για κάποια προϊόντα με αποτέλεσμα την πτώση του βιοτικού επιπέδου των ατόμων που τα χρειάζονται (στο ίδιο: 26, 44, 81). Τελικά, οι προσπάθειες για μείωση της μόλυνσης, για εξοικονόμηση του κεφαλαίου, για επέκταση της ζωής των διαρκών αγαθών, και για ανακύκλωση, αποσκοπούν στα αποτελέσματα και όχι στη λύση του προβλήματος στην πηγή του.

Πιο ουσιαστική αναφορά στο ζήτημα της διαχείρισης των πόρων γίνεται από τον Lodziak (1995: 62), σύμφωνα με τον οποίο οι άνθρωποι για να έχουν ποιότητα ζωής

θα πρέπει να διασφαλίσουν σημαντική και ικανοποιητική ζωή η οποία επιτυγχάνεται μέσω της ικανοποίησης της ανάγκης για αυτονομία. Τα άτομα επιτυγχάνουν αυτονομία όταν διαθέτουν πόρους με τη μορφή χρόνου. Όμως, το καπιταλιστικό σύστημα συγκεντρώνει στα χέρια του τους πόρους που χρειάζεται η κοινωνία για την ικανοποίηση των αναγκών της. Οι πόροι αυτοί δεν διατίθενται από το σύστημα σε ικανοποιητικό βαθμό για την ικανοποίηση της ανάγκης για αυτονομία, και επομένως, ούτε για την ικανοποίηση της ποιότητας ζωής (στο ίδιο: 70, 96, 98).

Τέλος, μία άποψη που διατυπώνει ο Gaertner (1993: 73-4) για τη διαχείριση των πόρων και η οποία πράγματι προβάλλεται ως ουσιαστική λύση, με βάση τα όσα έχουν προαναφερθεί, είναι ότι το κάθε άτομο θα πρέπει να έχει τη δυνατότητα να χρησιμοποιεί τους πόρους όπως αυτό επιθυμεί για την καλύτερη ικανοποίηση των αναγκών του, και έτσι να μπορεί να βελτιώνει την ποιότητα ζωής του.

3.3 Κοινωνικο-δημοκρατικός έλεγχος, καπιταλισμός και ποιότητα ζωής

Σε αυτή την ενότητα, εξετάζουμε τη συμβολή του δημοκρατικού κράτους στην εξασφάλιση ποιότητας ζωής και προχωρούμε σε μία αρχική προσέγγιση της σχέσης μεταξύ δημοκρατικής διακυβέρνησης και καπιταλισμού.

Ας αρχίσουμε με έναν ορισμό της δημοκρατίας. Σύμφωνα με τον Πατέλη (2004: 151), η δημοκρατία είναι «μορφή πολιτεύματος της κοινωνίας, η οποία εδράζεται στην αναγνώριση της κυριαρχίας του λαού. Η διακυβέρνηση του λαού αφ' εαυτού του, βάσει των αρχών της λαϊκής κυριαρχίας, της ελευθερίας και της ισότητας των πολιτών. Η δημοκρατία προϋποθέτει την παραδοχή της αρχής της υποταγής της μειοψηφίας στην πλειοψηφία, την αιρετότητα των βασικών οργάνων της κρατικής εξουσίας, την κατοχύρωση των δικαιωμάτων και των πολιτικών ελευθεριών των πολιτών καθώς και των όρων υλοποίησης των παραπάνω».

Σήμερα, η δημοκρατία φαίνεται να αποτελεί προνόμιο λίγων μόνο ανθρώπων παγκοσμίως. Πολλοί άνθρωποι που ζουν σε χώρες με δημοκρατικά καθεστώτα βιώνουν τον αποκλεισμό, και πολλές είναι οι χώρες που έχουν υιοθετήσει μη δημοκρατικά καθεστώτα. Όπως αναφέρει ο Schmidt (2000: 550-1, 586), ο Τσώρτσιλ υποστήριζε ότι η δημοκρατία, αν και έχει πολλές αδυναμίες, είναι το καλύτερο πολίτευμα από τα μέχρι τώρα εφαρμοζόμενα. Όμως, δεν πρέπει να υποτιμάται το γεγονός ότι η δημοκρατία πάσχει σε πολλά σημεία. Πολλές φορές δεν είναι σε

ικανοποιητικό βαθμό πολιτικά αποδοτική. Σε πολλές περιπτώσεις η εγκαθίδρυσή της έχει αποτύχει και αρκετά δημοκρατικά καθεστώτα έχουν καταρρεύσει.

Εξάλλου, η απόδοσή της διαφέρει ανάλογα με την μορφή της. Ο Schmidt (στο ίδιο) υποστηρίζει ότι το καλύτερο πολίτευμα για τον διακανονισμό των κοινών είναι μία παγιωμένη δημοκρατία ενισχυμένη από το κράτος δικαίου, την ισχυρή προστασία των δικαιωμάτων του πολίτη και το υψηλό επίπεδο ευημερίας. Εντούτοις, και αυτό το είδος πολιτεύματος περιέχει σημαντικές αδυναμίες. Επίσης, τα επιτεύγματα του κράτους δικαίου, της ανεξάρτητης δικαιοσύνης, ή του υψηλού επιπέδου ευημερίας δεν πρέπει να αποδίδονται αποκλειστικά στη δημοκρατία (στο ίδιο: 604).

Στη δημοκρατία η λαϊκή βούληση, στην οποία στηρίζεται η συλλογική λήψη αποφάσεων, δεν είναι αδιάβλητη και ουδέτερη (στο ίδιο: 554-6). Σχετικά με την αρχή της πλειοψηφίας, σύμφωνα με τον Scharpf (όπως αναφέρει ο Schmidt 2000: 570), η αρχή της πλειοψηφίας απαιτεί από τους συμμετέχοντες να έχουν ως γνώμονα το κοινό συμφέρον, αλλά ταυτόχρονα τους αναγκάζει να υιοθετούν ανταγωνιστική συμπεριφορά η οποία δεν πείθει ότι ωφελεί το κοινό συμφέρον.

Σχετικά με την επιδίωξη της διασφάλισης του κοινού συμφέροντος είναι αξιοσημείωτη η αναφορά που κάνουν οι Μαρξ και Έγκελς (1979: 79, τ.1) στους ταξικούς αγώνες και στην υπεράσπιση των συμφερόντων της άρχουσας τάξης από το κράτος. Σύμφωνα με αυτούς λοιπόν, «όλοι οι αγώνες στο κράτος, ο αγώνας ανάμεσα στη δημοκρατία, την αριστοκρατία, και τη μοναρχία, ο αγώνας για το εκλογικό δικαίωμα, κτλ. κτλ., είναι απλώς οι απατηλές μορφές που κάτω απ' αυτές διεξάγονται οι πραγματικοί αγώνες των διαφόρων τάξεων ανάμεσά τους». Κάθε τάξη που θέτει σαν στόχο της την κυριαρχία, μπορεί να την επιτύχει μόνο με την κατάκτηση της πολιτικής εξουσίας και να προβάλει τα συμφέροντά της ως το συμφέρον όλων. Η βάση του κράτους και οι δυνάμεις που το δημιουργούν (για όσο διάστημα επικρατεί η ιδιωτική ιδιοκτησία και ο καταμερισμός της εργασίας) είναι η υλική ζωή, ο τρόπος παραγωγής και η μορφή ανταλλαγής και όχι η θέληση των ατόμων (στο ίδιο: 47-8, τ.2). Η κρατική εξουσία συγκροτείται λοιπόν από την κυρίαρχη τάξη, η οποία εκφράζει την κυριαρχία και την θέλησή της μέσω της εξουσίας του κράτους ως κυρίαρχη θέληση, την οποία επιβάλλει σε όλη την κοινωνία σαν να έχει καθολική ισχύ.

Και άλλοι μεταγενέστεροι ερευνητές (Λιοδάκης 2001) στηριζόμενοι στις παραπάνω ιδέες των Μαρξ και Έγκελς, δίνουν έμφαση στο γεγονός ότι στον καπιταλισμό, το κράτος αποτελεί εργαλείο καταπίεσης από την πλευρά της άρχουσας

τάξης και η αυτονομία των εθνικών κρατών περιορίζεται από τη διεθνοποίηση του κεφαλαίου.

Όμως, το κράτος παρά τον προσανατολισμό του προς την υποστήριξη των συμφερόντων της άρχουσας τάξης, σε κάποιες μεμονωμένες περιπτώσεις λειτουργεί και προς όφελος του συνόλου της κοινωνίας. Αν και οι κρατικές ρυθμίσεις για την απασχόληση αποτελούν μορφές ελέγχου του κράτους πάνω στην εργασία, μπορούν να συμβάλουν στην βελτίωση των συνθηκών εργασίας. Κάποιες φορές κατευθύνονται προς τη διόρθωση των καταστάσεων ανισότητας μεταξύ των δυνάμεων, στον περιορισμό της εκμετάλλευσης και της ανασφάλειας (Standing 1999: 39). Το κράτος, επίσης, παρεμβαίνει για τη διόρθωση των αποτυχιών της αγοράς, ώστε να αποτρέπεται η μη βέλτιστη κοινωνική διανομή των πόρων. Επίσης, σε κάποιες περιπτώσεις το κράτος παρεμβαίνει για την ενίσχυση των δεξιοτήτων του εργατικού δυναμικού. Οι κυβερνήσεις είναι ακόμα επιφορτισμένες με το καθήκον να εξασφαλίζουν τη μακροοικονομική σταθερότητα, δηλαδή να λαμβάνουν μέτρα για την αντιμετώπιση των κρίσεων, του πληθωρισμού και των παραγόντων αποσταθεροποίησης της οικονομίας. Η αντιμετώπιση της ανεργίας είναι ίσως μία από τις σημαντικότερες αρμοδιότητες της κυβέρνησης. Επίσης, το κράτος επιβάλλει συχνά κατώτατους μισθούς και με αυτό τον τρόπο προστατεύει τους εργαζομένους (Green 2006: 179-81, 183). Παρά τη λήψη των παραπάνω μέτρων, το κράτος δεν μπορεί να επηρεάσει σημαντικά τις συνθήκες εργασίας, επειδή είναι οι επιχειρήσεις που αναλαμβάνουν τον έλεγχο της παραγωγής.

Οι πολιτικές της δεκαετίας του 1980 και 1990 αποσκοπούν στη θεσμοθέτηση της οικονομίας της αγοράς και απέχουν πολύ από την επιδίωξη στόχων όπως η αναδιανομή και η ασφάλεια ως προς το εισόδημα, η ελευθερία και οι ευκαιρίες απασχόλησης, αν και όλα τα παραπάνω μπορεί να τα προωθήσει το κράτος μέσα από την κοινωνική πολιτική του (Standing 1999: 294-6). Όλα τα μέτρα που φαίνεται άμεσα να ευνοούν την κοινωνία, αποσκοπούν έμμεσα και κατά κύριο λόγο στην ενίσχυση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Όπως αναφέρει και ο Παπαδημητρίου (1996:130-2, 135-6) όλα τα προαναφερθέντα μέτρα λαμβάνονται μέσα στα πλαίσια του κενσσιανού κράτους πρόνοιας και εφαρμόστηκαν μετά το Β΄ παγκόσμιο πόλεμο για την εξασφάλιση πολιτικής και κοινωνικής σταθερότητας. Το κράτος πρόνοιας παρεμβαίνει στην οικονομία και την κοινωνία για να ρυθμίσει τις αδυναμίες και τις ατέλειες που προκαλεί ο καπιταλιστικός ανταγωνισμός και για να εξασφαλίσει ότι η μαζική παραγωγή (σύμφωνα με το φορντικό μοντέλο) θα

απορροφηθεί από την μαζική κατανάλωση. Επίσης, αναλαμβάνει μέσω των παροχών, ένα μέρος του κόστους της αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης, ενισχύοντας έτσι την κερδοφορία των επιχειρήσεων. Εντούτοις, τις τελευταίες δεκαετίες σημειώνεται παρακμή του κράτους πρόνοιας λόγω της επικράτησης των νεο- φορντικών μοντέλων οργάνωσης της εργασίας και γενικότερος αποπροσανατολισμός του κράτους μέσω των νεοφιλελεύθερων πολιτικών. Σύμφωνα με τον νεοφιλελευθερισμό, η οικονομική κρίση δεν αποδίδεται στην δυσλειτουργία του καπιταλισμού αλλά προκύπτει από τα μέτρα κοινωνικής πολιτικής, που λαμβάνονται στα πλαίσια του κράτους πρόνοιας. Επίσης, η ισορροπία του οικονομικού συστήματος μπορεί να εξασφαλιστεί με την πλήρη απελευθέρωση της αγοράς, με τον περιορισμό των οικονομικών, κοινωνικών και πολιτικών απαιτήσεων των πολιτών, με την ιδιωτικοποίηση των κρατικών επιχειρήσεων, με την εμπορευματοποίηση των κοινωνικών υπηρεσιών και με την ενίσχυση του ανταγωνισμού.

Εδώ πρέπει να τονιστεί ότι η βελτίωση της ποιότητας ζωής (που δεν μπορεί να συμβαδίζει με την αστική δημοκρατία) προωθείται σε κάποιες περιπτώσεις (π.χ. κράτος πρόνοιας) από τις δημοκρατικές κυβερνήσεις ως μέτρο συναίνεσης (άμβλυνσης των αντιθέσεων) για τη διασφάλιση με αυτό τον τρόπο της υποταγής των μελών της κοινωνίας στους κανόνες που θεσπίζει το κράτος και που εκφράζουν το συμφέρον όχι όλης της κοινωνίας αλλά της κυρίαρχης τάξης. Έτσι, η βελτίωση των συνθηκών ζωής αποτελεί ήπιο συναινετικό μέτρο, σε αντιδιαστολή με άλλα πιο εμφανή μέτρα καταστολής, και με στόχο την διατήρηση της εξουσίας (Πατέλης 2004:145-7). Είναι αλήθεια ότι η δημοκρατία δεν περιλαμβάνει εγγενείς τάσεις που να προκαθορίζουν την επιρροή της στην ποιότητα ζωής και ένας λόγος γι' αυτό είναι ότι η δημοκρατία δεν συνιστά ένα παγιωμένο σύστημα όπως π.χ. είναι ο καπιταλισμός αφού οι σκοποί της δημοκρατίας είναι πολυποίκιλοι (Lane 2000: 327-8). Εντούτοις, παρατηρείται ότι η επικράτηση υψηλής ποιότητας ζωής ενισχύει τη διατήρηση της δημοκρατίας. Επίσης, παρατηρείται ότι οι άνθρωποι που βρίσκονται σε δυσμενέστερη θέση δεν εκπροσωπούνται επαρκώς από τις δημοκρατικές κυβερνήσεις διότι αφενός η θέση τους δεν αντιπροσωπεύεται από την πλειοψηφία του συνόλου της κοινωνίας και αφετέρου η θέση τους δεν ευνοεί τη συμμετοχή τους σε συλλογικές διαδικασίες (Lane 2000: 333). Σύμφωνα με τον Erikson (1993: 78), οι απόψεις και προτιμήσεις των πολιτών θα πρέπει να λαμβάνονται υπόψη στη διαμόρφωση πολιτικών, και αυτοί να συμμετέχουν ενεργά στις δημοκρατικές πολιτικές διαδικασίες.

Όμως, συμβαδίζει πράγματι η δημοκρατία, ο καπιταλισμός και η ποιότητα ζωής; Στη συνέχεια, επικεντρωνόμαστε στον καπιταλισμό και στο πώς η εφαρμογή του εμποδίζει τη διακυβέρνηση με τρόπο που να ενισχύει την ποιότητα ζωής του συνόλου των πολιτών.

Στο καπιταλιστικό σύστημα, όπως έχουμε αναφέρει ήδη, η οικονομία λειτουργεί ελεύθερα και το κράτος είναι επιφορτισμένο με το ρόλο της προστασίας της ιδιοκτησίας και της επιβολής κανόνων για τον ανταγωνισμό, ώστε να προστατεύονται τα συμφέροντα της άρχουσας τάξης και να αμβλύνονται οι αντιθέσεις (Σουήζυ 2005). Σύμφωνα με τον Πατέλη (2004:151), η αστική δημοκρατία δεν εφαρμόζει ουσιαστικά τις διακηρυσσόμενες αρχές της, λόγω της αντίθεσης που υπάρχει μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας. Με τον τρόπο που ασκείται η αστική δημοκρατία, αν και προβλέπει τη συμμετοχή των πολιτών, λειτουργεί στην ουσία ως παράγοντας αλλοτρίωσης για το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού.

Η δημοκρατία βασίζεται στην αποδοχή από το λαό ότι ο καπιταλισμός είναι το καλύτερο υπάρχον οικονομικό σύστημα. Η επιβίωση της δημοκρατίας βασίζεται και στην οικονομική ανάπτυξη, η οποία όταν είναι σημαντική αμβλύνει τις αντιδράσεις και την αμφισβήτηση απέναντι στον καπιταλισμό. Αν μειωθεί σημαντικά το επίπεδο διαβίωσης των ανθρώπων είναι πιθανό αυτοί να στραφούν ενάντια στον καπιταλισμό και να επιδιώξουν την κατάργηση του με την εφαρμογή δημοκρατικών διαδικασιών. Ο Σουήζυ (2005) υποστηρίζει ότι, αν ληφθεί υπόψη το συμφέρον της πλειοψηφίας των πολιτών ενός κράτους, τότε ο καπιταλισμός και η δημοκρατία δεν μπορούν να συμβαδίσουν.

Αν και ο καπιταλισμός θεωρείται το παραγωγικότερο μέχρι σήμερα οικονομικό σύστημα, υστερεί σε αρκετά σημεία ως προς την διασφάλιση των δημοκρατικών αρχών και την προώθηση της ποιότητας ζωής. Στον καπιταλισμό παρατηρείται υποβάθμιση της δημοκρατίας, χαμηλό επίπεδο κοινωνικής δικαιοσύνης, αύξηση της φτώχειας, πολιτική διαφθορά, ελλιπής συμμετοχή στα κοινά, κακοδιαχείριση των εξουσιών, κλονισμός του περιβάλλοντος, της ασφάλειας και του πολιτισμού (Dunning 2005). Στον καπιταλισμό παραμελείται η προώθηση μέτρων για την ικανοποίηση αναγκών που δεν μπορούν να εκφραστούν στην αγορά με τη μορφή ζήτησης (Γκόρτς 1975: 65-6).

Η λογική του καπιταλισμού και οι συλλογικές ανάγκες δεν συμβαδίζουν μεταξύ τους (Γκόρτς 1975: 76). Ο καπιταλιστικός ανταγωνισμός βάλει τις ανθρώπινες και προσωπικές σχέσεις και τον πολιτισμό με την έξαρση του ατομικισμού και της

αποξένωσης των ανθρώπων (Λιοδάκης χ.χ.β). Το καπιταλιστικό σύστημα προάγει τις σχέσεις κυριαρχίας και υποταγής μεταξύ των κοινωνικών τάξεων και το κράτος είναι επιφορτισμένο με τη διατήρηση αυτής της σχέσης κυριαρχίας της καπιταλιστικής τάξης πάνω στην εργατική η οποία υποτάσσεται (Lodziak 1995: 52-3).

Για να υπάρξει γνήσια δημοκρατία, σύμφωνα με το Lodziak (στο ίδιο: 93-6, 117-8, 130-1), πρέπει οι άνθρωποι να είναι ελεύθεροι από κάθε είδους υποταγή, δηλαδή να επεκτείνουν την αυτονομία τους. Αυτό επιτυγχάνεται μόνο με συλλογική δράση. Με αυτή τη μορφή γνήσιας δημοκρατίας, που βασίζεται στην αυτονομία και τη συλλογική δράση, μπορεί να επιτευχθεί η επίλυση των κρισιμότερων ζητημάτων για την ανθρωπότητα. Όμως, γιατί ο καπιταλισμός αδυνατεί να εξασφαλίσει αυτονομία και συλλογική δράση επομένως και γνήσια δημοκρατία; Η συλλογική αυτονομία έγκειται στην κατοχή των πόρων από το σύνολο της κοινωνίας και οι ουσιαστικές κοινωνικές πολιτικές πρέπει να αποσκοπούν στην αύξηση των συλλογικά παρεχόμενων πόρων. Επομένως, η επέκταση της αυτονομίας της κοινωνίας απέναντι στην καπιταλιστική τάξη αποτελεί τη λύση για την επίτευξη ποιότητας ζωής. Η επέκταση της αυτονομίας συμπεριλαμβάνει την αύξηση του ελεύθερου χρόνου για κάθε άτομο και σχέσεις που να προάγουν το γνήσιο ενδιαφέρον, την ισότητα, τον αμοιβαίο σεβασμό και την συνεργασία. Όμως, η επέκταση της αυτονομίας δεν συμβαδίζει με το καπιταλιστικό σύστημα. Γιατί στον καπιταλισμό, τα άτομα ή οι ομάδες αναζητούν την αυτονομία σε ατομικό και όχι σε συλλογικό επίπεδο. Έτσι, παρατηρείται μία σύγκρουση συμφερόντων και ένας έντονος ανταγωνισμός που βασίζεται στην αρχή της επιβίωσης.

Συμπερασματικά καταλήγουμε ότι η δημοκρατία σήμερα λειτουργεί υποστηρικτικά ως προς το καπιταλιστικό σύστημα και δεν εκπληρώνει τον πραγματικό κοινωνικό της ρόλο ο οποίος πρέπει να είναι η διασφάλιση της ποιότητας ζωής για το σύνολο της κοινωνίας και όχι η εξυπηρέτηση των συμφερόντων της καπιταλιστικής τάξης.

Κεφάλαιο 4: Ειδικά θέματα για τις συνθήκες εργασίας και νέοι προσανατολισμοί για την ποιότητα ζωής

Το παρόν κεφάλαιο επανέρχεται στις συνθήκες εργασίας και εξετάζει κάποιες κομβικές παραμέτρους, οι οποίες καθορίζουν σε μεγάλο βαθμό την ικανοποίηση από την εργασία και την διασφάλιση των συνθηκών εργασίας. Αυτές οι παράμετροι είναι ο εργάσιμος χρόνος, η εντατικοποίηση, η εργασιακή προσπάθεια, η συμμετοχή στη λήψη αποφάσεων και οι δεξιότητες των εργαζομένων.

Όμως, πριν περάσουμε στην ανάλυση αυτών των πτυχών της εργασίας, κρίνεται σκόπιμο να αναφερθούμε στο ζήτημα του μηχανισμού άντλησης της απόλυτης και της σχετικής υπεραξίας, διότι φαινόμενα όπως η εντατικοποίηση και ο εργάσιμος χρόνος είναι άρρηκτα συνδεδεμένα με αυτό το μηχανισμό.

Σύμφωνα με τον Μαρξ (1954: 189-90, 549-50), μέσω της εργασίας, ο εργάτης προσθέτει αξία στο αντικείμενο και επομένως στο προϊόν της εργασίας του. Στην κεφαλαιοκρατική παραγωγή, παραγωγικός θεωρείται ο εργάτης που δεν παράγει μόνο για τον εαυτό του αλλά για το κεφάλαιο. Πιο συγκεκριμένα, παραγωγική θεωρείται η εργασία που παράγει υπεραξία. Η υπεραξία προκύπτει επομένως από το «ποσοτικό πλεόνασμα εργασίας». Στην παραγωγή της υπεραξίας, θεωρείται δεδομένη η διάκριση της εργάσιμης ημέρας σε αναγκαία εργασία (δηλαδή εργασία για την παραγωγή της αξίας της εργατικής δύναμης) και υπερεργασία (δηλαδή εργασία για την παραγωγή υπεραξίας). Η απόλυτη υπεραξία προκύπτει από την παράταση της εργάσιμης ημέρας πέρα από το απαραίτητο όριο που καλύπτει την αξία της εργατικής δύναμης. Με την παράταση της εργάσιμης ημέρας παράγεται λοιπόν επιπλέον αξία από την αξία της εργατικής δύναμης, η οποία γίνεται ιδιοκτησία του εργοδότη-κεφαλαιοκράτη και αποτελεί την απόλυτη υπεραξία. Προέκταση της απόλυτης αποτελεί η σχετική υπεραξία, η οποία προκύπτει από την συντόμευση του χρόνου για την αναπαραγωγή της αναγκαίας εργασίας (με διάφορες μεθόδους), ώστε να αυξηθεί η παραγωγή υπερεργασίας.

4.1 Η μείωση του εργάσιμου χρόνου

Αν λάβουμε υπόψη μας το μηχανισμό άντλησης υπεραξίας, μπορούμε να κατανοήσουμε γιατί είναι σημαντική η αναφορά στο χρόνο εργασίας: από την μία πλευρά οι εργαζόμενοι θέλουν να εργάζονται τόσο χρόνο όσος είναι αναγκαίος να

αναπαράγουν την εργατική τους δύναμη και από την άλλη το κεφάλαιο επιδιώκει την παράταση του χρόνου εργασίας ώστε να καρπωθεί μεγαλύτερο μέρος υπεραξίας.

Σύμφωνα με τον Μαρξ, όπως αναφέρουν οι Αφανάσιεφ & Κάνκε (1987), ο εργάσιμος χρόνος έχει διπλό χαρακτήρα που συνίσταται στην αντίθεση που υπάρχει ανάμεσα στον ατομικό εργάσιμο χρόνο του εργάτη και στον κοινωνικά εργάσιμο χρόνο (που ενσωματώνεται στα εμπορεύματα). Η εργασία εμφανίζεται αφενός με τη μορφή συγκεκριμένης εργασίας (ωφέλιμη μορφή) και αφετέρου ως αφηρημένη εργασία (δαπάνη της ανθρώπινης εργατικής δύναμης). Η συγκεκριμένη εργασία είναι η ωφέλιμη εργασία¹⁴ δηλαδή η εργασία που αποσκοπεί στην προσαρμογή της φύσης στις ανάγκες του ανθρώπου. Η μόνη χρονική παράμετρος της συγκεκριμένης εργασίας είναι ο ημερολογιακός χρόνος εργασίας. Αντίθετα, η αφηρημένη εργασία είναι αποκλειστικά κοινωνική μορφή της εργασίας στις συνθήκες της εμπορευματικής παραγωγής, στην οποία δεν λαμβάνονται υπόψη οι ποιοτικές και ποσοτικές διαφορές κάθε μορφής που λαμβάνει η εργασία του κάθε παραγωγού. Η αφηρημένη εργασία αποτελεί την πηγή αξίας για τα εμπορεύματα. Σε αυτή είναι ενσωματωμένος όχι ο ημερολογιακός χρόνος αλλά ο κοινωνικός εργάσιμος χρόνος (αντανακλά τον κοινωνικό χαρακτήρα και όχι τη σχέση του ανθρώπου με τη φύση). Η αφηρημένη και η συγκεκριμένη εργασία μπορούν να ενωθούν αν ο ημερολογιακός χρόνος αναχθεί σε κοινωνικό εργάσιμο χρόνο. Αν και ο κοινωνικός εργάσιμος χρόνος δεν μπορεί να μετρηθεί άμεσα σε ώρες εργάσιμου χρόνου, αυτός μετριέται με την ανταλλακτική αξία ή με το χρήμα, όταν η ανταλλακτική αξία λαμβάνει εμπράγματη μορφή. Η διάκριση από τον Μαρξ του διπλού χαρακτήρα της εργασίας (αφηρημένη και συγκεκριμένη) είναι μεγάλης σπουδαιότητας γιατί μέσα από την αφηρημένη εργασία διανοίγεται η προοπτική επικράτησης της καθολικής δημιουργικής εργασίας (στην οποία θα αναφερθούμε στην ενότητα 4.3).

Ο ελεύθερος χρόνος αποτελείται από το χρόνο που περισσεύει αν βγάλουμε τον εργάσιμο χρόνο, το χρόνο των μετακινήσεων, το χρόνο για την κάλυψη των βιολογικών αναγκών και το χρόνο για οικιακές εργασίες (Λυμπερόπουλος 1990: 189).

Πολλές συζητήσεις γίνονται για τη μείωση του εργάσιμου χρόνου. Η μείωση του εργάσιμου χρόνου μπορεί να συμβάλει σημαντικά στην ποιότητα ζωής του ανθρώπου. Πρώτον, θα μπορούσε με αυτό τον τρόπο να αυξηθεί η αυτονομία των

---

¹⁴ Σύμφωνα με τον Μαρξ (1954: 11) η ωφέλιμη εργασία είναι αυτή που η ωφελιμότητά της απεικονίζεται στην αξία χρήσης του προϊόντος της.

εργαζομένων, αφού αυτή περιορίζεται μέσω της εργασίας που δεν ενθαρρύνει την ανάπτυξη και εκδήλωση της ατομικής τους κρίσης και πρωτοβουλίας. Επίσης, οι άνθρωποι μπορούν να διαθέτουν περισσότερο χρόνο για τον εαυτό τους και για τις σχέσεις τους. Η ζήτηση για τα αγαθά και τις υπηρεσίες που οι άνθρωποι αγοράζουν λόγω της έλλειψης χρόνου θα περιοριζόταν και οι αντίστοιχες δαπάνες της οικογένειας επίσης (Lodziak 1995: 99, 101). Ο Binswanger (2006) τονίζει ότι οι άνθρωποι έχουν ανάγκη τον ελεύθερο χρόνο. Με το να εργάζονται περισσότερο και με το να αντισταθμίζουν τον αυξημένο χρόνο της εργασίας με καινοτομίες εξοικονόμησης χρόνου, εντατικοποιούν τις δραστηριότητές τους και επιδεινώνουν την ποιότητα ζωής τους.

Η μείωση του χρόνου εργασίας είναι εφικτή και αυτό οφείλεται στην τεχνολογική πρόοδο, η οποία όχι μόνο υποκαθιστά την εργασία στην παραγωγή αλλά συμβάλει και στην αύξηση της παραγωγικότητας της επιχείρησης. Έτσι, έχει πραγματοποιηθεί μείωση της συνολικά απαιτούμενης εργασίας, η οποία όμως, προς το παρόν δεν μεταφράζεται σε μείωση του χρόνου εργασίας αλλά σε ανεργία και σπατάλη πόρων (Lodziak 1995: 98-99, Gorz 1993: 172).

Εδώ γεννιέται το ερώτημα αν μία ενδεχόμενη μείωση του χρόνου εργασίας, θα ακολουθήσει μείωση των μισθών ή αν αυτοί διατηρηθούν στα ίδια επίπεδα. Ο Gorz, όπως αναφέρει ο Lodziak (1995: 99, 102-3) υποστηρίζει ότι εφόσον περισσότερη παραγωγή προκύπτει από λιγότερη εργασία, οι αμοιβές και η είσοδος των ανέργων στην απασχόληση μπορούν να τροφοδοτηθούν από την αύξηση της παραγωγικότητας και έτσι η μείωση των μισθών δεν είναι αναγκαία. Πιο συγκεκριμένα, ο Gorz (1993: 174) εκτιμάει ότι η παραγωγικότητα της εργασίας αυξάνεται συνεχώς λόγω της αυτοματοποίησης της παραγωγής και εκφράζει την άποψη ότι τα οφέλη από την προβλεπόμενη αύξηση της παραγωγικότητας μπορούν να αφιερωθούν στην μείωση του χρόνου εργασίας, στη δημιουργία νέων θέσεων απασχόλησης, και στην αύξηση των μισθών. Η μείωση του χρόνου εργασίας μπορεί να υλοποιηθεί με την εφαρμογή διαφόρων πολιτικών, όπως το μοίρασμα του συνόλου της εργασίας σε όλους τους εργαζομένους ή με μία κοινωνική πολιτική για τη διανομή των συνολικών εργασιακών απαιτήσεων της κοινωνίας σε όλο το εργατικό δυναμικό (Lodziak 1995: 100-1)¹⁵. Στόχος της εφαρμογής τέτοιων πολιτικών πρέπει, σύμφωνα με τον Gorz

---

¹⁵ Μία ριζοσπαστική άποψη σχετικά με τη μείωση του χρόνου εργασίας είναι αυτή του Λαφάργκ (1981: 24), ο οποίος υποστηρίζει ότι ο χρόνος εργασίας πρέπει να περιοριστεί στις τρεις ώρες την ημέρα.

(όπως αναφέρει ο Lodziak στο ίδιο) να είναι όχι η αναδιανομή των ήδη υπαρχόντων εργασιών και πόρων αλλά η διαχείριση μίας δυναμικής διαδικασίας η οποία να απαιτεί όλο λιγότερη εργασία αλλά να παράγει όλο και μεγαλύτερο πλούτο.

Ωστόσο, ο Gorz (1993: 172) επισημαίνει ότι δεν πρέπει να υποτιμάται και η παρεμπόδιση της μείωσης του χρόνου εργασίας λόγω της ανησυχίας για μείωση της αγοραστικής δύναμης. Σύμφωνα με τους Kamerman & Kahn (1987: 281), κάποια μετριοπαθή μέτρα με τα οποία μπορεί να εφαρμοστεί στην πράξη η αναδιοργάνωση του χρόνου εργασίας είναι η μείωση των εργάσιμων ωρών ανά μέρα και εβδομάδα, η αύξηση των ημερών άδειας ή η μείωση του ορίου συνταξιοδότησης.

Ο ελεύθερος χρόνος αποτελεί δικαίωμα όλων των εργαζομένων σήμερα και σημαντικό παράγοντα για τη διασφάλιση της ποιότητας ζωής (Λυμπερόπουλος 1990: 188, Καραντινός κ.α. 1997: 135). Η συμβολή της αύξησης του ελεύθερου χρόνου για την ποιότητα ζωής είναι η απόλαυση μεγαλύτερης αυτονομίας, η βελτίωση της πνευματικής και σωματικής υγείας, η ενασχόληση με τα κοινά και η δυνατότητα εξάλειψης της ανεργίας (Lodziak 1995: 115, Λυμπερόπουλος 1990: 188).

Έχει παρατηρηθεί ότι ο τρόπος που αξιοποιείται ο ελεύθερος χρόνος σχετίζεται με τον χαρακτήρα της εργασίας. Οι άνθρωποι που ασχολούνται με πολύπλοκη εργασία είναι περισσότερο επιλεκτικοί και έχουν αυστηρότερα πολιτισμικά κριτήρια σε σχέση με τους ανθρώπους που εκτελούν χειρωνακτική εργασία. Επίσης, οι άνθρωποι που ασχολούνται με δημιουργική επιστημονική εργασία, όπου δεν υπάρχουν σαφή όρια μεταξύ χρόνου εργασίας και ελεύθερου, επιλέγουν στον ελεύθερο χρόνο τους δραστηριότητες που προάγουν την ανάπτυξη και την αυτοτελικοποίησή τους (Πατέλης 1997).

Όμως, στον καπιταλισμό η δυνατότητα μέτρησης του κοινωνικού πλούτου με βάση τον ελεύθερο χρόνο και την ολόπλευρη ανάπτυξη της προσωπικότητας παρατηρείται με τη θετική εκδήλωσή της μόνο σε μία μειοψηφία ανθρώπων. Αντίθετα, ο πλεονάζων ελεύθερος χρόνος και ο περιορισμός της άμεσης εργασίας διοχετεύονται κατά κύριο λόγο με αρνητικό τρόπο, λαμβάνοντας τη μορφή ανεργίας. Έτσι, η δυνατότητα ενίσχυσης του ελεύθερου χρόνου δεν πραγματώνεται με γνώμονα την ολόπλευρη ανάπτυξη της προσωπικότητας όλων των μελών αυτής της κοινωνίας, αλλά με καταστροφικό τρόπο για την εργατική τάξη (με τη μορφή π.χ. ανεργίας) (Πατέλης 2001).

Από τα παραπάνω συνάγεται ότι η μείωση του εργάσιμου χρόνου μπορεί και πρέπει να πραγματοποιηθεί, αλλά προϋπόθεση γι' αυτό αποτελεί η διοχέτευση της

παραγωγικότητας στην εργασία και όχι στην μεγιστοποίηση του κέρδους (όπως συμβαίνει σήμερα), πράγμα το οποίο μπορεί να γίνει μόνο σε συγκεκριμένο κοινωνικοοικονομικό πλαίσιο, δηλαδή στην αταξική κομμουνιστική κοινωνία.

4.2 Η εντατικοποίηση

Η εντατικοποίηση της εργασιακής προσπάθειας συνδέεται άμεσα με το μηχανισμό άντλησης σχετικής υπεραξίας. Όπως αναφέρουν οι Αφανάσιεφ & Κάνκε (1987), σύμφωνα με τον Μαρξ η εντατικοποίηση της παραγωγής είναι φαινόμενο της συγκεκριμένης εργασίας και των παραγωγικών δυνάμεων της κοινωνίας. Με την εντατικοποίηση παράγονται περισσότερες ποσοτικά και καλύτερες ποιοτικά αξίες χρήσης που υπαγορεύουν τη δαπάνη λιγότερου κοινωνικού εργάσιμου χρόνου. Η εντατικοποίηση της παραγωγής συνεπάγεται επιταχυνόμενη αύξηση της παραγωγικής δύναμης της κοινωνικής εργασίας μέσω της επιταχυνόμενης αύξησης της αποδοτικότητας της ωφέλιμης μορφής της κοινωνικής εργασίας (συγκεκριμένη εργασία).

Σύμφωνα με τον Durkheim (1984: 182), η ευημερία επιτυγχάνεται όταν το άτομο δεν ενεργεί με υπερβολικά εντατικούς ή με πολύ χαλαρούς ρυθμούς. Ο Άνταμ Σμιθ (όπως αναφέρεται στο Λυμπερόπουλος 1990: 179) τόνιζε την υπαιτιότητα της εντατικής εργασίας για τη σωματική και πνευματική κατάρρευση των εργαζομένων και υποστήριζε ότι για την διατήρηση της υγείας τους η εργασία πρέπει να εκτελείται με μέτρο και σταθερό ρυθμό. Η εντατικοποίηση αποτελεί λοιπόν παράγοντα επιδείνωσης των συνθηκών εργασίας, εντούτοις, είναι άμεσα συνδεδεμένη με τον σύγχρονο τρόπο πραγματοποίησης της παραγωγής.

Παρατηρείται μακροχρόνια ότι κατά μέσο όρο ο χρόνος εργασίας τείνει να μειώνεται στις εκβιομηχανισμένες χώρες. Αντιθέτως, η εντατικοποίηση αυξάνεται τα τελευταία χρόνια. Στο διάστημα 1983-92, στην Ε.Ε. σημειώθηκε μείωση του μέσου χρόνου εργασίας κατά 3% (Green 2006: 45, Καραντινός κ.α. 1997: 111-2). Όμως, παρατηρείται ότι οι επιχειρήσεις εφαρμόζουν υπερωρίες και ο χρόνος εργασίας αυξάνεται ακόμη και στις 60 ώρες, διάστημα το οποίο είναι εξαντλητικό για τους εργαζομένους (Bunting 2004: 286). Τις τελευταίες δεκαετίες παρατηρείται αύξηση της εντατικοποίησης στην εργασία. Το 1965, σύμφωνα με έρευνα που έγινε στις ΗΠΑ, το 24% των εργαζόμενων δήλωνε ότι δεχόταν συνεχώς πίεση στην εργασία του, έναντι του 38% το 1992 (Green 2006: 45-6). Σύμφωνα με τις Λυμπεράκη &

Μουρίκη (1996: 140), το μοντέλο οργάνωσης του χρόνου (δωρη απασχόληση) διαμορφώθηκε με βάση τις ανάγκες της εποχής της βιομηχανικής επανάστασης και σήμερα τίθεται υπό αμφισβήτηση καθώς οι τεχνολογικές εξελίξεις δημιουργούν προϋποθέσεις για μείωση του χρόνου εργασίας. Πάντως, αν και σήμερα η εντατικοποίηση της εργασιακής προσπάθειας φαίνεται να συμβαδίζει, σε κάποιες περιπτώσεις, με θετικές εξελίξεις στις συνθήκες εργασίας, όπως είναι οι υψηλότερες αμοιβές, οι καλύτερες προοπτικές απασχόλησης και η αύξηση της χρήσης δεξιοτήτων, η ίδια η εντατικοποίηση υποβαθμίζει την ποιότητα των συνθηκών εργασίας (Green 2006: 63, 84-5, 164, 174-5). Κάποιες από τις επιπτώσεις της εντατικοποίησης είναι η αύξηση του εργασιακού άγχους, η μείωση της ικανοποίησης από την εργασία, και η διατάραξη της ισορροπίας μεταξύ εργασίας και προσωπικής ζωής.

Η μέτρηση της εντατικοποίησης της εργασιακής προσπάθειας καθίσταται δυσχερής λόγω της ασάφειας του όρου «εργασιακή προσπάθεια». Έτσι, για τη μέτρηση της εργασιακής προσπάθειας χρησιμοποιούνται δείκτες, όπως η σχετική προσπάθεια και η μεταβολή της εργασιακής προσπάθειας. Η εν λόγω εντατικοποίηση διαφέρει από τις έννοιες της απόδοσης (performance), της αποδοτικότητας (efficiency) και από τις δεξιότητες (skills). Συνδέεται με την είσοδο περισσότερων εισροών στην εργασιακή διαδικασία, με τη μορφή μεγαλύτερης προσπάθειας, για την απόδοση περισσότερων εκροών (Green 2006: 47-48). Αντίθετα, η απόδοση συνίσταται στην εκπλήρωση κάποιων καθηκόντων που έχουν συμφωνηθεί και είναι ταυτόσημη έννοια με την «ατομική παραγωγικότητα». Η απόδοση αυξάνεται και με τη βελτίωση των δεξιοτήτων και από την αύξηση της εργασιακής έντασης. Όμως, όταν αυξάνεται με τη συμβολή αυτών των παραγόντων δεν έχουμε αύξηση της αποδοτικότητας (efficiency) αλλά απλά αύξηση των εισροών που προκαλούν αύξηση στις εκροές.

Έχουν παρατηρηθεί ποικίλες αλλαγές στον εργασιακό χώρο, που συμβάλουν στην εντατικοποίηση της εργασιακής προσπάθειας. Μία από αυτές τις αλλαγές είναι και η αποδυνάμωση των εργατικών ενώσεων, η οποία προκαλεί την περαιτέρω αποδυνάμωση της αντίστασης των εργαζομένων. Ένας άλλος παράγοντας που συντελεί στην εντατικοποίηση, είναι ο ανταγωνισμός μεταξύ των επιχειρήσεων. Οι επιχειρήσεις, θέλοντας να ανταποκριθούν στις αυξανόμενες απαιτήσεις του ανταγωνισμού για μείωση του κόστους και για συμπίεση με τα πρότυπα ποιότητας των προϊόντων, καταφεύγουν στην εντατικοποίηση. Προς την ίδια κατεύθυνση

αποβλέπουν οι επιχειρήσεις με την εισαγωγή στην παραγωγή τεχνολογικών αλλαγών και με την εφαρμογή οργανωτικών αλλαγών μέσω των οποίων αυξάνεται, όπως έχουμε αναφέρει ήδη, ο έλεγχος του κεφαλαίου στην εργασία. Τέλος, και οι ίδιοι οι εργαζόμενοι, σε κάποιες περιπτώσεις, εντατικοποιούν την προσπάθειά τους λόγω ανασφάλειας για τη διατήρηση της θέσης εργασίας τους (π.χ. οι συμβασιούχοι) (στο ίδιο: 81, 174-8, 67-8, 16-7).

Εδώ πρέπει να σημειωθεί ότι η ένταση της εργασιακής προσπάθειας δεν περιλαμβάνεται από την Ε.Ε. στους κοινωνικούς δείκτες για την ποιότητα της εργασίας, παρόλο που αποτελεί σημαντική παράμετρο για τον καθορισμό της. Αυτή η παράλειψη αποδίδεται στην δυσκολία μέτρησης της εργασιακής προσπάθειας και στην αντίθεση που υπάρχει όσον αφορά αυτό το μέγεθος ανάμεσα στην ευημερία των εργαζομένων (θέλουν λιγότερο εντατική εργασιακή προσπάθεια) και στα συμφέροντα του κεφαλαίου (θέλει όσο το δυνατόν περισσότερο εντατική εργασιακή προσπάθεια) (στο ίδιο: 48-49, 64).

4.3 Οι τάσεις σχετικά με την εξέλιξη της εργασίας

Πολλές φορές η ιδέα του τέλους της εργασίας προβάλλεται για να συγκαλύψει την αδυναμία εφαρμογής του νεοκλασικού μοντέλου σχετικά με την ελεύθερη επιλογή των εργαζομένων μεταξύσχόλης και εργασίας και την επιδείνωση της κατάστασης στην αγορά εργασίας με τα παρατηρούμενα υψηλά ποσοστά ανεργίας. Στις μέρες μας, παρά την αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας, παρατηρούνται υψηλά και αυξανόμενα ποσοστά απασχόλησης (στις ανεπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες εργάζεται το 85% του εργατικού δυναμικού), τα οποία δεν επιβεβαιώνουν τις εικασίες για τέλος της ανθρώπινης εργασίας. Επομένως, σύμφωνα με τον Μηλιό (1996), άλλα μέτρα πρέπει να ληφθούν για τη βελτίωση των συνθηκών εργασίας και την αντιμετώπιση της ανεργίας.

Έχει διατυπωθεί από πολλούς η άποψη ότι έρχεται το τέλος της ανθρώπινης εργασίας. Όμως, αυτή η άποψη δεν ευσταθεί. Ο Μπουχάριν, όπως αναφέρει ο Μηλιός (στο ίδιο) υποστήριζε ότι η συνεχώς αυξανόμενη παραγωγικότητα της εργασίας που προκύπτει από την αντικατάσταση των εργαζομένων από μηχανές, προκαλεί παραγωγή καταναλωτικών αγαθών σε διευρυμένη βάση, η οποία για να απορροφηθεί απαιτείται αύξηση της καταναλωτικής ζήτησης. Όμως, αν υπήρχε πράγματι το ενδεχόμενο κατάργησης της εργασίας, δημιουργείται το ζήτημα του πώς θα συνεχίσει

τη λειτουργία του ο καπιταλισμός χωρίς διεύρυνση της καταναλωτικής ζήτησης (δηλαδή χωρίς εισοδήματα από μισθωτή εργασία). Ο Gorz (όπως αναφέρει ο Μηλιός στο ίδιο) ταυτίζει την περιθωριοποίηση της μισθωτής εργασίας με το τέλος του καπιταλισμού και με την δημιουργία μιας νέας μορφής κοινωνίας, της οποίας κύριος άξονας θα είναι η δημοκρατία, η οικολογία και η κατάργηση των ταξικών αντιθέσεων.

Ο Rifkin όπως αναφέρει ο Caffentzis (1997: 31) αποδίδει το τέλος της εργασίας στις τεχνολογικές καινοτομίες. Όμως, δεν λαμβάνει υπόψη του το γεγονός ότι οι μηχανές από μόνες τους δεν μπορούν να παράγουν υπεραξία. Ο Caffentzis σημειώνει πάνω σε αυτό το σημείο ότι η παρατηρούμενη αύξηση της ανεργίας σε χώρες όπως η Αμερική, η Δυτική Ευρώπη, το ανατολικό μπλοκ κτλ. δεν συνεπάγεται μειωμένη ανάγκη για εργασία από τον καπιταλισμό, αλλά η αύξηση της ανεργίας αποσκοπεί στη μεγάλη προσφορά εργασίας ώστε να μειωθεί η αξία της εργατικής τάξης. Επίσης, έχει παρατηρηθεί στις ΗΠΑ, ότι η μηχανοποίηση συμβαδίζει με αύξηση της απαίτησης για εργασία η οποία εκδηλώνεται με αύξηση της διάρκειας της εργασίας και του φόρτου εργασίας.

Ο Μαρξ (βλ. Μηλιός 1996, Levine & Rizvi 2005: 79) στα πρώιμα έργα του υποστήριζε την ιδέα του τέλους της εργασίας και το απέδιδε στην υπερβολική αύξηση της παραγωγικότητας από την εφαρμογή της επιστήμης στην παραγωγή. Όμως, στη συνέχεια απέρριψε την παραπάνω ιδέα και επικεντρώθηκε σε ζητήματα όπως η απόσπαση της υπεραξίας από το κεφάλαιο, η αύξηση του ρυθμού κεφαλαιακής συσσώρευσης σε συνδυασμό με την αυξανόμενη ατομική κατανάλωση, οι καπιταλιστικές κρίσεις και ο εφεδρικός στρατός των ανέργων. Πάντως, με βάση τις ιδέες του Μαρξ αναπτύχθηκε η ιδέα όχι του τέλους της εργασίας αλλά της καθολικής δημιουργικής εργασίας, στην οποία έχουμε ήδη αναφερθεί στις υποενότητες 1.6, 3.1.2 και 3.2.2.

Ο Βαζιούλιν (2004: 178-9, 181) υποστηρίζει ότι κατά την ώριμη μορφή της εργασίας, τα συστατικά της τωρινής εργασίας ενσωματώνουν την παρελθούσα εργασία. Έτσι, παρατηρείται μία μορφή νομοτελειακής αντικειμενικότητας στην εργασία αφού αυτή κατευθύνεται από την παρελθούσα εργασία και όχι τόσο από τη βούληση και τις επιθυμίες της εκάστοτε παρούσας γενιάς. Η εργασία φτάνει στο επίπεδο της ωριμότητας όταν τα συστατικά στοιχεία της γίνονται περίπλοκα και αυτοτελή μεταξύ τους αλλά συγχρόνως εγκαθιστούν έναν εσωτερικό δεσμό μεταξύ τους. Τότε το κάθε συστατικό στοιχείο της εργασίας εξαρτάται από την παρελθούσα

εργασία δηλαδή από τον εαυτό του και δεν προσφέρεται από τη φύση έτοιμο (όπως συμβαίνει στην ανώριμη μορφή της εργασίας). Αυτές οι αντικρουόμενες τάσεις μεταξύ τους, της συνένωσης και της αυτοτέλειας των συστατικών στοιχείων της εργασίας, ωθούν την εργασία προς την ανάπτυξή της αλλά και προς την εξάλειψή της. Καθώς αναπτύσσεται η εργασία, η συμμετοχή του ανθρώπου γίνεται λιγότερο αναγκαία για τη διεξαγωγή της άμεσης παραγωγικής διαδικασίας.

Σύμφωνα με τον Πατέλη (2001), η αυτοματοποίηση δεν μεταβάλλει μόνο την τεχνολογία παραγωγής αλλά αλλάζει και τον χαρακτήρα και τον καταμερισμό της εργασίας, λαμβάνοντας γι' αυτό το λόγο (και επειδή κατευθύνεται από τις κυρίαρχες σχέσεις παραγωγής) και κοινωνικό χαρακτήρα. Στον καπιταλισμό, παρατηρείται η υπερίσχυση της νεκρής εργασίας (μηχανήματα) έναντι της ζωντανής (ανθρώπινη εργασία), της οποίας ο ρόλος περιορίζεται στο να υποβοηθά την πρώτη. Με την αυτοματοποίηση δημιουργούνται οι προϋποθέσεις για την χειραφέτηση της ζωντανής εργασίας και την εγκαθίδρυση της καθολικής δημιουργικής εργασίας, επομένως της εργασίας που θα διασφαλίζει την ποιότητα στη ζωή και στην εργασία. Όμως, στον καπιταλισμό η εργασία που παράγει υπεραξία εκλαμβάνεται ως αφηρημένη εργασία και ο πλεονάζων χρόνος από την αύξηση της παραγωγικότητας δεν αποδίδεται στην συγκεκριμένη εργασία (στους εργαζόμενους) αλλά στην αφηρημένη και έτσι αυτός αξιοποιείται στην μεγιστοποίηση του κέρδους (προς όφελος του κεφαλαίου) και όχι στη μείωση του χρόνου εργασίας (προς όφελος της κοινωνίας). Επομένως, και η καθολική δημιουργική εργασία αναπτύσσεται μόνο στο βαθμό που εξυπηρετεί το κέρδος, αποτελεί εξάλλου και αυτή αλλοτριωμένη εργασία. Παρόλα αυτά με την επέκταση της καθολικής δημιουργικής εργασίας και τον περιορισμό της άμεσης ζωντανής εργασίας, δημιουργείται η τάση αποσύνδεσης του ελεύθερου χρόνου από τον εργάσιμο αφού η καθολική δημιουργική εργασία εκτελείται λόγω της εσωτερικής ανάγκης για εργασία (αυτοπραγμάτωση του ατόμου) και έτσι δεν τίθεται θέμα συγκεκριμένου χρονικού πλαισίου για τη διεξαγωγή της.

Συνοψίζοντας μπορούμε να πούμε ότι η τάση για το μέλλον της εργασίας δεν είναι η κατάργησή της αλλά η αντικατάστασή της από την καθολική δημιουργική εργασία.

4.4 Ανεργία και εργασιακή ανασφάλεια

Η ασφάλεια στην εργασία αποτελεί σημαντικό παράγοντα για την διασφάλιση ποιότητας στην εργασία και θα πρέπει να διασφαλίζεται από μία δίκαιη κοινωνία, αφού αποτελεί προϋπόθεση για την πραγματική ελευθερία και αυτονομία (Standing 1999: 37-8). Η ανασφάλεια στην εργασία μπορεί να προκύψει από την ανεργία και από τον κίνδυνο απόλυσης, από τις άσχημες συνθήκες εργασίας, αλλά και ως προς το εισόδημα.

Η ανεργία είναι φαινόμενο ιδιαίτερης σπουδαιότητας, αν ληφθεί υπόψη ότι οι περισσότεροι άνθρωποι αποκομίζουν μέσα διαβίωσης μόνο από την εργασία τους. Στο καπιταλισμό, η ανεργία προκύπτει από το πλεονάζον εργατικό δυναμικό που εμφανίζεται με τη διοχέτευση της αύξησης της παραγωγικότητας της εργασίας προς όφελος του κεφαλαίου. Αποτελεί δε τρόπο διευθέτησης των αντιφάσεων που παρατηρούνται στην ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων. Δηλαδή, με την ανεργία η εργατική τάξη χειραγωγείται και καταμερίζεται, ρυθμίζονται οι ανισορροπίες ανάμεσα στις εργατικές ενώσεις και το κεφάλαιο, μεταφέρεται υπεραξία στο κεφάλαιο, απορυθμίζονται και ευελικτοποιούνται οι εργασιακές σχέσεις (Πατέλης 1997).

Με την μακροχρόνια ανεργία, οι άνθρωποι δεν ζημιώνονται μόνο από την απώλεια εισοδήματος αλλά έχουν και ψυχολογικές επιπτώσεις, όπως η απομόνωση από την κοινωνία και η απώλεια της ικανότητας να διεκπεραιώνουν επαγγελματικές δραστηριότητες (Gaertner 1993: 62). Όσο μεγαλύτερο είναι το διάστημα της ανεργίας τόσο πιο επιζήμιο γίνεται για τους ανέργους. Πάντως, η επιδείνωση της ποιότητας ζωής που προκύπτει κατ' αυτόν τον τρόπο, μπορεί να μειωθεί με την εφαρμογή αντισταθμιστικών μέτρων από το κράτος πρόνοιας κατά την διάρκεια της ανεργίας (Green 2006: 145).

Σύμφωνα με στοιχεία για την περίοδο 1975-83, στις χώρες του ΟΟΣΑ η ανεργία ακολούθησε αυξητικούς ρυθμούς. Τα αίτια στα οποία αποδίδεται αυτή η αύξηση είναι η ανεπαρκής οικονομική ανάπτυξη, η τεχνολογική αλλαγή με εξοικονόμηση εργασίας, οι ευνοϊκά αντισταθμιστικές παροχές για τους ανέργους σε σχέση με τους χαμηλούς μισθούς, η αιτιακή σχέση μεταξύ της διάρκειας της ανεργίας και της δυσκολίας ανεύρεσης εργασίας και η μη αποτελεσματική λειτουργία της αγοράς εργασίας (Brodsky 1994). Η ανεργία εντείνεται και λόγω της παγκοσμιοποίησης της παραγωγής και της μεταφοράς των επιχειρήσεων σε χώρες με φθηνότερη εργασία

(Green 2006: 147). Μάλιστα, τα υψηλά επίπεδα ανεργίας που σημειώθηκαν οδήγησαν στην γενικότερη επιδείνωση των συνθηκών εργασίας και στην εφαρμογή περαιτέρω μέτρων ανά χώρα, για τη διατήρηση της απασχόλησης στα ίδια επίπεδα. Κάποια από τα μέτρα που εφαρμόστηκαν ήταν η προσωρινή απασχόληση, η παροχή επιχορηγήσεων στις επιχειρήσεις, η ενίσχυση κάποιων βιομηχανιών, τα προγράμματα απασχόλησης του δημόσιου τομέα, ο περιορισμός των ωρών απασχόλησης και η πρόωρη συνταξιοδότηση (Brodsky 1994).

Κατά την άποψη του Green (2006: 149), παρά την αύξηση της ανεργίας τα τελευταία χρόνια, δεν μπορεί να εξαχθεί ασφαλές συμπέρασμα για το αν έχει αυξηθεί η ανασφάλεια στην εργασία, αφού τέτοια ανασφάλεια υπήρχε και στο παρελθόν και αποτελούσε παράγοντα επιδείνωσης των συνθηκών εργασίας. Όμως, (Παπαδημητρίου 1996), αν λάβουμε υπόψη, την επικράτηση των νεοφιλελεύθερων πολιτικών που προωθούν, μεταξύ άλλων, την κατάργηση του κράτους πρόνοιας, την επιλεκτική χρήση της εργατικής δύναμης στην απασχόληση, την εγκατάλειψη του μοντέλου της πλήρους απασχόλησης, την υιοθέτηση προγραμμάτων λιτότητας, την έμφαση στην υποστήριξη της επέκτασης του ιδιωτικού κεφαλαίου, την μείωση των κοινωνικών παροχών και την αποδυνάμωση των εργατικών ενώσεων, παρατηρούμε ότι επικρατούν συνθήκες που προωθούν τη συνεχή αύξηση της ανασφάλειας στην απασχόληση.

Με τα παραπάνω σχετίζεται και η ανασφάλεια που προκύπτει λόγω της εντατικοποίησης και της τεχνολογικής αλλαγής. Με την εντατικοποίηση, η εργασία διεκπεραιώνεται από λιγότερους εργαζομένους, άρα αυξάνεται η ανεργία. Επίσης, πολλοί εργαζόμενοι εξαντλούνται μακροπρόθεσμα από τον υπερβολικό φόρτο εργασίας, με αποτέλεσμα ή την παραίτησή τους ή την αύξηση του άγχους και των προβλημάτων στην υγεία τους (Standing 1999: 189). Έχει παρατηρηθεί ότι με την αυτοματοποίηση αυξάνεται η νευρική ένταση και πολλοί εργαζόμενοι, (για παράδειγμα στην Ιαπωνία), οδηγούνται στον θάνατο κατά τη διάρκεια της εργασίας. Επίσης, έχει παρατηρηθεί ότι όταν εφαρμόζεται χαμηλός βαθμός αυτοματοποίησης δημιουργείται η απαίτηση υπερβολικής χρήσης της όρασης γεγονός που προκαλεί υπερένταση και αυξημένο κίνδυνο ατυχημάτων. Ακόμα, από τη χρήση κάποιων στοιχείων των μηχανών (υπό συνθήκες χαμηλού βαθμού αυτοματοποίησης) αυξάνεται η ηχορύπανση και η θερμοκρασία (Καστορίδας 1998: 43-4). Εδώ πρέπει να αναφερθούν και οι κίνδυνοι που ενέχει η χρήση οθόνων με πληκτρολόγια για τους χειριστές τους όπως αναφέρονται από τον Καστορίδα (στο ίδιο). Μερικές από τις

παρενέργειες για τους εργαζομένους λόγω της χρήσης αυτών των οθόνων είναι η κόπωση των ματιών, η εκδήλωση πονοκεφάλων, πόνων στην πλάτη και ο κίνδυνος από την έκθεση στην ηλεκτρομαγνητική ακτινοβολία.

Ανασφάλεια επικρατεί στην εργασία και όταν δεν εξασφαλίζεται για τους εργαζομένους διαρκής απασχόληση και εξέλιξη (Green 2006: 126). Με την επέκταση της εφαρμογής της ευέλικτης απασχόλησης τα τελευταία χρόνια έχει αυξηθεί και αυτή η μορφή ανασφάλειας, η οποία είναι υπεύθυνη για περαιτέρω επιδείνωση των συνθηκών εργασίας (Green 2006: 146, Standing 1999: 174). Παράγοντες υψηλής ανασφάλειας αποτελούν οι ευέλικτες μορφές απασχόλησης όπως είναι η προσωρινή και η εποχιακή απασχόληση. Αυτές συνοδεύονται συχνά από άλλους παράγοντες χαμηλής ποιότητας, όπως οι χαμηλές αμοιβές (Green 2006: 142, 176). Όμως, κίνδυνο της απώλειας της εργασίας τους αντιμετωπίζουν όλοι οι εργαζόμενοι, άσχετα αν αυτοί θεωρούνται μόνιμοι ή ευέλικτης απασχόλησης (Green 2006: 175-6, Standing 1999: 179, 186).

Μία άλλη παράμετρος ανασφάλειας αφορά το εισόδημα και σχετίζεται τόσο με την ανεργία όσο και με την ευελικτοποίηση της αγοράς εργασίας (Standing 1999: 208, 289). Προκύπτει επίσης στις μέρες μας από τη μη σταθερότητα του εισοδήματος και από την ανισότητα των εισοδημάτων μεταξύ των κατοίκων της ίδιας χώρας. Από έρευνα που έγινε σε 90 χώρες προκύπτει ότι τα τρία τέταρτα των εργαζομένων βιώνουν τέτοια μορφή ανασφάλειας (Σώκου 2004). Αν και η επιβολή κατώτατων μισθών δεν μπορεί να συμβάλει ουσιαστικά στην βελτίωση των συνθηκών εργασίας, αποτελεί ένα μέτρο για την ενίσχυση της ασφάλειας του εισοδήματος (Standing 1999: 215, 298).

4.5 Συμμετοχή στη λήψη αποφάσεων

Η συμμετοχή στη λήψη αποφάσεων και η αυτονομία αποτελούν σημαντικούς παράγοντες για τη διασφάλιση της ποιότητας στην εργασία. Σχετικά με τη συμμετοχή των εργαζομένων παρατηρείται ότι αυτή αυξάνεται όταν τους παρέχεται η δυνατότητα να καθορίσουν οι ίδιοι τις δραστηριότητες που θα επιτελέσουν. Όταν όμως συνεπιδρούν και άλλοι παράγοντες, όπως ο στενός διοικητικός έλεγχος, έχει παρατηρηθεί ότι η συμμετοχή των εργαζομένων μπορεί να μειωθεί (Green 2006: 17, 97).

Αν και η τεχνολογία δεν επηρεάζει σε σημαντικό βαθμό το δικαίωμα συμμετοχής των εργαζομένων στη λήψη αποφάσεων, έχει παρατηρηθεί ότι, ανάλογα με τον τρόπο που αυτή χρησιμοποιείται σε κάθε περίπτωση, μπορεί να ενισχύσει ή να περιορίσει την συμμετοχή τους στη λήψη αποφάσεων της επιχείρησης. Για παράδειγμα, αν εισαχθούν νέες τεχνολογίες που να βασίζονται στην αξιοποίηση των δεξιοτήτων των εργαζομένων και οι δεξιότητες αυτές υπαγορεύουν τη συμμετοχή στη λήψη αποφάσεων τότε η εισαγωγή αυτών των τεχνολογιών ενισχύει τη συμμετοχή των εργαζομένων που χρησιμοποιούν αυτές τις τεχνολογίες. Αντίθετα, αν οι εισόδους νέων τεχνολογιών στην παραγωγή επιτρέπουν αύξηση του εργασιακού ελέγχου τότε η χρήση των νέων τεχνολογιών θα έχει ως αποτέλεσμα τη μείωση της συμμετοχής των εργαζομένων στη λήψη αποφάσεων (στο ίδιο: 107-8).

Στην Μ. Βρετανία παρατηρήθηκε ότι η επιδείνωση των συνθηκών εργασίας σχετίζεται με τον περιορισμό του δικαιώματος των εργαζομένων να λαμβάνουν μέρος στην λήψη αποφάσεων. Ο περιορισμός αυτός, αφήνει την επιλογή της εντατικοποίησης της εργασίας στην επιχείρηση και περιορίζει την ελευθερία τους (στο ίδιο: 107-8).

Πάντως, επισημαίνεται ότι οι διάφορες στρατηγικές της επιχείρησης για παραχώρηση στους εργαζομένους μεριδίου συμμετοχής στις αποφάσεις της δρουν κατά κύριο λόγο σε βάρος τους, αλλά τους παρέχουν και κάποια οφέλη (Markowitz 1996). Η επιχείρηση, όταν αποδίδει στους εργαζομένους δικαίωμα συμμετοχής στις αποφάσεις της, αποσκοπεί κατά κύριο λόγο στην αύξηση των κερδών της και όχι στην βελτίωση της θέσης τους. Το κεφάλαιο είναι αυτό που καθορίζει το πεδίο συμμετοχής και την διάρκεια που θα ισχύσει αυτή. Οι αποφάσεις που λαμβάνουν οι εργαζόμενοι αφορούν μόνο στη βελτίωση της θέσης της επιχείρησης και όχι στην προαγωγή των δικών τους συμφερόντων. Με τη συμμετοχή, επίσης, η επιχείρηση αποσπάει τις γνώσεις και τις δεξιότητες των εργαζομένων αποδυναμώνοντας τους. Τέλος, η σημαντικότερη επίπτωση για τους εργαζομένους, από την εν λόγω συμμετοχή τους, είναι ότι μειώνεται η δύναμη των εργατικών ενώσεων, οι οποίες αποτελούν τα μόνα ουσιαστικά όργανα υπεράσπισης των συμφερόντων τους (στο ίδιο).

Ο Lodziak (1995: 99) φαίνεται επίσης να συμφωνεί με την παραπάνω άποψη, αφού ο ίδιος υποστηρίζει ότι η μεγαλύτερη εμπλοκή των εργαζομένων σε αποφάσεις οι οποίες σχετίζονται π.χ. με την επιλογή λογοτύπου για την επιχείρηση, με την κατάθεση προτάσεων σχετικά με τις συνθήκες εργασίας ή με τον σχεδιασμό

αποδοτικότερης παραγωγής αποσκοπούν στο να υποστηρίξουν περισσότερο τα συμφέροντα των εργοδοτών τους και να εμπλακούν περισσότερο ολοκληρωτικά σε ένα καθεστώς εργασίας που τους ετεροπροσδιορίζει, που είναι μάταιη και χωρίς νόημα για τους ίδιους. Επομένως, αυτή η μορφή συμμετοχής δε βελτιώνει την ποιότητα στην εργασία.

Από την άλλη πλευρά, σύμφωνα με την Markowitz (1996), υπάρχουν και κάποια οφέλη για τους εργαζομένους από τη συμμετοχή τους στη λήψη αποφάσεων. Αφενός, τους δίνει κάποιο λόγο στην αμφισβήτηση του διοικητικού ελέγχου σε σχέση με άλλες στρατηγικές. Αφετέρου, το επίπεδο ικανοποίησης που νοιώθουν αυξάνεται κατά κάποιο τρόπο. Συνολικά, η Markowitz υποστηρίζει ότι οι εργαζόμενοι με το να αποφασίζουν για θέματα της επιχείρησης αποκτούν μία νοοτροπία συμμετοχής που ενισχύει τις γνωστικές και συναισθηματικές τους ικανότητες, εφόσον στο ισχύον σύστημα δεν θα μπορούσαν να δημιουργηθούν αυτοδιοικούμενες ομάδες στον εργασιακό χώρο που θα ήταν και το επιθυμητό για τους εργαζομένους.

Γενικά, φαίνεται ότι η ποιότητα στην εργασία βελτιώνεται με την αύξηση της συμμετοχής και επιρροής των εργαζομένων πάνω στην εργασία, αν και δεν υπάρχουν ξεκάθαρα αποτελέσματα σχετικά με την εξέλιξη αυτής της παραμέτρου (Green 2006: 173-4). Πάντως, όπως αναφέραμε σε προηγούμενα κεφάλαια, η αύξηση του ελέγχου της εργασίας από το κεφάλαιο είναι σήμερα πραγματικότητα και αυτό συνεπάγεται ότι η συμμετοχή στη λήψη αποφάσεων προσανατολίζεται προς αυτή την κατεύθυνση και δεν συμβάλει (όταν αυτή παρατηρείται) στη βελτίωση της ποιότητας στην εργασία.

4.6 Οι μισθοί

Ο μισθός αποτελεί παράγοντα της ποιότητας της εργασίας και μάλιστα τον κυριότερο, κατά μία άποψη (Green 2006: 8, 17-8). Όμως, πίσω από την οπτική ότι όσο αυξάνεται ο μισθός τόσο περισσότερο πρόθυμοι είναι οι εργαζόμενοι να εργαστούν, κρύβεται ο κίνδυνος της επιδείνωσης των συνθηκών εργασίας και της αποδοχής αυτής της επιδείνωσης από τον εργαζόμενο. Επομένως, αμφισβητείται η αξιοπιστία του μισθού ως παραμέτρου της ποιότητας στην εργασία (στο ίδιο: 9-10), και κάποιοι μελετητές δεν ασχολούνται με το μισθό ως παράγοντα της ποιότητας στην εργασία, αλλά εστιάζουν σε άλλες παραμέτρους που η μέτρησή τους δεν είναι τόσο εύκολη (Λυμπεράκη & Δενδρινός 2004: 71). Μάλιστα, οι Levine & Rizvi

(2005: 101) υποστηρίζουν ότι, γενικότερα, η συσχέτιση ανάμεσα στο εισόδημα και την ποιότητα ζωής είναι πολύ μικρή. Πάντως, κατά τον Green (2006: 165), η ποιότητα της εργασίας επηρεάζεται έμμεσα από το μισθό, αφού μεγάλη σημασία για την ικανοποίηση των εργαζομένων έχει η συγκριτική αμοιβή τους σε σχέση με τα προσόντα τους και με την αμοιβή των άλλων εργαζόμενων.

Σχετικά με την εξέλιξη των μισθών, η εικόνα δεν είναι ομοιόμορφη σε όλες τις χώρες. Πάντως, παρατηρείται μία αυξητική τάση στις βιομηχανικά αναπτυγμένες χώρες, με εξαίρεση τις ΗΠΑ όπου οι αμοιβές παρουσιάζουν στασιμότητα. Μεγάλη ανισότητα στις πληρωμές παρατηρείται στις περισσότερες από αυτές τις χώρες (και στις ΗΠΑ), με τάση μείωσης των αμοιβών των χαμηλόμισθων και αύξησης των αμοιβών των υψηλόμισθων. Αυτή η ανισότητα των αμοιβών αποδίδεται στην εκβιομηχάνιση των μη ανεπτυγμένων χωρών, που διαθέτουν φθηνό εργατικό δυναμικό, στη τεχνολογική αλλαγή που αύξησε τις απαιτήσεις σε ειδικευμένο εργατικό δυναμικό σε βάρος του ανειδίκευτου, στην αποδυνάμωση των εργατικών ενώσεων και στην πτώση των κατώτατων μισθών (Green 2006: 17-18, 123, 170-1). Επισημαίνεται εξάλλου ότι αρκετοί εργαζόμενοι δεν είναι ικανοποιημένοι από την αμοιβή της εργασίας τους. Επίσης, η αμοιβή αποτελεί σημαντικό κίνητρο κυρίως για τους χειρώνακτες εργαζομένους (Rothman 1987: 236). Γενικά στις χώρες του ΟΟΣΑ φαίνεται ότι ο μισθός έχει μεγάλη σπουδαιότητα για την ικανοποίηση των ανδρών εργαζομένων και ότι το εισόδημα παίζει σπουδαιότερο ρόλο για την ικανοποίηση των εργαζομένων όσο αυξάνεται το ηλικιακό τους επίπεδο (Λυμπεράκη & Δενδρινός 2004: 72).

4.7 Οι δεξιότητες

Με τον καταμερισμό της εργασίας, μειώνεται η χρήση δεξιοτήτων στην εργασία και επιδεινώνονται οι συνθήκες εργασίας (Foster 1994). Μία σημαντική αλλαγή που συνέβη τα τελευταία χρόνια στις προηγμένες καπιταλιστικές χώρες, είναι η τάση αποειδίκευσης της εργασίας (Lodziak 1995: 66). Με την αποειδίκευση απλοποιούνται και υποβαθμίζονται οι δεξιότητες των εργαζομένων και η εργασία γίνεται μονότονη, ενώ η εργασία υψηλής ειδίκευσης αντικαθίσταται από την χρήση της τεχνολογίας (Levine & Rizvi 2005: 106).

Όπως είδαμε στο κεφάλαιο 2, ως απάντηση στην αποειδίκευση της εργασίας που επέφερε η «επιστημονική διοίκηση», η ευέλικτη απασχόληση προάγει στρατηγικές

που προβλέπουν την μεγαλύτερη συμμετοχή των εργαζομένων στην παραγωγή, την πρωτοβουλία και την απόκτηση δεξιοτήτων (Green 2006: 12). Βέβαια, αυτή η αύξηση της χρήσης δεξιοτήτων από τους εργαζομένους, εξακολουθεί να περικλείει την σύγκρουση συμφερόντων μεταξύ επιχείρησης και εργαζομένων (Smith 1994).

Η χρησιμοποίηση των δεξιοτήτων στην εργασία συμβάλλει στην ποιότητα στην εργασίας αφού, σύμφωνα με το Μαρξ (όπως αναφέρει ο Green 2006: 12), η συνειδητή εμπλοκή του ανθρώπου στον σχεδιασμό της εργασίας του την διαχωρίζει από αυτή των ζώων. Ειδικότερα, αυτή η ποιότητα βελτιώνεται με τη χρήση δεξιοτήτων από τους εργαζομένους και από την άποψη ότι λόγω της μεγαλύτερης εμπλοκής τους στην εργασία οι εργαζόμενοι δέχονται λιγότερο σχετικά έλεγχο από τη διοίκηση (Green 2006: 173). Επιπλέον, η εργασία που βασίζεται στην χρήση δεξιοτήτων προάγει την ελευθερία και την αυτοπραγμάτωση, γιατί βασίζεται στην σκέψη, μέσω της οποίας ο εργαζόμενος ελέγχει τη δραστηριότητα που εκτελεί. Αντίθετα, η εργασία που δεν βασίζεται σε κατοχή δεξιοτήτων είναι χωρίς ενδιαφέρον, βαρετή, και προωθεί την αποξένωση, αφού ο εργαζόμενος δεν ελέγχει με τη σκέψη του τη δραστηριότητα που εκτελεί (Levine & Rizvi 2005: 84). Η εργασία που βασίζεται στη χρήση δεξιοτήτων περιλαμβάνει την καλύτερη εκπαίδευση των εργαζομένων, μεγαλύτερο βαθμό υπευθυνότητας, ανάληψη περισσότερων ασαφών καθηκόντων και στόχων, και καλύτερη λειτουργική αλληλεξάρτηση (Smith 1994).

Από την άλλη, πολλές φορές η κατοχή πολλών δεξιοτήτων από τους εργαζομένους δεν συνεπάγεται μεγαλύτερη ικανοποίηση από την εργασία γιατί αυτή μπορεί να αντισταθμιστεί από την εντατικοποίηση που συνοδεύει τις εργασίες υψηλής ειδίκευσης (Green 2006: 162, 172). Επίσης, πολλές φορές οι εργαζόμενοι διαθέτουν πολλές δεξιότητες που δεν αξιοποιούνται στη συγκεκριμένη θέση εργασίας τους, και αυτό αποτελεί πηγή μη ικανοποίησης. Παράλληλα, οι θέσεις υψηλής ποιότητας και ειδίκευσης δεν είναι ο κανόνας στην αγορά εργασίας, αλλά αντιθέτως πολλοί εργαζόμενοι απασχολούνται ως ανειδίκευτοι. Πρέπει επίσης να σημειωθεί ότι σταδιακά οι επιπτώσεις του καταμερισμού της εργασίας και των τεχνολογικών αλλαγών αρχίζουν να επιδρούν και στις θέσεις υψηλής ειδίκευσης, επιδεινώνοντας και εδώ τις συνθήκες εργασίας (Coombs 1990: 148). Σε αρκετές χώρες παρατηρείται πόλωση μεταξύ θέσεων υψηλής ειδίκευσης, με υψηλή ικανοποίηση για τους εργαζομένους, και θέσεων χαμηλής ειδίκευσης, με χαμηλή ικανοποίηση (Green 2006: 16). Τέλος, πρέπει να τονιστεί ότι στην ευέλικτη απασχόληση, που αποτελεί

επικρατούσα τάση στις μέρες μας, προτιμώνται οι ανειδίκευτοι εργαζόμενοι γιατί αυτό συνεπάγεται χαμηλότερο κόστος για την επιχείρηση (Smith 1994).

Σε γενικές γραμμές, σύμφωνα με τον Green (2006: 172), τα τελευταία χρόνια η χρήση δεξιοτήτων στην εργασία έχει αυξηθεί, και αυτό αποτελεί θετικό παράγοντα για την βελτίωση της ποιότητας στην εργασία. Όμως, φαίνεται ότι αυτή η αύξηση απευθύνεται σε μία μικρή μερίδα εργαζομένων σε αντιπαράθεση με τη μεγάλη πλειοψηφία των ανειδίκευτων.

4.8 Ο ρόλος των εργατικών συνδικάτων

Την τελευταία δεκαετία έχει παρατηρηθεί ότι η ικανοποίηση των εργαζομένων από την εργασία τους έχει μειωθεί λόγω της εντατικοποίησης της εργασιακής προσπάθειας, της μείωσης της συμμετοχής των εργαζομένων στη λήψη αποφάσεων, της μη αντιστοίχισης θέσεων απασχόλησης και δεξιοτήτων των εργαζομένων και της αύξησης της ανασφάλειας (Green & Tsitsianis 2004, Green 2006: 165-6).

Όμως, δεν μπορεί να εξαχθεί ασφαλές συμπέρασμα για την εξέλιξη της ποιότητας ζωής γιατί, αν και υπάρχουν στοιχεία που φανερώνουν τη βελτίωσή της, υπάρχουν και στοιχεία που δείχνουν την αντίθετη τάση. Επομένως, πρέπει να εξεταστεί η βαρύτητα όλων αυτών των παραγόντων για να προκύψει κάποιο συμπέρασμα (Green 2006: 150). Γενικά πάντως, είναι ευδιάκριτη η τάση μείωσης της ικανοποίησης από την εργασία. Όμως, τι μπορούν να κάνουν οι εργαζόμενοι;

Σύμφωνα με τους Μαρξ και Ένγκελς (1988: 19, 29-35), οι εκάστοτε κοινωνικές τάξεις βρίσκονται σε συνεχή διαμάχη. Στο καπιταλιστικό σύστημα, διακρίνονται δύο κυρίως τάξεις: η αστική, που έχει καταφέρει να κυριαρχήσει στις προηγούμενες κυρίαρχες τάξεις (μονάρχες, γαιοκτήμονες) και η εργατική τάξη, η οποία ξεκινά την πάλη της ενάντια στην αστική τάξη, έστω σποραδικά και μεμονωμένα, ήδη από την πρώτη μέρα της εμφάνισής της. Αρχικά, η εργατική τάξη συσπειρώνεται, χωρίς όμως να έχει ταξική συνείδηση. Έτσι, αγωνίζεται κι αυτή για την εδραίωση της κυριαρχίας της αστικής τάξης, υιοθετώντας όμως με αυτό τον τρόπο την στρατηγική που ακολουθεί αυτή η τάξη. Η κατάσταση αυτή μεταβάλλεται με την ανάπτυξη της βιομηχανίας. Τότε η εργατική τάξη συσπειρώνεται περαιτέρω και ενδυναμώνεται. Συγχρόνως, δέχεται πιέσεις στους μισθούς και αντιμετωπίζει το ενδεχόμενο απώλειας της εργασίας λόγω της τελειοποίησης των μηχανών. Έτσι, η εργατική τάξη αρχίζει να αποκτά ταξική συνείδηση και να διεκδικεί τα δικαιώματά της από τους αστούς,

συστήνοντας εργατικές ενώσεις και αναπτύσσοντας την πάλη της με τη μορφή εξεγέρσεων. Επίσης, η ταξική πάλη είναι και πολιτική πάλη. Οι εργάτες οργανώνονται ως τάξη σε πολιτικό κόμμα και διεκδικούν την κάλυψη των συμφερόντων τους με μορφή νόμου (π.χ. διεκδικήσεις για μείωση του χρόνου εργασίας). Επιπλέον, πολλά από τα στοιχεία της μόρφωσης των αστών είναι διαθέσιμα στην εργατική τάξη και το γεγονός αυτό ενισχύει τον αγώνα της ακόμη περισσότερο. Με την ανάπτυξη της μεγάλης βιομηχανίας όλες οι προϋπάρχουσες τάξεις χάνονται λόγω της κυριαρχίας της αστικής, όμως η εργατική τάξη αποκτά λόγο ύπαρξης ακριβώς μέσα από αυτή την ανάπτυξη. Η εργατική τάξη αντιπροσωπεύει την πλειοψηφία της κοινωνίας και μπορεί να θεμελιώσει την κυριαρχία της με τη βίαιη ανατροπή της αστικής τάξης. Όπως αναφέρει ο Πατέλης (2004: 140), οι Μαρξ και Ένγκελς θεωρούν αναπόφευκτη μια τέτοια εξέλιξη, διότι η πάλη των τάξεων αποτελεί την κινητήρια δύναμη της ιστορίας και η εργατική τάξη είναι επιφορτισμένη με το καθήκον διεξαγωγής της σοσιαλιστικής επανάστασης (μετάβαση στην αταξική κοινωνία).

Σύμφωνα με τον Green (2006: 178-9), οι εργατικές ενώσεις αποτελούν το ισχυρότερο όργανο των εργαζομένων για να διεκδικούν τη βελτίωση των συνθηκών της εργασίας τους και να αντιμετωπίζουν τους παράγοντες επιδείνωσής της. Κατά την περίοδο επικράτησης της μανουφακτούρας για παράδειγμα, οι εργαζόμενοι αντιδρούσαν απέναντι στην αποειδίκευση και στον καταμερισμό της εργασίας μέσω των συνδικάτων τους, τα οποία διαπραγματεύονται για την εντατικοποίηση, για τη διάρκεια της εργάσιμης ημέρας και για την αντικατάσταση της εργασίας από τα μηχανήματα (Thompson 1989: 46). Όμως, οι εργατικές ενώσεις έχουν κατηγορηθεί ότι αποσκοπούν μόνο στην αύξηση των αμοιβών, ότι δεν συμβάλουν σημαντικά στην βελτίωση των συνθηκών εργασίας, ότι υπερασπίζονται μόνο τα συμφέροντα της ομάδας εργαζομένων που εκπροσωπούν και ότι η ισχύς τους είναι περιορισμένη (Green 2006: 178-9, Standing 1999: 201).

Οι εργατικές ενώσεις αποδυναμώνονται στις μέρες μας και από την εφαρμογή της ευέλικτης απασχόλησης, κατά την οποία προάγεται η συνεργασία της επιχείρησης με τους εργαζόμενους, υποβαθμίζοντας την δύναμη αυτών των ενώσεων, οι οποίες αποτελούν παραδοσιακά φορέα διεκδίκησης αλλαγών στον εργασιακό χώρο (Green 2006: 178, Bunting 2004: 284).

Σύμφωνα με τον Παπαδημητρίου (1996: 137-8), οι εργασιακές σχέσεις και το συνδικαλιστικό κίνημα βάλλονται στην εποχή μας λόγω της εισαγωγής στην

παραγωγή των νέων ηλεκτρονικών τεχνολογιών και της αποκέντρωσης της παραγωγής σε μικρότερες παραγωγικές μονάδες, λόγω της ευέλικτης εξειδίκευσης και της διαφοροποίησης στη σύνθεση της απασχόλησης και τέλος λόγω της εμφάνισης εναλλακτικών μορφών απασχόλησης. Επίσης, εξασθενεί ο σημαντικός θεσμός (για την εξασφάλιση των κατακτήσεων των εργαζομένων) των συλλογικών συμβάσεων εργασίας. Τίθεται λοιπόν το ζήτημα της αναδιοργάνωσης του συνδικαλιστικού κινήματος με βάση τις νέες εξελίξεις ώστε να έχει σημαντική δύναμη στην διευθέτηση του συσχετισμού δυνάμεων μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας.

Υπ' αυτές τις συνθήκες, ποιο είναι τελικά το μέλλον της ποιότητας ζωής και της ποιότητας στην εργασία, και ποια μέτρα μπορούν να ληφθούν για τη βελτίωση της ζωής των ανθρώπων;

4.9 Προοπτικές και νέοι προσανατολισμοί

Η Ευρωπαϊκή Επιτροπή προωθεί την Πράσινη Βίβλο¹⁶ για τον εκσυγχρονισμό της εργατικής νομοθεσίας, σύμφωνα με την οποία προβλέπεται η εργασία να λάβει διαφορετική μορφή από αυτήν που γνωρίζουμε μέχρι τώρα. Ειδικότερα, η νέα μορφή των εργασιακών σχέσεων περιγράφεται με μία νέα λέξη: «ελασताσφάλεια» (flexicurity), η οποία ερμηνεύεται ως η ευελικτοποίηση της αγοράς εργασίας, που όμως θα συμβαδίζει με την ασφάλεια των εργαζομένων. Ωστόσο, εκφράζονται ανησυχίες ότι η Πράσινη Βίβλος θα οδηγήσει στην πλήρη απορρύθμιση του ευρωπαϊκού κοινωνικού μοντέλου εργασίας (Παπάδης 2007).

Με τέτοια μέτρα δεν μπορεί να επιτευχθεί ποιότητα στην εργασία. Αντίθετα, προς αυτή την κατεύθυνση μπορεί να συντελέσει η λειτουργία της εργασίας με γνώμονα την ελευθερία και η δημιουργία προϋποθέσεων ώστε αυτή να μη συνιστά ανάγκη. Προς αυτή την κατεύθυνση συμβάλλει και η μείωση του χρόνου εργασίας (Μπιτσάκης 2003: 246-7), ώστε οι άνθρωποι να έχουν επαρκή ελεύθερο χρόνο, η εργασία να είναι ευχάριστη και δημιουργική και η αρμονική σχέση ανθρώπου και φύσης να εδραιωθεί μέσω της ανάπτυξης της τεχνολογίας (Liodakis 2001). Για την αντιμετώπιση της ανεργίας θα πρέπει να ληφθούν μέτρα, με γνώμονα το δικαίωμα όλων στην εργασία, στην αξιοποίηση των δεξιοτήτων τους και η αυτοοργάνωση του χρόνου εργασίας (Gorz 1993: 171).

---

¹⁶ Εδώ αναφερόμαστε στην Πράσινη Βίβλο της Επιτροπής, της 22ας Νοεμβρίου 2006, με τίτλο «Εκσυγχρονισμός του εργατικού δικαίου για την αντιμετώπιση των προκλήσεων του 21ου αιώνα».

Αν και στο καπιταλιστικό σύστημα αποδίδεται η βελτίωση του βιοτικού επιπέδου και η διάχυση της τεχνολογικής προόδου (Coombs 1990: 143), σε αυτό το σύστημα η εργατική δύναμη αντιμετωπίζεται σαν εμπόρευμα, απώτερος δε στόχος της επιχείρησης είναι να αποσπάσει υπεραξία, εκμεταλλευόμενη αυτή τη δύναμη (Thompson 1989: 242-3). Αν και στόχος της επιχείρησης δεν είναι η υποβάθμιση των συνθηκών εργασίας, αυτή προκύπτει από την επιδίωξη της να επιβιώσει στον ανταγωνισμό, συσσωρεύοντας κέρδος. Όμως δεν είναι ανέφικτη η επιδίωξη βελτίωσης των συνθηκών εργασίας από την βιομηχανική παραγωγή αν αυτή αλλάξει τη σκοπιμότητα για την οποία λειτουργεί, ίσως με την κατάργηση του καπιταλιστικού συστήματος (στο ίδιο).

Το καπιταλιστικό σύστημα βάλλεται από την παρατηρούμενη έλλειψη δημοσίων αγαθών, από την υποβάθμιση του περιβάλλοντος και την επιδείνωση των όρων ποιότητας ζωής (Λιοδάκης 2000β). Στον καπιταλισμό συνυπάρχουν η σπατάλη των φυσικών πόρων και της εργασίας και η έλλειψη παραγόντων που συμβάλουν στην βελτίωση της ποιότητας ζωής μέσω του ελεύθερου χρόνου, του καθαρού περιβάλλοντος και του πολιτισμού (Γκόρτς 1975: 64).

Σε όλα τα οικονομικά συστήματα, η εργασία και η τεχνολογία παραμένουν βασικές συνιστώσες. Επομένως, η λύση για τη βελτίωση της ποιότητας ζωής και εργασίας θα πρέπει να αναζητηθεί στην μετάβαση από τον καπιταλισμό σε ένα σύστημα που να υπαγορεύει την δίκαιη κοινωνική διανομή των πόρων (Thompson 1989: 63-4). Σύμφωνα με τον Μαρξ, όπως αναφέρει ο Πατέλης (2001), η εργασία προάγει την αυτοπραγμάτωση του ανθρώπου όταν έχει κοινωνικό χαρακτήρα και είναι καθολική δημιουργική εργασία. Σήμερα, η αυτοματοποίηση δεν έχει εξελιχθεί πλήρως αλλά επικρατεί η μη αυτοματοποιημένη παραγωγή με μηχανές. Επομένως, η επαναλαμβανόμενη εργασία υπερισχύει της αναπτυσσόμενης, η οποία υπάρχει μεν αλλά σε περιορισμένη κλίμακα. Η αναπτυγμένη αυτοματοποίηση μπορεί να καθιερωθεί μόνο με την κατάργηση του καπιταλισμού. Όπως υποστηρίζει και ο Μαρξ, ο διαχωρισμός χειρονακτικής και πνευματικής εργασίας γεφυρώνεται στην ώριμη αταξική κοινωνία, όπου η χειρονακτική και η πνευματική εργασία ενώνονται μέσα στην καθολική εργασία, η οποία αποτελεί δημιουργική δραστηριότητα των ολόπλευρα ανεπτυγμένων προσωπικοτήτων. Με την ανεπτυγμένη αυτοματοποίηση, θα υπερισχύσει η δημιουργική εργασία για την τελειοποίηση των αυτομάτων μέσω παραγωγής. Ο ελεύθερος χρόνος θα αυξάνεται και η εργασία θα εκτελείται για την ικανοποίηση της ανάγκης για εργασία, η οποία αρχίζει να θεωρείται ως ολόπλευρη

πολιτισμική δραστηριότητα. Εδώ πρέπει να σημειωθεί ότι σύμφωνα πάλι με τον Πατέλη (2001), «στην ώριμη αταξική κοινωνία, η ολόπλευρη ανάπτυξη του καθενός γίνεται αυτοσκοπός της ενοποιημένης πλέον ανθρωπότητας, γίνεται εσωτερική ανάγκη και απαραίτητος όρος της ολόπλευρης ανάπτυξης όλων των ανθρώπων».

Σήμερα παρουσιάζεται η επείγουσα ανάγκη λήψης μέτρων για την αντιμετώπιση του κινδύνου απώλειας ανθρώπινων ζώων σε έναν επικείμενο παγκόσμιο πόλεμο ή λόγω της έντονης υποβάθμισης του περιβάλλοντος, η οποία επιδεινώνεται ακόμη περισσότερο από την αύξηση της φτώχειας (Bok 1993: 205-6). Ο καπιταλισμός δεν έχει αιώνια ισχύ και μπορεί να καταργηθεί ώστε να αντιμετωπιστούν οι παρενέργειές του, στις οποίες περιλαμβάνεται ο κίνδυνος εξαφάνισης του ανθρώπινου είδους και των ζώων, η απειλή καταστροφής ολόκληρης της βιόσφαιρας (Μπιτσάκης 2003: 243).

Οι μακροπρόθεσμες οικονομικές στρατηγικές θα πρέπει να λαμβάνουν υπόψη τους τις απαιτήσεις της κοινωνίας. Κάθε κοινωνία, ανεξάρτητα από την μορφή οργάνωσής της, πρέπει να θέτει ως στόχο την παροχή στα μέλη της των υλικών, κοινωνικών, διανοητικών και πνευματικών μέσων για μία ζωή γεμάτη υγεία, ασφάλεια και ικανοποίηση. Έτσι, η αξιολόγηση κάθε οικονομικού συστήματος θα πρέπει να γίνεται με βάση την συμβολή στην επίτευξη των στόχων της κοινωνίας (Coombs 1990: 1-2).

Σύμφωνα με το Γκόρτς (1975: 78-80), πρέπει να ληφθούν πρωτοβουλίες όπως η δημόσια προσφορά υπηρεσιών, η κοινωνικοποίηση των επενδύσεων, ο εκδημοκρατισμός του οικονομικού σχεδιασμού, η ικανοποίηση των κοινωνικών αναγκών και όχι αυτών του κεφαλαίου, αμφισβητώντας την κυριαρχία του καπιταλιστικού συστήματος. Με αυτό τον τρόπο ο καπιταλισμός μπορεί να αντικατασταθεί από ένα σοσιαλιστικό σύστημα του οποίου οι βασικές αρχές θα είναι η κοινοκτημοσύνη, η κοινωνικοποίηση της οικοδόμησης, η δωρεάν ιατρική περίθαλψη, η κρατικοποίηση της φαρμακοβιομηχανίας, η ποικιλία της δημόσιας προσφοράς υπηρεσιών, τα περιφερειακά αναπτυξιακά προγράμματα που αποφασίζονται από τις τοπικές κοινότητες και χρηματοδοτούνται από την κοινωνία, και η κοινωνική διοίκηση. Για την επικράτηση της κοινωνικοποίησης των υπηρεσιών θα πρέπει να εξαλειφθεί η δύναμη του κεφαλαίου και οι πηγές από τις οποίες αυτό αντλεί δύναμη. Είναι γεγονός ότι η κοινωνικοποίηση των υπηρεσιών δεν μπορεί να συμβαδίσει με τον καπιταλισμό, με τον οποίο βρίσκεται σε αντίφαση. Γενικά, ο σχεδιασμός ενός κοινωνικού μοντέλου που να στηρίζεται σε κοινωνικές παροχές

υπηρεσιών, στην ελεύθερη επικοινωνία και στον ελεύθερο χρόνο, στην ικανοποίηση των πολιτιστικών και δημιουργικών αναγκών και στην πλήρη ανάπτυξη των ανθρώπινων ικανοτήτων αποτελεί αναγκαιότητα.

Συμπερασματικές παρατηρήσεις

Αν και είναι διαδεδομένη η άποψη ότι η ποιότητα ζωής αποτελεί ατομική έκφραση, η διασφάλισή της είναι κοινωνικό ζήτημα αφού αυτή σχετίζεται με την αυτοπραγμάτωση μέσω της εργασίας. Η ποιότητα ζωής περιλαμβάνει στις συνιστώσες της και το επίπεδο διαβίωσης, αλλά δεν επιτυγχάνεται μόνο με την κατοχή υλικών αγαθών. Γι' αυτό το λόγο και το ΑΕΠ θεωρείται ανεπαρκές μέγεθος μέτρησής της. Σημαντικό στοιχείο για τη διασφάλιση ποιότητας ζωής είναι η ικανοποίηση των ανθρώπινων αναγκών (κυρίως μέσω της κατοχής πόρων).

Στο καπιταλιστικό σύστημα, παρατηρείται η διάσπαση της σχέσης του ανθρώπου με τη φύση και η γενικευμένη αλλοτρίωση, αφού αποσπώνται τα μέσα παραγωγής από τον άμεσο παραγωγό, ο οποίος εξάλλου δεν συνδυάζει σκέψη και δράση στην εργασία του και στις περισσότερες περιπτώσεις εκτελεί εργασία μη δημιουργική. Σ' αυτό το σύστημα, η εργασία αποσκοπεί στην παραγωγή εμπορευμάτων και όχι στην ικανοποίηση της ανάγκης του ανθρώπου για δημιουργία. Επομένως, συνιστά καταναγκασμό για τον εργαζόμενο και τον απομακρύνει από την αυτοπραγμάτωση. Άλλωστε, οι εργαζόμενοι στις βιομηχανικά ανεπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες δείχνουν να ικανοποιούνται όλο και λιγότερο από την εργασία τους.

Ο καπιταλισμός διαμορφώθηκε βασιζόμενος στη χρήση της τεχνολογίας και στον καταμερισμό της εργασίας. Αν και διαθέτει τους πόρους που θα μπορούσαν να διασφαλίσουν ποιότητα ζωής, τους χρησιμοποιεί με στόχο τη μεγιστοποίηση του κέρδους και τη συσσώρευση κεφαλαίου από τις επιχειρήσεις (ή, όπως λέγεται, για να επιβιώσουν στον ανταγωνισμό). Για την υλοποίηση αυτού του στόχου, συνήθως υποβαθμίζονται οι συνθήκες εργασίας. Γενικά, η συνολική λειτουργία του καπιταλισμού θίγει την ποιότητα ζωής των ανθρώπων.

Η εξέλιξη της επιστήμης και της τεχνολογίας επηρεάζει σημαντικά τη διαμόρφωση των συνθηκών εργασίας. Με την τεχνολογία δημιουργείται η δυνατότητα βελτίωσής τους, αν και σήμερα ο κανόνας είναι η χρήση της τεχνολογίας με επιβλαβή τρόπο για τους εργαζομένους, αφού και αυτή στρατεύεται στο κυνήγι της μεγιστοποίησης της κερδοφορίας του κεφαλαίου. Με τον τρόπο που χρησιμοποιείται η τεχνολογία στο σύγχρονο καπιταλιστικό σύστημα, ενισχύεται ο έλεγχος της εργασίας από το κεφάλαιο και μειώνεται η διαπραγματευτική δυνατότητα των εργαζομένων. Η τεχνολογία, επίσης, χρησιμοποιείται συχνά για την εξοικονόμηση εργασίας από τις επιχειρήσεις, με αποτέλεσμα να αυξάνεται η ανεργία.

Η εφαρμογή των διαφόρων συστημάτων οργάνωσης της εργασίας αποσκοπεί κι αυτή στην αύξηση της παραγωγικότητας και της κερδοφορίας του κεφαλαίου. Από αυτή την άποψη, ο ταιϋλορισμός επέφερε σημαντικές αλλαγές στον εργασιακό χώρο. Κυριότερες από αυτές είναι η αύξηση του διοικητικού ελέγχου, η αποειδίκευση και η όξυνση της αντίθεσης μεταξύ πνευματικής και χειρονακτικής εργασίας. Ο φορντισμός αποτελεί προέκταση του ταιϋλορισμού και η εφαρμογή του εντείνει ακόμη περισσότερο την επιδείνωση των συνθηκών εργασίας, λόγω και της εφαρμογής της αλυσίδας παραγωγής. Πάντως, στις μέρες μας γνωρίζει μεγάλη εξάπλωση το μοντέλο της ευέλικτης απασχόλησης, το οποίο συχνά λειτουργεί συμπληρωματικά προς τον ταιϋλορισμό και στην ίδια κατεύθυνση όσον αφορά τις συνθήκες εργασίας.

Οι συνθήκες εργασίας επηρεάζονται, εκτός από τη χρήση της τεχνολογίας και την οργάνωση της παραγωγής, και από τις αρνητικές οικονομικές συγκυρίες των τελευταίων δεκαετιών και από την στενότητα των πόρων που χρησιμοποιούνται ως πρώτες ύλες στην παραγωγή. Σημαντικοί παράγοντες για την επίτευξη ποιότητας στην εργασία είναι η αξιοποίηση των δεξιοτήτων από τους εργαζομένους, ο ρυθμός και η ένταση της εργασιακής προσπάθειας, η συμμετοχή των εργαζομένων στη λήψη αποφάσεων, η αμοιβή και η ασφάλεια στην εργασία.

Με τα «προγράμματα ποιότητας» προωθείται η αύξηση της παραγωγικότητας της επιχείρησης, ώστε αυτή να επιβιώσει στον ανταγωνισμό, και όχι τόσο η βελτίωση των συνθηκών εργασίας. Οι διακηρύξεις για αύξηση της «εξουσιοδότησης» των εργαζομένων μέσω τέτοιων προγραμμάτων δεν ευσταθούν, αφού η υποταγή της εργασίας στο κεφάλαιο εξακολουθεί να υφίσταται, η «εξουσιοδότηση» δεν είναι ολική και ο έλεγχος εξακολουθεί να ασκείται με έμμεσους τρόπους, από τους εργοδότες-κεφαλαιοκράτες. Επίσης, η ποιότητα των προϊόντων δεν διασφαλίζεται ουσιαστικά από την τυποποίηση και τα πρότυπα ποιότητας.

Ο προσανατολισμός της καπιταλιστικής παραγωγής προς την μεγιστοποίηση του κέρδους και η αδιαφορία για τη διασφάλιση της ποιότητας ζωής έχουν, μεταξύ άλλων, τις εξής συνέπειες: προκαλείται υποβάθμιση κάποιων περιοχών, οι οικιακές δραστηριότητες μηχανοποιούνται, οι άνθρωποι καταφεύγουν στον καταναλωτισμό και η θέση των γυναικών στην αγορά εργασίας επιδεινώνεται. Γενικά, οι άνθρωποι αδυνατούν να επιτύχουν ικανοποιητική ζωή, που να τους εξασφαλίζει αυτονομία, αίσθηση σημαντικότητας, ασφάλεια και ικανοποίηση των αναγκών τους.

Η οικονομική και κοινωνική ανισότητα αποτελεί εγγενή παρενέργεια του καπιταλιστικού συστήματος. Η ανισότητα εντείνει την υποβάθμιση της ποιότητας ζωής του μεγαλύτερου μέρους του παγκόσμιου πληθυσμού, ενώ ένα μικρό μόνο μέρος απολαμβάνει οικονομική και κοινωνική ευημερία. Ταυτόχρονα, οι ανθρώπινες σχέσεις διέρχονται κρίση, λόγω της αδυναμίας του καπιταλιστικού συστήματος να τις διασφαλίσει, παρά τη μεγάλη σπουδαιότητά τους για την ποιότητα ζωής. Αυτή η αδυναμία διασφάλισης υγιών σχέσεων προκύπτει από τον τρόπο που διαμορφώνονται οι σχέσεις εργασίας, οι οποίες χαρακτηρίζονται ως σχέσεις κυριαρχίας και υποταγής. Υπάρχει όμως η προοπτική δημιουργίας υγιών σχέσεων αν η εργασία από καταναγκασμός μετατραπεί σε δημιουργική για όλους. Αυτό μπορεί να συμβεί με την μετατροπή της εργασίας σε ανανεούμενη και με τον περιορισμό της επαναλαμβανόμενης εργασίας. Πραγματική ποιότητα στην εργασία και στη ζωή μπορεί να επιτευχθεί με την καθιέρωση της καθολικής δημιουργικής εργασίας. Όμως, η δυνατότητα αυτή είναι υλοποιήσιμη μόνο στην ώριμη αταξική κοινωνία.

Σήμερα, καθώς έχει διαταραχθεί η άμεση σχέση του ανθρώπου με τη φύση, ο άνθρωπος μπορεί να ικανοποιήσει μόνο συλλογικά τις ανάγκες του, μέσω της συνολικής λειτουργίας του κοινωνικοοικονομικού συστήματος. Όμως, το καπιταλιστικό σύστημα, επιδιώκοντας τη μεγιστοποίηση του κέρδους, παράγει αφθονία αγαθών που δεν είναι κατάλληλα για την ικανοποίηση των ουσιαστικών ανθρώπινων αναγκών. Έτσι, από τη μία σπαταλάει τους φυσικούς πόρους και από την άλλη αποτυγχάνει να καλύψει αυτές τις ανάγκες. Κατασπαταλώνοντας τους φυσικούς πόρους, υποβαθμίζει επικίνδυνα την ποιότητα του περιβάλλοντος. Ακόμα και οι τεχνολογίες υποκατάστασης των σπάνιων πρώτων υλών αποβαίνουν σε βάρος της κοινωνίας, αφού αυτή πληρώνει την αύξηση του κόστους των τελικών προϊόντων που παράγονται με αυτές τις τεχνολογίες. Το καπιταλιστικό σύστημα αδυνατεί να μειώσει την ανεξέλεγκτη παραγωγή του και να λάβει υπόψη τα φυσικά όρια του περιβάλλοντος. Επιπλέον, οι φυσικοί πόροι θα πρέπει να αξιοποιούνται με τρόπους που να ικανοποιούν τις πραγματικές ανάγκες των ανθρώπων. Όμως, μπορεί ο καπιταλισμός να κάνει κάτι τέτοιο;

Η αστική δημοκρατία υστερεί στην επιδίωξη της ποιότητας ζωής, γιατί κατευθύνεται σε μεγάλο βαθμό από την διαφύλαξη των συμφερόντων του κεφαλαίου. Παρόλα αυτά, αναγκαία είναι η λήψη μέτρων από το κράτος για την διασφάλιση της ποιότητας ζωής της κοινωνίας. Προτεραιότητα πρέπει να δοθεί στην ικανοποίηση των

συλλογικών αναγκών και στη διάθεση των πόρων (με τη μορφή χρόνου) που δεσμεύει το καπιταλιστικό σύστημα με τη μορφή υπερεργασίας.

Η ποιότητα ζωής επηρεάζεται σε σημαντικότατο βαθμό από στοιχεία σχετικά με την εργασία. Η μείωση του εργάσιμου χρόνου αποτελεί απαίτηση στην εποχή μας και υπάρχουν οι αντικειμενικές συνθήκες που την επιτρέπουν. Σήμερα, η αυξημένη παραγωγικότητα διοχετεύεται από το κοινωνικό-οικονομικό σύστημα στην αύξηση του κέρδους, προκαλώντας υψηλά ποσοστά ανεργίας και σπατάλη πόρων. Αυτή η παραγωγικότητα θα πρέπει να διατεθεί για τους εργαζόμενους, με την εφαρμογή της μείωσης του χρόνου απασχόλησης. Όσο για την άποψη σχετικά με το τέλος της ανθρώπινης εργασίας, αυτή δεν ευσταθεί όσον αφορά το καπιταλιστικό σύστημα, αφού η άντληση υπεραξίας στην οποία αυτό βασίζεται μπορεί να προκύψει μόνο από την ανθρώπινη εργασία.

Σε γενικές γραμμές, η ικανοποίηση των εργαζομένων από την εργασία τους έχει μειωθεί τα τελευταία χρόνια, με την εντατικοποίηση της εργασιακής τους προσπάθειας, τη μειωμένη συμμετοχή τους στη λήψη αποφάσεων, την περιορισμένη και κατευθυνόμενη από το κεφάλαιο αξιοποίηση των δεξιοτήτων τους και την αύξηση της επαγγελματικής ανασφάλειας. Έτσι, διακρίνεται μία τάση επιδείνωσης της ποιότητας στην εργασία. Πάντως, οι εργαζόμενοι μπορούν να διεκδικήσουν περαιτέρω βελτίωση των συνθηκών της εργασίας τους, μέσω της ενδυνάμωσης των εργατικών ενώσεων.

Εν κατακλείδι, το καπιταλιστικό σύστημα, επιδιώκοντας την μεγιστοποίηση του κέρδους, όχι μόνο αδυνατεί να εξασφαλίσει ποιότητα ζωής και ποιότητα της εργασίας, αλλά ευθύνεται και για την επιδείνωσή τους. Επομένως, η κοινωνία θα πρέπει να προχωρήσει στην αντικατάστασή του με ένα οικονομικό σύστημα φιλικότερο προς τον άνθρωπο, που να εξασφαλίζει κοινωνική ισότητα και προστασία του περιβάλλοντος. Το ζητούμενο είναι ένας τρόπος οργάνωσης της παραγωγής που να έχει ως επίκεντρο την πρόοδο και τη βελτίωση της ποιότητας ζωής της κοινωνίας.

Βιβλιογραφία

- Allardt, E. (1993) "Having, Loving. Being: An Alternative to the Swedish Model of Welfare Research", στο M. Nussbaum & A. Sen (ed.) *The quality of Life*, Oxford: Clarendon Press.
- Αριστοτέλης, (1993) "Ηθικά Νικομάχεια", τόμος 1^{ος}, στο Β. Μανδηλαράς (επιμ.) *Αριστοτέλης Άπαντα*, Αθήνα: Κάκτος.
- Αφανάσιεφ, Β. & Β. Κάνκε, (1987) "Η θεωρία του Μαρξ για το διπλό χαρακτήρα του εργασιμου χρόνου" *Κοινωνικές επιστήμες*, 1: 107-224.
- Βαζιούλιν, Α.Β. (2004) *Η Λογική της Ιστορίας*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Βακαλιός, Θ. (1984) *Ποιότητα ζωής: προβληματισμοί –κατευθύνσεις*, Αθήνα: Κέντρο Προγραμματισμού και Οικονομικών Ερευνών.
- Βαλαβανίδης, Α. & Ν. Σαραφόπουλος (1988) *Εργασιακό περιβάλλον προβλήματα υγιεινής και ασφάλειας των εργαζομένων στην Ελλάδα*, Αθήνα: Σύγχρονα Θέματα.
- Barbier, E.B. (2003) "The role of natural resources in economic development" *Australian Economic Papers*, June 2003: 253-272.
- Benton, T. (1989) "Marxism and natural Limits: An Ecological Critique and Reconstruction" *New Left Review*, I/178 November-December.
- Bimber, B. (1990) "Karl Marx and the Three Faces of Technological Determinism" *Social Studies of Science*, 20(1): 333-351.
- Binswanger, M. (2006) "Why does income growth fail to make us happier? Searching for the treadmills behind the paradox of happiness" *The Journal of Socio – Economics*, 35: 366-381.
- Bok, S. (1993) "Thomas Scanlon: Value, Desire, and Quality of Life", στο M. Nussbaum & A. Sen (ed.) *The quality of Life*, Oxford: Clarendon Press.
- Braverman, H. (1974) *Labor and monopoly capital*, New York: Monthly Review Press.
- Brodsky, M. M. (1994) "Labor market flexibility: a changing international perspective" *Monthly Labor Review*, 117.
- Bunting, M. (2004) *Willing Slaves How the overwork culture is ruling our lives*, London: Harper Collins Publishers.
- Caffentzis, C. G. (1997) "Why Machines Cannot Create Value; or, Marx's Theory of Machines", στο J. Davis et al (ed.) *Cutting Edge Technology, Information Capitalism and Social Revolution*, London & New York: Verso.

- Cohen, G.A. (1993) "Equality of What? On Welfare, Goods, and Capabilities", στο M. Nussbaum & A. Sen (ed.) *The quality of Life*, Oxford: Clarendon Press.
- Cooley, M. (1981) "The Taylorisation of Intellectual Work", στο L. Levidow & B. Young (ed.) *Science, Technology and the Labor Process*, London: CSE Books, Humanities Press.
- Coombs, H.C. (1990) *The Return of Scarcity: strategies for an Economic Future*, Australia: Cambridge University Press.
- Γκορτζ, Α. (1975) *Περιβάλλον και Ποιότητα Ζωής / Οικολογικές μελέτες*, Αθήνα: Επίκουρος.
- Crisp, R. (2005) "Well- being", στο *Stanford Encyclopedia of Philosophy*, Internet: University of Oxford.
- Dean, H. (2003) "Wed working paper 04: Discursive repertoires and the negotiation of well-being" *Economic & Social Research Council*.
- Δενδρινός Γ. (2004) "Νέες μορφές απασχόλησης και ποιότητα εργασίας", στο Λυμπεράκη, Α. & Γ. Δενδρινός (2004) *Ενέλικτη εργασία: νέες μορφές και ποιότητα απασχόλησης*, Αθήνα: Κέρκυρα Εκδόσεις.
- Dunning, J.H. (2005) "Is global capitalism morally defensible?" *Contributions to Political Economy* 24: 135-151.
- Durkheim, E. (1984) *The division of labor in society*, New York: The Free Press.
- Erikson, R. (1993) "Descriptions of Inequality: The Swedish Approach to Welfare Research" στο M. Nussbaum & A. Sen (ed.) *The quality of Life*, Oxford: Clarendon Press.
- Francis, A. (1986) *New Technology. Work Organisation, and De-skilling: The Theory*, Oxford: Clarendon Press.
- Foster, J. B. (1994) "Labor and monopoly capital twenty years after: an introduction" *Monthly Review*, 46(6): 1-13.
- Gaertner, W. (1993) "Amartya Sen: Capability and Well- Being" στο M. Nussbaum & A. Sen (ed.) *The quality of Life*, Oxford: Clarendon Press.
- Giri, S. (2004) "Nature, human labor and the limit of the social" *Capitalism nature socialism*, 15(2): 65-78.
- Globescan (2004) "Results of First- Ever Global Poll on Humanity's Relationship with Nature, Inaction on Species Loss" *Embargoed Media Release*, 19/11/2004.
- Goasdoue, J. (2002) "When 'malpractice' supplies a market need", *ISO Management Systems*, 3-4/2004:55-61, όπως προσπελάστηκε στο www.ISO.com

- Gorz, A. (1993) *Καπιταλισμός, σοσιαλισμός, οικολογία*, Αθήνα: Εναλλακτικές Εκδόσεις.
- Green, F. (2006) *Demanding Work: The paradox of job quality in the affluent economy*, Princeton and Oxford: Princeton University Press.
- Green, F. & N. Tsitsianis (2004) “Can the Changing Nature of Jobs Account for National Trends in Job Satisfaction?” *UKC Discussion papers in Economics*, 2004 4/06, όπως προσπελάστηκε στο <http://www.kent.ac.uk/economics/staff/gfg/publications.html>
- Greenbaum, J. (1999) “Spread over Time and Place Redivided Labor and the Role of Technical Infrastructure”, στο M. Wardell et al. (ed.) *Rethinking the labor process*, USA: State University of New York Press.
- ISO (2005) όπως προσπελάστηκε στο <http://iso.org/iso/en/aboutiso/introduction/index.html>
- Kamerman, S. B. & A.J. Kahn (1987) *The responsive workplace:Employers and a changing Labor Force*, New York: Columbia University Press.
- Καραγεωργίου, Α. (1993) “Το φάντασμα του Ταίλντορ, οι κύκλοι ποιότητας και το πολυσθενές υποκείμενο της παραγωγής”, στο Γ. Λιοδάκης (επιμ.) *Κοινωνία, Τεχνολογία & Αναδιάρθρωση της παραγωγής*, Αθήνα: Παπαζήσης.
- Καραντινός, Δ. κ.α. (1997) *Ευέλικτη απασχόληση κι ελαστικοποίηση του χρόνου εργασίας: Τάσεις, εξελίξεις, προοπτικές*, Αθήνα: Εθνικό Ινστιτούτο Εργασίας.
- Καστορίδας, Δ. Α. (1998) *Νέες τεχνολογίες και απασχόληση*, Αθήνα: Ρωγήμ.
- King, L. A. (2004) “Democracy and city life” *Politics, philosophy & economics*, 3(1): 97-124.
- Korsgaard, C.M. (1993) “G.A. Cohen: Equality of What? On Welfare, Goods and Capabilities, Amartya Sen: Capability and Well Being”, στο M. Nussbaum & A. Sen (ed.) *The quality of Life*, Oxford: Clarendon Press.
- Κοριά, Μπ. (1985) *Ο εργάτης και το χρονόμετρο*, Αθήνα: Κομμούνα.
- Lane, R. E. (1991) *The market experience*, USA: Cambridge University Press.
- Lane, R. E. (2000) *The loss of Happiness in Market Democracies*, New Haven & London: Yale University Press.
- Λαφάργκ, Π. (1981) *Το δικαίωμα στην τεμπελιά*, Αθήνα: Ελεύθερος Τύπος.
- Levine, D. P. & S. A. T. Rizvi (2005) *Poverty, work and freedom: political economy and the moral order*, United Kingdom: Cambridge University Press.

- Lewchuk, W. & D. Robertson (1997) "Production without empowerment: work reorganization from the perspective of motor vehicle workers" *Capital & Class*, 63: 37-64.
- Λιοδάκης, Γ. (1993) "The theory of economic regulation and flexible specialization its critique and relevance in the case of Greece", στο Γ. Λιοδάκης (επιμ.) *Κοινωνία, Τεχνολογία & Αναδιάρθρωση της Παραγωγής*, Αθήνα: Παπαζήσης.
- Liodakis, G. (1995) "A critical assessment of flexible specialization the case of Greek industry" *Innovations*, 1995(2): 135-148.
- Λιοδάκης, Γ. (2000α) «Επανεξετάζοντας την ποιότητα στον σύγχρονο καπιταλισμό» *Τα τετράδια της οικονομίας*, 16-17/09/2000:7-9.
- Λιοδάκης, Γ. (2000β) «Συνέπειες από την ικανοποίηση των ανθρώπινων αναγκών» *Τα τετράδια της οικονομίας*, 16-17/09/2000:10-11.
- Λιοδάκης, Γ. (2001) "Η συζήτηση περί «παγκοσμιοποίησης», η διεθνοποίηση του κεφαλαίου και ο μεταβαλλόμενος ρόλος του κράτους" *Ουτοπία*, 46: 59-68.
- Liodakis, G. (2001) "The people –nature relation and the historical significance of the Labour Theory of Value" *Capital & Class*, 73: 113-140.
- Λιοδάκης, Γ. (χ.χ.α) «Αναπροσαρμογή των Παραγωγικών σχέσεων και της οργάνωσης της Εργασιακής Διαδικασίας» *Σημειώσεις Πολιτικής Οικονομίας*, Πολυτεχνείο Κρήτης, 20-27.
- Λιοδάκης, Γ. (χ.χ.β) «Σχεδιάγραμμα για την ένταση, τον χαρακτήρα και τις επιπτώσεις του οικονομικού ανταγωνισμού» *Μίκρο –Μακροοικονομική, Συλλογή Κειμένων*.
- Lodziak, C. (1995) *Manipulating Needs: Capitalism and Culture*, London: Pluto Press.
- Λυμπεράκη, Α. & Α. Μουρίκη (1996) *Η αθόρυβη επανάσταση νέες μορφές οργάνωσης της παραγωγής και της εργασίας*, Αθήνα: Gutenberg.
- Λυμπερόπουλος, Κ. (1990) *Η Εργασία απ' τον αυταρχισμό στη συμμετοχή*, Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση.
- Management Systems (2002), όπως προσπελάστηκε στο www.ISO.Org
- Markowitz, L. (1996) "Employee participation at the Workplace: Capitalist Control or Worker Freedom?" *Critical Sociology*, 22(2): 89-103.
- Μαρξ, Κ. (1954) *Το Κεφάλαιο*, Αθήνα: Αναξίμανδρος.
- Μαρξ, Κ. (1975) *Οικονομικά και φιλοσοφικά χειρόγραφα*, Αθήνα: Γλάρος.
- Μαρξ, Κ. (1978) *Το Κεφάλαιο*, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.
- Μαρξ, Κ. (1979) *Η γερμανική ιδεολογία*, Αθήνα: Gutenberg

- Μαρξ, Κ. & Ένγκελς, Φ. (1988) *Μανιφέστο του κομμουνιστικού κόμματος*, Αθήνα: Σύγχρονη εποχή
- Μαρξ, Κ. (1989-90) *Βασικές γραμμές της κριτικής της πολιτικής οικονομίας*, τομος 2^{ος}, Αθήνα: Στοχαστής.
- Mayer, S. (1981) *The Five Dollar Day Labor Management and Social Control in the Ford Motor Company 1908-1921*, Albany- USA: State University of New York Press.
- Meiksins, P. (1994) "Labor and monopoly capital for the 1990s: a review of the labor process debate" *Monthly Review*, 46(6): 45-59.
- Meiksins, P. (1996) "Work, new technology, and capitalism" *Monthly Review*, July-August: 99-113.
- Μηλιός, Γ. (1996) "Ποιος φοβάται την εργασία; Θρύλοι για το «τέλος της εργασίας» στην «εποχή της αυτοματοποίησης»" *Θέσεις*, 57: 57-65.
- Μπιτσάκης, Ε. Ι. (2003) *Η φύση στη διαλεκτική φιλοσοφία*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Nicolas, F. and J. Repussard (1988) *Κοινά πρότυπα για τις επιχειρήσεις*, Λουξεμβούργο: Υπηρεσία επίσημων εκδόσεων των ευρωπαϊκών κοινοτήτων.
- Νικολινάκος, Μ. (1983) "Παραγωγή τεχνολογίας και διεθνοποίηση της παραγωγικής διαδικασίας" *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 48.
- Nussbaum, M. & A. Sen (1993) *The Quality of Life*, Oxford: Clarendon Press.
- Nyland, C. (1987) "Scientific management and planning" *Capital & Class*, 33: 55-83
- O'Connor, M. (1994) *Is the Capitalism Sustainable? Political Economy and the Politics of Ecology*, New York: The Guilford press.
- O' Hara, S. U. & R. Diwan (1999) "The quality of life", στο P. A. O' Hara (ed.) *Encyclopaedia of political economy*, London & New York: Routledge.
- Παπαδημητρίου, Ζ. Δ. (1996) *Κοινωνιολογικά ανάλεκτα όψεις της σύγχρονης βιομηχανικής κοινωνίας*, Θεσσαλονίκη: 1996.
- Παπάδης, Κ. (2007) "Το τέλος της μισθωτής εργασίας" *Το Βήμα: Ανάπτυξη*, 11/3/2007.
- Parfit, P. (1993) "Paul Seabright: Pluralism and the Standard of Living", στο M. Nussbaum & A. Sen (ed.) *The quality of Life*, Oxford: Clarendon Press.
- Πατέλης, Δ. (1997) "Όψεις της ανεργίας: κοινωνικές και ψυχολογικές επιπτώσεις", *Αριστερή ανασύνταξη*, 13:25-34 & 14:27-44.

- Πατέλης, Δ. (2001) “Αυτοματοποίηση της παραγωγής και χαρακτήρας της εργασίας”, στο *Εξουσία και κοινωνίες στη «Μεταδιπολική Εποχή»*, Ιωάννινα: Εκδόσεις Πανεπιστημίου Ιωαννίνων.
- Πατέλης, Δ. (2004) *Εισαγωγή στη φιλοσοφία*, Χανιά: Πολυτεχνείο Κρήτης.
- Πατέλης, Δ. (2004β) *Τέχνη & Τεχνολογία*, Χανιά: Πολυτεχνείο Κρήτης.
- Πατέλης, Δ. (2007) “Δικαιοσύνη και προοπτικές ενοποίησης της ανθρωπότητας”, στο Κ. Βουδούρη & Ε. Μαραγγιανού (επιμ.) *Αξίες και δικαιοσύνη στην εποχή της οικονομικότητας*, Αθήνα: Ιωνία.
- Peck, J. (1996) *Work-place: the social regulation of labor markets*, New York, London: The Guilford Press.
- Pollert, A. (1988) “Dismantling flexibility” *Capital & Class*, 22: 42-75.
- Praag, B.M.S. (1993) “The Relativity of the Welfare Concept”, στο M. Nussbaum & A. Sen (ed.) *The quality of Life*, Oxford: Clarendon Press.
- Prasch, R. E. (1999) “needs”, στο P. A. O’ Hara (ed.) *Encyclopaedia of political economy*, London & New York: Routledge.
- Prendergast, R. (2005) “The concept of freedom and its relation to economic development – a critical appreciation of the work of Amartya Sen” *Cambridge Journal of Economics*, 29: 1145-1170.
- Rogers, J. K. (1999) “Deskilling and Devalued Changes in the Labor Process in Temporary Clerical Work”, στο M. Wardell et al. (ed.) *Rethinking the labor process*, USA: State University of New York Press.
- Rothschild, J. and M. Ollilainen (1999) “Obscuring But not Reducing Managerial Control: Does TQM Measure up to Democracy Standards?” *Economic and Industrial Democracy*, 20(4): 583-623.
- Rothman, R.A. (1987): *Working sociological perspectives*, Englewood Cliffs, New jersey: Prentice- Hall.
- Ρούσης, Γ. & Ν. Σταματάκης (1983) “Θεωρία της «ποιότητας ζωής»” στο Γ. Ρούσης & Ν. Σταματάκης (επ.) *Λεξικό πολιτικής οικονομίας*, Αθήνα: Gutenberg.
- Salih, T. M. (2003) “Sustainable economic development and the environment” *International Journal of Social Economics*, 30(1/2): 153-162.
- Sayers, S. (2005) “Why Work? Marx and human nature” *Science & Society*, 69(4): 606-616.
- Scanlon, T. (1993) “Value, Desire, and Quality of Life”, στο M. Nussbaum & A. Sen (ed.) *The quality of Life*, Oxford: Clarendon Press.

- Schmidt, M.G. (2000) *Θεωρίες της δημοκρατίας*, Αθήνα: Σαββάλλας.
- Sen, A. (1987) *The standard of living*, Great Britain: Cambridge University Press
- Sen, A. (1993) “Capability and Well- Being”, στο M. Nussbaum & A. Sen (ed.) *The quality of Life*, Oxford: Clarendon Press.
- Smith, T. (1994) “Flexible production and the capital/ wage labor relation in manufacturing” *Capital & Class*, 53: 39-61.
- Smith, V. (1997) “New forms of work organization” *Annual Review of Sociology* 23: 315-39.
- Σουήζυ, Π. (2005) “Καπιταλισμός και δημοκρατία” *Monthly Review* 1/05(1): 23-28.
- Standing, G. (1999) *Global Labor flexibility: Seeking distributive justice*, Great Britain: Palgrave Macmillan press.
- Stavroulakis, D. (1993) “Quality circles in greek business firms. The reproduction of the Japanese and the Western model”, στο Γ. Λιοδάκης (επιμ.) *Κοινωνία, Τεχνολογία & Αναδιάρθρωση της παραγωγής*, Αθήνα: Παπαζήσης
- Σώκου, Κ. (2004) “Ο Διεθνής Οργανισμός Εργασίας κρούει τον κώδωνα του κινδύνου. Αυξάνεται η οικονομική ανασφάλεια παγκοσμίως” *Το Βήμα: «Ανάπτυξη»* 5/9/2004.
- Thompson, P. (1989) *The nature of work. An introduction to debates on the labour process*, Hong Kong: The Macmilan Press.
- Τσιάντης, Ν. (2003) “Το παράδοξο της ανάπτυξης” *Πριν*, 23/2/2003.
- Vemuri, A. W. & R. Costanza (2006) “The role of human, social, built, and natural capital in explaining life satisfaction at the country level: Toward a National Well-Being Index (NWI)” *Ecological Economics*, 58: 119-133.
- Wallis, V. (2004) “Technology, ecology and socialist renewal” *Capitalism nature socialism*, 15(2): 35-46.
- Wardell, M. (1999) “Labor Process Moving Beyond Braverman and the Deskilling Debate”, στο M. Wardell et al. (ed.) *Rethinking the labor process*, USA: State University of New York Press.
- Wells, D. M. (1987) *Empty promises: Quality of working life programs and the labor movement*, New York: Monthly Review Press.
- Znamenacek, H. (2002) “Improving the business or paying a tax to do business?”, *ISO Management Systems*, 3-4/2004:55-61, όπως προσπελάστηκε στο www.ISO.com